

INTERNATIONAL
STANDARD
SERIAL
NUMBER

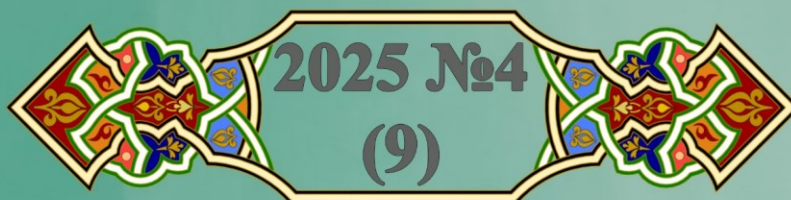
p-ISSN 2992-9229

e-ISSN 3060-5318

TURKOLOGIK TADQIQOTLAR

Xalqaro ilmiy jurnal

SAMARQAND – 2025

p-ISSN 2992-9229

e-ISSN 3060-5318

TURKOLOGIK TADQIQOTLAR

XALQARO ILMIY JURNALI

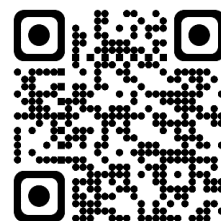
“TURKOLOGICAL RESEARCH” INTERNATIONAL SCIENTIFIC
JOURNAL

ULUSLARARASI “TÜRKOLJİ ARAŞTIRMALARI” DERGİSİ

МЕЖДУНАРОДНЫЙ НАУЧНЫЙ ЖУРНАЛ “ТЮРКОЛОГИЧЕСКИЕ
ИССЛЕДОВАНИЯ”

Jurnal rasmiy sayti: <https://turkologiya.samdu.uz/>

SAMARQAND – 2025

“TURKOLOGIK TADQIQOTLAR”

XALQARO ILMIY JURNALI

INTERNATIONAL SCIENTIFIC JOURNAL “TURKOLOGICAL RESEARCH”

ULUSLARARASI “TÜRKOLOJİ ARAŞTIRMALARI” BİLİMSEL DERGİSİ

МЕЖДУНАРОДНЫЙ НАУЧНЫЙ ЖУРНАЛ “ТЮРКОЛОГИЧЕСКИЕ

ИССЛЕДОВАНИЯ”

Bosh muharrir:

Bosh muharrir o‘rinbosari:

Juliboy ELTAZAROV

f.f.d., professor (O‘zbekiston)

Roxila RUZMANOVA

f.f.n., dotsent (O‘zbekiston)

TAHRIRIYAT KENGASHI:

Rustam XALMURADOV – t.f.d., professor, Sh.Rashidov nomidagi Samarqand davlat universiteti rektori (O‘zbekiston);

Hakim XUSHVAQTOV – f-m.f.d., professor, Sh.Rashidov nomidagi Samarqand davlat universiteti ilmiy ishlar va innovatsiyalar bo‘yicha prorektori (O‘zbekiston);

Akmal AHATOV – t.f.d., professor, Sh.Rashidov nomidagi Samarqand davlat universiteti xalqaro hamkorlik bo‘yicha prorektori (O‘zbekiston);

Muslihiddin MUHIDDINOV – f.f.d., professor (O‘zbekiston);

Ibodulla MIRZAYEV – f.f.d., professor (O‘zbekiston);

Shuhrat SIROJIDDINOV – f.f.d., professor (O‘zbekiston);

Suyun KARIMOV – f.f.d., professor (O‘zbekiston);

Murodqosim ABDIYEV – f.f.d., professor (O‘zbekiston);

Azamat PARDAYEV – f.f.d., professor (O‘zbekiston);

Musa YULDASHEV – f.f.n., professor (O‘zbekiston);

Dilfuza DJURAKULOVA – t.f.n., professor (O‘zbekiston);

Aftondil ERKINOV – f.f.d., professor (O‘zbekiston);

Qosimjon SODIQOV – f.f.d., professor (O‘zbekiston);

Muhabbat QURBONOVA – f.f.d., professor (O‘zbekiston);

Ali AKAR – f.f.d., professor (Turkiya);

Abduselam ARVAS – f.f.d., professor (Turkiya);

Funda TOPRAK – f.f.d., professor (Turkiya);

Musa Shamil YUKSEL – f.f.d., professor (Turkiya);

Temur KOJAO‘G‘LI – f.f.d., professor (AQSH);

Hayrunnisa ALAN – f.f.d., professor (Turkiya);

Varis CHAKAN – f.f.d., professor (Turkiya);

Almaz ULVI – f.f.d., professor (Ozarbayjon);

Emrah YILMAZ – Phd, dotsent (Turkiya);

Foziljon SHUKUROV – Phd, dotsent (O‘zbekiston);

Dilshod XURSANOV – Phd, dotsent (O‘zbekiston);

Shahnoza XUSHMURODOVA – DSc, professor (O‘zbekiston);

Dinara ISLAMOVA – Phd, dotsent (O‘zbekiston);

Feruza JUMANIYAZOVA – Phd, dotsent (O‘zbekiston);

Istoda RASULOVA – Phd, dotsent (O‘zbekiston);

Dilorom MUMINOVA – Phd, dotsent (O‘zbekiston);

Zarifa XUSANOVA – Phd, dotsent (O‘zbekiston);

Ahmadjon MAVLONOV – Phd, dotsent (O‘zbekiston);

Ilyos JO‘RAYEV – Phd, dotsent (O‘zbekiston);

Ibodullo ZUBAYDULLAYEV – Phd, dotsent (O‘zbekiston);

Bahora YUNUSOVA – Phd, dotsent (O‘zbekiston);

Feruza MANUKYAN – Phd (O‘zbekiston);

Mas’ul muharrir: **PhD, dotsent Zokir BAYNAZAROV** (O‘zbekiston);

Texnik xodim: **Raxmatulla SHOKIROV** (O‘zbekiston).

“TURKOLOGIK TADQIQOTLAR” XALQARO ILMIY JURNALI

INTERNATIONAL SCIENTIFIC JOURNAL OF “TURKOLOGICAL RESEARCH”
ULUSLARARASI “TÜRKOLÖJİ ARAŞTIRMALARI” BİLİMSEL DERGİSİ
МЕЖДУНАРОДНЫЙ НАУЧНЫЙ ЖУРНАЛ “ТЮРКОЛОГИЧЕСКИЕ
ИССЛЕДОВАНИЯ”

Главный редактор:

Жулибой ЭЛТАЗАРОВ

д.ф.н., профессор (Узбекистан)

Заместитель главного редактора:

Рохила РУЗМАНОВА

к.ф.н., доцент (Узбекистан)

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ:

Рустам ХАЛМУРАДОВ – д.т.н., профессор, ректор Самаркандского государственного университета имени Ш.Рашидова (Узбекистан);

Хаким ХУШВАКТОВ – д.ф.м.н., профессор, проректор по научной работе и инновациям Самаркандского государственного университета имени Ш.Рашидова (Узбекистан);

Акмал АХАТОВ – д.т.н., профессор, проректор по международному сотрудничеству Самаркандского государственного университета имени Ш.Рашидова (Узбекистан);

Муслихиддин МУХИДДИНОВ – д.ф.н., профессор (Узбекистан);

Ибодулла МИРЗАЕВ – д.ф.н., профессор (Узбекистан);

Шухрат СИРОЖИДДИНОВ – д.ф.н., профессор (Узбекистан);

Суюн КАРИМОВ – д.ф.н., профессор (Узбекистан);

Муродкасым АБДИЕВ – д.ф.н., профессор (Узбекистан);

Азамат ПАРДАЕВ – д.ф.н., профессор (Узбекистан);

Муса ЮЛДАШЕВ – к.ф.н., профессор (Узбекистан);

Дилфуза ДЖУРАКУЛОВА – к.и.н., доцент (Узбекистан);

Афтондил ЭРКИНОВ – д.ф.н., профессор (Узбекистан);

Касимжон СОДИКОВ – д.ф.н., профессор (Узбекистан);

Мухаббат КУРБАНОВА – д.ф.н., профессор (Узбекистан);

Али АКАР – д.ф.н., профессор (Турция);

Абдуселам АРВАС – д.ф.н., профессор (Турция);
Фунда ТОПРАК – д.ф.н., профессор (Турция);
Муса Шамиль ЮКСЕЛЬ – д.ф.н., профессор (Турция);

Темур КОДЖАОГЛУ – д.ф.н., профессор (США);

Хайрунниса АЛАН – д.ф.н., профессор (Турция);
Варис ЧАКАН – д.ф.н., профессор (Турция);

Алмаз УЛЬВИ – д.ф.н., профессор (Азербайджан).

Эмрах ЙИЛМАЗ – PhD, доцент (Турция);

Фозилжон ШУКУРОВ – PhD, доцент (Узбекистан);

Дилшод ХУРСАНОВ – PhD, доцент (Узбекистан);

Шахноза ХУШМУРОВОДА – DSc, профессор (Узбекистан);

Динара ИСЛАМОВА – PhD, доцент (Узбекистан);

Феруза ДЖУМАНИЯЗОВА – PhD, доцент (Узбекистан);

Истода РАСУЛОВА – PhD, доцент (Узбекистан);

Дилором МУМИНОВА – PhD, доцент (Узбекистан);

Зарифа ХУСАНОВА – PhD, доцент (Узбекистан);

Ахмаджон МАВЛОНОВ – PhD, доцент (Узбекистан);

Илёс ЖУРАЕВ – PhD, доцент (Узбекистан);

Иболулло ЗУБАЙДУЛЛАЕВ – PhD, доцент (Узбекистан);

Бахора ЮНУСОВА – PhD, доцент (Узбекистан);
Феруза МАНУКЯН – PhD (Узбекистан);

Ответственный редактор: **PhD, доцент Зокир БАЙНАЗАРОВ** (Узбекистан)

Технический персонал: **Рахматулла ШОКИРОВ** (Узбекистан)

“TURKOLOGIK TADQIQOTLAR” XALQARO ILMIY JURNALI

INTERNATIONAL SCIENTIFIC JOURNAL OF “TURKOLOGICAL RESEARCH”

ULUSLARARASI “TÜRKOLOJİ ARAŞTIRMALARI” BİLİMSSEL DERGİSİ

МЕЖДУНАРОДНЫЙ НАУЧНЫЙ ЖУРНАЛ “ТЮРКОЛОГИЧЕСКИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ”

Chief Editor:/ Deputy Chief Editor:

Prof. Dr. Juliboy ELTAZAROV (Uzbekistan)

Ass. Prof. Dr. Rokhila RUZMANOVA (Uzbekistan)

Baş Editör:/ Baş Editör Yardımcısı:

Prof. Dr. Juliboy ELTAZAROV (Özbekistan)

Doç. Dr. Rohila RUZMANOVA (Özbekistan)

EDITORIAL TEAM:/ BİLİM KURULU:

Prof. Dr. Rustam KHALMURADOV – Rector of Samarkand State University named after Sh. Rashidov (Uzbekistan);

Prof. Dr. Hakim KHUSHVAKTOV – Vice-Rector for Research and Innovation, Samarkand State University named after Sh. Rashidov (Uzbekistan);

Prof. Dr. Akmal AKHATOV – Vice-Rector for International Cooperation of Samarkand State University named after Sh. Rashidov (Uzbekistan);

Prof. Dr. Muslihiddin MUKHIDDINOV (Uzbekistan)

Prof. Dr. Ibodulla MIRZAEV (Uzbekistan);

Prof. Dr. Shukhrat SIROJIDDINOV (Uzbekistan);

Prof. Dr. Suyun KARIMOV (Uzbekistan);

Prof. Dr. Murodkasim ABDIEV (Uzbekistan);

Prof. Dr. Azamat PARDAEV (Uzbekistan);

Prof. Dr. Musa YULDASHEV (Uzbekistan);

Ass. Prof. Dr. Dilfuza DJURAKULOVA (Uzbekistan);

Prof. Dr. Aftondil ERKINOV (Uzbekistan);

Prof. Dr. Kasimjon SODIKOV (Uzbekistan);

Prof. Dr. Muhabbat KURBANOVA (Uzbekistan);

Prof. Dr. Ali AKAR (Turkey);

Prof. Dr. Abduselam ARVAS (Turkey);

Prof. Dr. Funda TOPRAK (Turkey);

Prof. Dr. Musa Shamil YUKSEL (Turkey);

Prof. Dr. Temur KOJAOGU (USA);

Prof. Dr. Hayrunnisa ALAN (Turkey);

Prof. Dr. Varis CHAKAN (Turkey);

Prof. Dr. Almaz ULVI (Azerbaijan);

Ass. Prof. PhD. Emrah YILMAZ (Turkey);

Ass. Prof. PhD. Foziljon SHUKUROV (Uzbekistan);

Ass. Prof. PhD. Dilshod KHURSANOV (Uzbekistan);

Ass. Prof. PhD. Shakhnoza KHUSHMURODOVA (Uzbekistan);

Ass. Prof. PhD. Dinara ISLAMOVA (Uzbekistan);

Ass. Prof. PhD. Feruza JUMANIYAZOVA (Uzbekistan);

Ass. Prof. PhD. Istoda RASULOVA (Uzbekistan);

Ass. Prof. PhD. Dilorom MUMINOVA (Uzbekistan);

Ass. Prof. PhD. Zarifa KHUSANOVA (Uzbekistan);

Ass. Prof. PhD. Akhmadjon MAVLONOV (Uzbekistan);

Ass. Prof. PhD. Ilyos JURAYEV (Uzbekistan);

Ass. Prof. PhD. Ibodullo ZUBAYDULLAYEV (Uzbekistan);

Ass. Prof. PhD. Bakhora YUNUSOVA (Uzbekistan);

PhD. Feruza MANUKYAN (Uzbekistan);

Managing editor: *Ass. Prof. PhD. Zokir BAYNAZAROV* (Uzbekistan)

Technical staff: *Rakhmatulla SHOKIROV* (Uzbekistan)

Prof. Dr. Rustam HALMURADOV – Ş. Raşidov adına Semerkant Devlet Üniversitesi Rektörü (Özbekistan);

Prof. Dr. Hakim HUŞVAKTOV – Ş. Raşidov adına Semerkant Devlet Üniversitesi Araştırma ve İnovasyondan Sorumlu Rektör Yardımcısı (Özbekistan);

Prof. Dr. Akmal AHATOV – Ş. Raşidov adına Semerkant Devlet Üniversitesi Uluslararası İşbirliğinden Sorumlu Rektör Yardımcısı (Özbekistan);

Prof. Dr. Muslihiddin MUHİDDİNÖV (Özbekistan);

Prof. Dr. İbodulla MİRZAYEV (Özbekistan);

Prof. Dr. Şuhrat SİROCİDDİNÖV (Özbekistan);

Prof. Dr. Suyun KARİMOV (Özbekistan);

Prof. Dr. Murodkasım ABDİYEYEV (Özbekistan);

Prof. Dr. Azamat PARDAYEV (Özbekistan);

Prof. Dr. Musa YULDAŞEV (Özbekistan);

Doç. Dr. Dilfuza CURAKULOVA (Özbekistan);

Prof. Dr. Aftondil ERKİNOV (Özbekistan);

Prof. Dr. Kasimcon SODİKOV (Özbekistan);

Prof. Dr. Muhabbat KURBANOVA (Özbekistan);

Prof. Dr. Ali AKAR (Türkiye);

Prof. Dr. Abdusaleem ARVAS (Türkiye);

Prof. Dr. Funda TOPRAK (Türkiye);

Prof. Dr. Musa Şamil YÜKSEL (Türkiye);

Prof. Dr. Timur KOCAOĞLU (ABD);

Prof. Dr. Hayrunnisa ALAN (Türkiye);

Prof. Dr. Varis ÇAKAN (Türkiye);

Prof. Dr. Almaz ÜLVİ (Azerbaycan);

Doç. Dr. Emrah YILMAZ (Türkiye);

Doç. Dr. Fozilcon ŞUKUROV (Özbekistan);

Doç. Dr. Dilşod HURSAVOV (Özbekistan);

Prof. Dr. Şahnoza HUŞMURODOVA (Özbekistan);

Doç. Dr. Dinara İSLAMOVA (Özbekistan);

Doç. Dr. Feruza CUMANIYAZOVA (Özbekistan);

Doç. Dr. Istoda RASULOVA (Özbekistan);

Doç. Dr. Dilorom MUMİNOVA (Özbekistan);

Doç. Dr. Zarifa HUSANOVA (Özbekistan);

Doç. Dr. Ahmadjon MAVLONOV (Özbekistan);

Doç. Dr. Ilyos JÖRAYEV (Özbekistan);

Doç. Dr. Ibodullo ZUBAYDULLAYEV (Özbekistan);

Doç. Dr. Bahora YUNUSOVA (Özbekistan);

Dr. Feruza MANUKYAN (Özbekistan);

Sorumlu Editör: *Doç., Dr. Zokir BAYNAZAROV* (Özbekistan)

Teknik Personel: *Rahmatullah ŞOKİROV* (Özbekistan)

MUNDARIJA | CONTENT | İÇERİK | СОДЕРЖАНИЕ
TURK DUNYOSI TADQIQOTLARI

Nergis BIRAY

Ana Dili Bilinci ve Türk Dünyasının Dil Birliği7

Elçin İBRAHİMOV

Türk Dünyasında Ortak Alfabe ve İletişim Dili14

Berdi SARIYEV

Bağımsızlıktan Sonra Türkmenistan’da Dil Çalışmaları23

Emrah YILMAZ

UNESCO Ekseninde Türk Dili Ailesinin Küresel Yolculuğu35

Nigar Oruj MAMMADOVA

Azerbaycan Toponimisinde Paleodiyalektolojik ve Neodiyalektolojik Dilsel Olgular48

Dinara ISLAMOVA, Muxlisa JALILOVA

Turkiy tillarda etnografizmlarning shakllanishi va rivoji: areal hamda lingvomadaniy tahlil53

TURKIY XALQLAR TARIXI

Zhalgas TORENIYAZOV, Gulnaz ALLAMZHAROVA

The central city in the southern Aral region: Kungrad (XVII-XIX centuries).....60

Munisa ABDUMUTALOVA

XIX asrning 2-yarmi – XX asr boshlarida O’rta Osiyo hunarmandchilik ustaxonalari va ularning shakllanish jarayoni68

Мухаммадхон БУЗРУКОВ

Рукопись произведения «Kalila va dimna-i turkiy» из библиотеки Самаркандского государственного университета как памятник литературного языка Хивинского ханства.....74

Sherzod TANGIROV

Rossiya imperiyasi ma’muriyatida tarjimonlar masalasiga doir hujjatlar tahlili (Samarqand viloyati misolida).....81

ADABIY ALOQALAR, QIYOSIY TILSHUNOSLIK VA ADABIYOTSHUNOSLIK

Sema EYNEL

İsacan Sultan’ın “Ali Şir Nevâî” Romanının Kaynakları Üzerine Metinlerarası Bir İnceleme87

Уркия УЗЕНБАЕВА

Чынгыз Айтматовдун чыгармаларындагы улуттук идеологияны чагылдыруудагы аялдардын орду99

Axmadjon MAVLONOV, Marjona MUSTAFOQULOVA

O’tkir Hoshimov hikoyalarida -day/-dek vositalari yordamida hosil bo’lgan o’xshatishlar105

Элмира ХУРИБАЕВА

Кыргыз тилиндеги дыйканчылык өнөрүн чагылдырган метафоралар жана табышмактар112

Ayten HASANOVA

Azerbaycan Dilinin Gebele Şivelerinde Terminolojik Karakterli Kelimeler119

Бекзод САТТОРОВ

Язык и мышление: когнитивный аспект узбекского языка.....124

Саломат ХУСАНОВА

Анализ отражения гендерных ролей и ожиданий в поэзии А. Ахматовой и Х. Худойбердиевой130

Рохила АМИНОВА

Особенности перевода узбекских фразеологизмов на русский язык137

Шахноза РАСУЛОВА

Поэтические приёмы изображения пейзажа в современной узбекской поэзии142

Баходир ЧОРИЕВ

Функциональные особенности вокативных предложений в узбекском и русском языках147

Oybek BARZIYEV

Saylov sikli bilan bog’liq bo’lgan an’anaviy poetik turkumlar.....153

Rajab XIDIROV, Mekkamtosh BO’RONOVA

O’zbek va tojik tillarida frazemalarning semantik xususiyatlari.....160

Alisher O’RAZOV

O’zbek tilshunosligida leksemaning lingvistik tadqiqi.....165

AZIZ MUSHTARIY!

Jurnalimizning ushbu soni turkiy dunyoning boy til merosini global istiqbol nuqtayi nazaridan ko'rib chiqadi. Maqolalarning asosiy yo'nalishini turkiy dunyoning integratsiya jarayoni, global taraqqiyoti, umumiy alifbo va til birligi borasidagi sa'y-harakatlar tashkil etadi. YUNESCOning Samarqandda bo'lib o'tgan 43-Bosh konferensiyasida qabul qilingan “15-dekabr – Butunjahon turkiy tillar kuni” qarori turkiy dunyo madaniy merosining jahon miqyosida tan olinishidagi tarixiy burilish nuqtasi bo'ldi. Ushbu sonda Xiva xonligi yodgorligi bo'lmish “Kalila va Dimna-i Turkiy” qo'lyozmasidan tortib, “Alisher Navoiy” romanining matnlararo manbalarigacha bo'lgan ko'plab mavzular turli jihatlaridan tadqiq etilgan. Kognitiv tilshunoslik doirasida o'zbek va rus tillari o'rtasidagi funksional bog'liqliklar hamda frazeologik birliklar, Ozarbayjon dialektologiyasining izlari, qirg'izchadagi qishloq xo'jaligi metaforalari va etnografik tadqiqotlar fanlararo yondashuv asosida tahlil qilingan. Adabiyot va tarix nuqtayi nazaridan esa Chingiz Aytmatov ijodi hamda zamonaviy she'riyatda ayol obrazining mafkuraviy in'ikosi o'rganilgan; Janubiy Orol bo'yining markaziy shahri Qo'ng'irotning rivojlanishi va Rossiya imperiyasi arxivlaridagi “tarjimonlik” masalasi yoritib berilgan. Tahririyat hay'ati sifatida turkiy dunyoning ma'muriy, ijtimoiy va lisoniy rivojlanishiga xizmat qiluvchi ushbu boy ilmiy merosni sizlarga taqdim etayotganimizdan g'oyat mamnunmiz.

TAHRIRIYAT

DEAR READER!

This issue of our journal explores the deep-rooted linguistic heritage of the Turkic world from a global perspective. The central themes of the articles focus on the integration processes of the Turkic world, its global trajectory, and ongoing efforts toward the establishment of a common alphabet and linguistic unity. The resolution adopted at UNESCO's 43rd General Conference in Samarkand to declare December 15 as World Turkic Languages Day stands as a historic milestone, affirming the cultural heritage of the Turkic world on a global scale. In this issue, a wide range of topics is examined in depth, ranging from the Kelile ve Dimne Türkî manuscript, a legacy of the Khiva Khanate, to the intertextual sources of the modern Ali-Shir Nava'i novel. Through an interdisciplinary approach, we analyze the functional links and phraseological structures between Uzbek and Russian within the framework of cognitive linguistics, the traces of Azerbaijani dialectology, as well as agricultural metaphors and ethnographic studies in the Kyrgyz language. From a literary and historical perspective, the ideological reflections of female figures in the works of Chingiz Aytmatov and contemporary poetry are scrutinized. Furthermore, the historical development of Kungrad, the central city of the Southern Aral region, and the crucial issue of interpretation reflected in the archival materials of the Russian Empire are brought to light. As the Editorial Board, we take great pride in presenting this collection, which sheds light on the administrative, social, and linguistic evolution of the Turkic world.

EDITORIAL BOARD

SEVGİLİ OKUYUCU!

Dergimizin bu sayısı, Türk dünyasının köklü dil mirasını küresel bir perspektifle ele almaktadır. Yazıların ana eksenini; Türk dünyasının entegrasyon süreci, küresel yolculuğu, ortak alfabe ve dil birliği çalışmaları oluşturmaktadır. UNESCO'nun Semerkant'taki 43. Genel Konferansı'nda alınan “15 Aralık Dünya Türk Dili Günü” kararı, Türk dünyasının kültürel mirasını küresel ölçekte tescilleyen tarihi bir dönüm noktası olmuştur. Bu sayımızda, Hiva Hanlığı yadigarı Kelile ve Dimne-i Türkî yazmasından, modern Ali Şîr Nevâî romanının metinlerarası kaynaklarına kadar pek çok konu farklı boyutlarıyla incelenmiştir. Bilişsel dilbilim bağlamında Özbekçe ve Rusça arasındaki işlevsel bağlar ile frazeolojik yapılar, Azerbaycan diyalektolojisinin izleri, Kırgızcadaki tarım metaforları ve etnografik çalışmalar disiplinlerarası bir yaklaşımla analiz edilmiştir. Edebiyat ve tarih perspektifinde ise Cengiz Aytmatov ve modern şiirde kadın figürünün ideolojik yansımaları irdelenirken; Güney Aral bölgesinin merkez şehri Kungrad'ın gelişimi ve Rus İmparatorluğu arşivlerindeki “tercümanlık” meselesi gün yüzüne çıkarılmıştır. Yayın Kurulu olarak; Türk dünyasının idari, sosyal ve dilsel gelişimine ışık tutan bu birikimi sizlerle buluşturmanın kıvançını yaşıyoruz.

YAYIN KURULU

УВАЖАЕМЫЙ ЧИТАТЕЛЬ!

Данный выпуск нашего журнала рассматривает огромное языковое наследие тюркского мира в глобальной перспективе. Основное направление статей составляют процессы интеграции тюркского мира, его глобальный путь, а также исследования в области создания единого алфавита и языкового единства. Решение о провозглашении «15 декабря – Всемирным днем тюркского языка», принятое на 43-й Генеральной конференции ЮНЕСКО в Самарканде, стало историческим поворотным моментом, закрепившим культурное наследие тюркского мира на мировом уровне. В данном номере с различных ракурсов проанализировано множество тем: начиная от рукописи «Калила и Димна-и Тюрки», наследия Хивинского ханства, до интертекстуальных источников современного романа об Алишере Навои. С междисциплинарной точки зрения исследованы функциональные связи и frazeologicheskie структуры узбекского и русского языков в контексте когнитивной лингвистики, следы азербайджанской диалектологии, сельскохозяйственные метафоры в киргизском языке и этнографические работы. С позиций литературы и истории рассматривается идеологическое отражение образа женщины в творчестве Чингиза Айтматова и современной поэзии, а также освещаются вопросы развития города Кунград — центра Южного Приаралья и проблемы «переводческого дела» в архивах Российской империи. Редакционная коллегия выражает гордость за возможность представить вам этот богатый материал, проливающий свет на административное, социальное и лингвистическое развитие тюркского мира.

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИИ

TURK DUNYOSI TADQIQOTLARI

ANA DİLİ BİLİNCİ VE TÜRK DÜNYASININ DİL BİRLİĞİ

Prof. Dr. Nergis BİRAY,

Pamukkale Üniversitesi İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi

Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölüm Başkanı,

(Pamukkale, Türkiye)

 E-mail: nergisb@gmail.com

 ORCID: 0000-0002-4168-220X

 DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.18346073>

Özet: Bu çalışma, dilin bir iletişim aracı olmanın ötesinde, bireysel kimlik inşası ve toplumsal varoluşun ontolojik temeli olduğu gerçeğinden hareketle, Türk dünyasında dil birliğinin tesis edilmesine yönelik stratejik öneriler sunmaktadır. Makalede ana dili; kültürel mirasın taşıyıcısı ve millî kimliğin görünür kılındığı bir “*kendilik alanı*” olarak tanımlanmakta ve dilin zayıflamasının kültürel yabancılaşmaya, etnik aidiyetin erimesine yol açtığı vurgulanmaktadır. Türk dünyasının geniş coğrafi dağılımı ve tarihsel süreçte ortaya çıkan lehçe farklılıkları bir zenginlik olarak kabul edilmekle birlikte, bu çeşitliliğin ortak bir iletişim zeminiyle taçlandırılması gerekliliği üzerinde durulmaktadır. Çalışmanın odak noktası, geniş bir coğrafyaya yayılan Türk dünyasında dil birliğinin hangi stratejik hamlelerle tesis edilebileceğidir. Ana dili şuurunun edinilmesi; dilin resmî kanallarda sade kullanımı, eğitim sisteminin etkinliği ve ilmî çalışmaların sürekliliğiyle ilişkilendirilmektedir. Türk dünyasının geniş coğrafyası ve lehçe farklılıkları karşısında dil birliğinin tesisi için ortak Türk alfabesinin benimsenmesi, akademik hareketlilik, ortak terminoloji çalışmaları hayati adımlar olarak nitelendirilmektedir. Nihayetinde çalışmada bu sürecin, Türk Devletleri Teşkilatı bünyesindeki kalıcı komisyonlar ve stratejik planlamalar aracılığıyla, her lehçenin özgün zenginliğini koruyan “çeşitlilik içinde birlik” ilkesiyle sürdürülebilir bir yapıya kavuşturulması gerektiği ortaya konmaktadır.

Anahtar kelimeler: *Ana Dili, Millî Kimlik, Dil Şuuru, Türk Dünyası, Dil Birliği, Ortak Alfabe, Kültürel Entegrasyon.*

ONA TILI SHUURI VA TURKIY DUNYONING TIL BIRLIGI

Prof. Nergis BİRAY,

Pamukkale universiteti Gumanitar va ijtimoiy fanlar fakulteti

Zamonaviy turk lahjalari va adabiyotlari kafedrasini mudiri

(Pamukkale, Turkiya)

Annotatsiya: Ushbu tadqiqot tilning shunchaki aloqa vositasi emas, balki shaxsiy oʻzlikni shakllantirish va ijtimoiy borliqning ontologik asosi ekanligidan kelib chiqib, turkiy dunyoda til birligini qaror toptirishga doir strategik takliflarni ilgari suradi. Maqolada ona tili, madaniy meros tashuvchisi va milliy oʻzlik namoyon boʻladigan “oʻzlik maydoni” sifatida taʼriflanadi hamda tilning zaiflashishi madaniy yotlashuvga va etnik mansublikning yoʻqolishiga olib kelishi taʼkidlanadi. Turkiy dunyoning keng geografik tarqalishi va tarixiy jarayonda yuzaga kelgan sheva farqlari boylik sifatida qabul qilinishi bilan birga, ushbu xilma-xillikni umumiy aloqa asosi bilan boyitish zarurligiga eʼtibor qaratiladi. Tadqiqotning diqqat markazida keng joʻgʻrofiy hududga yoyilgan turkiy dunyoda til birligini qanday strategik qadamlar bilan amalga oshirish mumkinligi yotadi. Ona tili shuurini shakllantirish; tilning rasmiy kanallarda sodda qoʻllanilishi, taʼlim

tizimining samaradorligi va ilmiy ishlarning davomiyligi bilan bog‘lanadi. Turkiy dunyoning keng geografiasini va sheva xilma-xilligi qarshisida til birligini ta‘minlash uchun umumturkiy alifboni qabul qilish, akademik harakatchanlik va umumiy terminologik tadqiqotlar hayotiy qadamlar sifatida baholanadi. Yakunda ushbu jarayon Turk davlatlari tashkiloti qoshidagi doimiy komissiyalar va strategik rejalashtirish orqali, har bir shevaning o‘ziga xos boyligini saqlagan holda “xilma-xillikda birlik” tamoyili asosida barqaror tuzilmaga keltirilishi zarurligi ko‘rsatib beriladi.

Kalit so‘zlar: *Ona tili, milliy o‘zlik, til shuuri, turkiy dunyo, til birligi, umumiy alifbo, madaniy integratsiya.*

MOTHER TONGUE CONSCIOUSNESS AND THE LINGUISTIC UNITY OF THE TURKIC WORLD

Prof. Dr. Nergis BIRAY,

Head of the Department of Modern Turkish Dialects and Literatures,
Faculty of Humanities and Social Sciences, Pamukkale University
(Pamukkale, Turkey)

Abstract: Based on the premise that language is more than a mere tool for communication but rather the ontological foundation of individual identity construction and social existence, this study presents strategic proposals for establishing linguistic unity within the Turkic world. In the article, the mother tongue is defined as a “sphere of self” that carries cultural heritage and renders national identity visible; it is emphasized that the weakening of language leads to cultural alienation and the erosion of ethnic belonging. While the vast geographical distribution of the Turkic world and the dialectal differences arising from historical processes are recognized as a form of richness, the necessity of establishing a common ground of communication to unify this diversity is underscored. The focus of the study is on the strategic moves required to establish linguistic unity across the broadly dispersed Turkic world. The acquisition of mother-tongue consciousness is linked to the simple use of language in official channels, the effectiveness of the education system, and the continuity of scientific research. In the face of the Turkic world's expansive geography and dialectal variations, the adoption of a Common Turkic Alphabet, academic mobility, and shared terminology studies are identified as vital steps. Ultimately, the study asserts that this process must be brought to a sustainable structure through permanent commissions and strategic planning within the Organization of Turkic States, adhering to the principle of “unity in diversity” while preserving the unique richness of each dialect.

Key words: *Mother tongue, national identity, linguistic consciousness, Turkic world, linguistic unity, common alphabet, cultural integration.*

Giriş

Canlı bir varlık olarak nitelendirilen dil, iletişim aracı olmasının yanı sıra, insanın sosyalleşme sürecinde de önemli bir rol üstlenir ve bireyin ferdi gelişimi kadar toplumların gelişimini de etkiler. Dil, insanlar arasında anlaşmayı sağlayan tabii bir araçtır. Onun kendi kanunları vardır, bu kanunlar doğrultusunda gelişebilir, kullanıcıları arasında gizli bir uzlaşmalar sistemi bulunur ve çeşitli seslerin birleşmesinden oluşan sosyal bir kurumdur (Ergin, 1977: 1). Dilin bu evrensel ve kurumsal yapısı, ferdin dünyayı anlamlandırmaya başladığı ilk mecra olan ana dili ile somut bir kimlik kazanır.

Ana dili, kullanıldığı sosyal çevrelerde ve toplumlarda o çevre ve toplumun tarih ve kültürünü gelecek nesillere taşır. Bu önemli özelliği açısından ana dili, milletleri millet yapan unsurların ve milletin kültürel değerlerinin başında gelir. Kaplan’a göre, aynı dili konuşan insanlar, sosyal bir var oluş şeklinde değerlendirilen milletin temelinde yer alırlar (1983: 45). Çünkü ana dili, yalnızca kelimelerin aktarımı değil, o kelimelerin içine gizlenmiş olan yaşanmışlıkların ve duyuş tarzlarının tevarüs edilmesidir. Bu bağlamda ana dili, bireyin zihin dünyasını inşa eden en temel mimari yapı olduğu gibi, milletin kolektif şuurunun da yegâne muhafızdır.

1. Ana Dili Nedir?

Dil bilimcilerin yaptıkları genel tarife göre, “ana dili” terimi bir ferdin içinde doğup büyüdüğü aile içerisinde veya toplum arasında ilk öğrendiği dildir. Bazı bilim adamları ferdin ana dilini çocukluk döneminde edindiğini, bu sebeple ana dilin öğrenilmediğini; edinildiğini söylerler (Vardar,1988:20). Burada Vardar’ın vurguladığı ana dilin çocukluk döneminde edinilme olgusu, terimi teknik bir bilgi kümesi olmaktan çıkarıp insan varoluşunun ayrılmaz bir parçası hâline getirmektedir. Dolayısıyla bu tanıma göre ana dili, sistematik bir eğitimle zihne dışarıdan yüklenen bir veri değil; bireyin dünyayı algılama biçimini, duygu dünyasını ve mantık silsilesini çocukluk döneminde doğal bir akışla şekillenen bir yeti olarak tanımlanmaktadır. Şu hâlde ana dili öğrenilmez, adeta bireyin ruhuna ve zihnine nakşedilir sonucu çıkarılabilir. Bu durum, dili bir iletişim aracı olmanın ötesine taşıyarak bireyin düşünce dünyasının mimarı, millî kimliğinin ise en doğal ve sarsılmaz zemini kılar.

2. Kimlik ve Kişilik

Bilim adamlarının bir kısmı kimlik ve kişilik kavramlarını karışık bir şekilde tanımlamaktadırlar. Aynı şeyleri ifade etmeyen bu iki kavramdan kimlik kavramı, aitlik bildiren ve kendine has niteliklere sahip olan bir mana taşıırken kişilik kavramı ise ferdin içinde bulunduğu topluma yönelik kendine has uyum biçimlerini belirleyen psiko-fiziksel sistemlerin canlı ve hareketli bir bütünü ifade eder. Bu bakış açısıyla değerlendirildiğinde, kimlik ile millî kimliğin birbirine sıkı biçimde bağlı olduğu görülür (Yazıcı Ersoy, 2016: 563). Aksoy, kimliği üç boyutta ele alır: ferdî, resmî ve kültürle ilgili boyut. Ferdî kimlik, kişinin içinde yetiştiği toplumsal çevrede zaman içerisinde yaptığı kendisine ait tercihleri ifade eder. Çünkü fert, ancak içinde var olduğu sosyal ortam aracılığıyla toplumsal bir varlık hâline gelir (Aksoy, 2013: 152–153).

Kimliğin kültürle ilgili boyutu ise ferdin yaşadığı sosyal grupta edindiği değerler bütünü kapsar. Tarihî sürekliliğe dayanan ve geleneğe bağlı unsurlar, bu kültürle ilgili boyutun temelini oluşturur (Aksoy, 2013: 153). Başlangıçta ferdî nitelikler taşıyan kimlik, zaman içerisinde toplumsal bir vakıya dönüşmektedir.

Kimlik kavramı ele alınırken dikkate alınması gereken en temel unsurlardan biri dildir. Assmann’a göre dil, bir topluluğun oluşumunda en önemli araçlardan biri olarak görülmektedir (2015: 148). O, dil bilimci Joshua Fishman’ın, kimliğin meydana getirilmesi ve sürdürülmesi açısından dilden daha değerli bir unsur bulunmadığı yönündeki görüşünü paylaşır. Bir diğer görüşün savunucusu Solok ise dili, insan topluluklarına ait bir değer olarak tanımlamakta ve toplumun iradesi doğrultusunda şekillenip değiştirilebileceğini vurgulamaktadır (1986: 181). Dil ile kimlik arasında güçlü ve karşılıklı bir ilişki bulunmaktadır. Dil, ferdî kimliğin oluşum sürecinde belirleyici bir rol üstlenmektedir. Nitekim kimliğin inşası ve devamlılığı açısından dilin kritik bir öneme sahip olduğu ifade edilmektedir (Khorssed, 2018: 505).

3. Ana Dili ve Kimlik İlişkisi

Dil ile kimlik, ferdin dünyaya yönelişinde ontolojik (varlık bilimi) bir beraberlik sergileyerek “kendilik değerlerini inşa eden özneyi” tamamlayıcı bir rol üstlenir (Kanter 2010:

115). Kişi, içine doğduğu toplumun kuralları doğrultusunda şekillenen kültüre dair yapı içerisinde kimliğini teşekkül ettirir ve dili aracılığıyla millî kimliğini görünür kılar. Gündelik hayatta olaylara verdiğimiz tepkiler, inanç sistemimiz, beden dilimizi kullanışımız, sofrada adabımız ve selamlaşma biçimlerimiz gibi pek çok unsur, kültüre ait öğelerin birer aksidir. Kültürle ilgili bu farklılıklar, tam da bu noktada, ferdin millî kimliğini belirginleştiren işaretlere dönüşür.

Ferdin ana dili hâkimiyetinin zayıflaması, kendi kültürel köklerine, benliğine ve kimliğine yabancılaşmayı; dolayısıyla etnik aidiyetinin silikleşmesini beraberinde getirir. Kişi, ait olduğu kültürel karakteristiklerden uzaklaştıkça çevresine yabancılaşmakta ve dünyayı idrak ediş biçimi, benimsediği yeni dil çerçevesinde yeniden şekillenmektedir.

Genel olarak ifade edildiği üzere dil, kimlik ve kültür, birbirleriyle sürekli etkileşim hâlinde bulunan döngüsel bir yapı oluşturur. Bu üç unsur, karşılıklı etkileşim içerisinde birbirlerinden izler taşıyarak ortak bir zeminde birleşir. Dil, düşüncelerin aktarılmasını sağlayan bir araç olmanın ötesinde, toplumsal ilişkilerin kurulmasında ve toplumsal yakınlığın tesisinde de önemli roller üstlenir. Kimlik ise kültürle iç içe gelişen; ferdin çevresiyle kurduğu etkileşimler sonucunda şekillenen çok yönlü inanç, tutum ve değerler bütünüdür. Karaduman'ın belirttiği gibi kimlik, ferdin kimlerle ortak özellikler paylaştığını ve onu başkalarından ayıran unsurların neler olduğunu belirleyen bir aidiyet meselesidir (2010, 2886–2889).

4. Ana Dili Şuuru Nasıl Edinilir?

Duygularımız, düşüncelerimiz ve kültürümüzün, kısacası kişiliğimizin aynası, ana dilimizdir. Ana dili şuuru ve sevgisi, aynı millete mensup fertler arasında ortak bir düşünce sistemi oluşturarak dünyanın birlikte idrak edilmesi ve anlamlandırılmasına katkı sağlar. Bu durum, millet üyeleri arasındaki sosyal ve kültürel bağı güçlendirir. Ayrıca ana dilinde verilen eğitim, çocuğun ferdi gelişimi üzerinde belirgin bir etkiye sahiptir.

Dil, düşünceden bağımsız olarak değerlendirilemeyeceğine göre, dil öğretimi aynı zamanda düşünce öğretimi anlamına da gelmektedir. Bireyin düşünme biçimi ve düşünce yapısı, kişiliğinin temel unsurlarını oluşturur. Bu da ana dili ile kişilik gelişimi arasında bir ilişki olduğunu gösterir. (Hengirmen).

Ana dili şuurun teşekkülü; ana dilinin resmî dil olarak kullanılmasının sağlanması, devlet kurumlarında açık, sade ve anlaşılır bir yazı dilinin teşvik edilmesi, ana diline yönelik ilmî ve kültürel çalışmaların desteklenmesi, yazı dilinin standartlarının belirlenmesi ve dil kurallarının titizlikle düzenlenip uygulanması gibi çeşitli süreçler aracılığıyla gerçekleştirir.

Devlet, eğitim sistemi aracılığıyla yazılı ve sözlü olarak ana dilini doğru biçimde kullanabilen bireyler yetiştirme sorumluluğuna sahiptir.

5. Türk Dünyasının Birliği ve Dil Birliği Nasıl Gerçekleşebilir?

Türk dünyasının bütünleşmesi konusunda ekonomik, siyasi ve kültürel birlikteliğin temel itici gücünü akademik iş birlikleri ile eğitim faaliyetleri oluşturmaktadır. Söz konusu itici gücün etkinlik kazanabilmesi ise iletişimin kolaylaştırılmasına bağlıdır. İletişimin sağlıklı biçimde tesis edilmesi, ortak bir iletişim dilinin, ortak iletişim dilinin meydana çıkarılması ise ortak Türk alfabesinin benimsenmesiyle doğrudan ilişkilidir.

Türk dünyası; Anadolu, Orta Asya (Türkistan), Sibirya, Kafkasya ve Balkanlar gibi oldukça geniş bir coğrafyaya yayılmıştır. Tarihî süreç içerisinde farklı alfabelerin kullanımı, çeşitli standart yazı dillerinin oluşumu ve bölgesel kelime farklılıklarının ortaya çıkması, dil birliğinin sağlanmasını güçleştiren unsurlar olarak değerlendirilmektedir.

Türk dünyasında dil birliğinin sağlanması, güçlendirilmesi ve sürdürülebilir bir biçimde tesis edilmesi, kültür, eğitim ve teknoloji alanlarında atılacak bütüncül adımları gerekli

kılmaktadır. Bu bağlamda dil birliği, sadece iletişimsel bir kolaylık sağlamakla kalmayıp aynı zamanda ortak kimlik bilincinin pekişmesine, kültürel etkileşimin artmasına ve akademik üretkenliğin yükselmesine de doğrudan katkıda bulunmaktadır.

Türk dünyasında alfabe birliğinin sağlanması, iletişimin standartlaşması ve öğrenme süreçlerinin kolaylaştırılması açısından öncelikli bir konu olarak değerlendirilmektedir. Alfabe birliği, farklı coğrafyalarda yaşayan Türk topluluklarının birbirlerinin dil ve kültürle ilgili birikimlerine daha hızlı erişebilmesini mümkün kılmakta; dolayısıyla ortak bilimsel, kültürel ve teknolojik üretim zemininin oluşmasını desteklemektedir. Bu nedenle alfabe birliğine yönelik çalışmaların sistematik biçimde sürdürülmesi, kurumlar arası koordinasyonun güçlendirilmesi ve ortak standartların belirlenmesi önem taşımaktadır. Bununla birlikte bilim, kültür ve teknoloji alanlarında ortak terimler sözlüğünün hazırlanması, ortak Türkçe kelimelerin kullanımının teşvik edilmesi ve Türk dünyasındaki akademik kurumlar arasında iş birliğine dayalı ortak kelimeler, deyimler, kalıp ifadeler ve atasözleri dâhil olmak üzere sözlük çalışmalarının yürütülmesi gerekmektedir.

Ayrıca üniversiteler arasındaki öğrenci ve öğretim üyesi değişim programlarının yaygınlaştırılması, karşılıklı olarak Türk lehçelerinin sistematik biçimde öğretilmesi, ortak ders kitapları ile dijital eğitim materyallerinin geliştirilmesi, eğitim alanında ortak hareket kabiliyetini artıracak önemli adımlar arasında yer almaktadır. Bu tür faaliyetler, genç nesillerin birbirlerinin kültür, dil ve tarihine dair farkındalık kazanmasına ve ortak bir akademik zeminin oluşmasına katkı sağlamaktadır. Bunlara ek olarak, ortak televizyon kanallarının kurulması, belgesellerin, çizgi filmlerin, sinema filmlerinin ve ortak yapım projelerinin desteklenmesi; dijital içerik üretiminin artırılması da Türk dünyası içindeki kültürel dolaşımı güçlendirecektir. Türk dünyası edebiyatlarının karşılıklı çevirilerinin yapılması, ortak kültürel etkinliklerin, festivallerin ve kitap fuarlarının düzenlenmesi ise hem karşılıklı anlaşılabilirliği hem de kültürel etkileşimi derinleştirecek önemli faaliyetler arasında değerlendirilmektedir. Bu tür çok yönlü kültürel ve akademik girişimler, Türk dünyasında dil ve kültür birliğinin kurumsal, kalıcı ve güçlü bir şekilde inşa edilmesine önemli katkılar sunacaktır.

Türk lehçeleri arasında karşılıklı anlaşılabilirliğin artırılmasına yönelik çabalar, dijital teknolojilerin sunduğu imkânların etkin biçimde kullanılmasını gerektirmektedir. Bu doğrultuda, Türk lehçeleri arasında otomatik çeviri ve ses tanıma sistemlerinin geliştirilmesi, ortak bir dijital klavye standardının oluşturulması ve bütün Türk toplulukları tarafından erişilebilir nitelikte ortak çevrim içi sözlükler ile eğitim uygulamalarının hazırlanarak yaygınlaştırılması, iletişim süreçlerini hızlandıracak ve dil açısından etkileşimi önemli ölçüde kolaylaştıracaktır. Bu tür teknolojik altyapı yatırımları, özellikle genç nesillerin Türk dünyasının diğer lehçeleriyle daha erken yaşta temas kurmasına ve dijital çağın gerekliliklerine uygun biçimde bütünleşmesine katkı sağlayacaktır.

Ayrıca, Türk Devletleri Teşkilatı bünyesinde oluşturulan kalıcı dil komisyonlarının, ortak kültür ve dil konulu hedeflerini içeren uzun vadeli stratejik planlarının artarak devam etmesi ve uygulanması da önem taşımaktadır. Bu komisyonlar aracılığıyla, ortak alfabe çalışmaları, terminolojinin standartlaştırılması, dil öğretimi politikaları ve kültürel paylaşım projelerinin kurumsal bir çerçeveye oturtulması mümkün hale gelecektir. Böylece, dil birliği süreçleri kişisel girişimlerden çıkarak devletlerarası koordinasyonla sürdürülebilir bir yapıya kavuşacaktır.

Türk lehçelerinin öğretimine yönelik olarak ortak videolu ders içeriklerinin, müzik, şiir, destan ve çeşitli halk edebiyatı ürünlerini içeren çok boyutlu dil aktarım projelerinin geliştirilmesi, hem pedagojik hem de kültürel açıdan önemli bir işlev görecektir. Bu bağlamda, Türk lehçelerinin karşılıklı öğrenilmesine yönelik eğitim öğretim setlerinin gecikmeksizin hazırlanması, dil

öğretiminin sistematik ve standart bir zeminde ilerlemesini sağlayacaktır. Ortak kültürel üretimlerin artırılması, Türk dünyası halklarının ortak miras bilincini güçlendirecek ve dilin kültürle birlikte aktarımını kolaylaştıracaktır.

Tüm bu süreçte, her bir lehçenin kendine özgü kimliğine, dilsel özelliklerine ve kültürel zenginliğine duyulan saygının korunması temel bir ilke olmalıdır. Dil birliğinin sağlanması; çeşitliliğin bastırılması değil, tam tersine çeşitlilik içinde bütünlük oluşturulması anlamına gelmektedir. Bu nedenle eğitim, medya, teknoloji ve alfabe alanlarında eş zamanlı olarak ilerletilecek standartlaşma çabaları, hem ortaklığı pekiştirecek hem de Türk dünyasının dille ilgili mirasının daha güçlü biçimde geleceğe taşınmasına katkıda bulunacaktır.

Bugün kutlanan *Dünya Türk Dili Ailesi Günü*, Türk dünyasında dil birliğinin güçlendirilmesine yönelik çok boyutlu, kalıcı ve etkili sonuçlar doğurma potansiyeline sahip önemli bir dönüm noktası niteliğindedir. Bu tür sembolik günler yalnızca bir kutlama niteliği taşımamakta; aynı zamanda kültürel, akademik ve politik düzlemlerde farkındalık oluşturan, kolektif bilinci besleyen ve ortak hedeflere yönelik hareketliliği artıran stratejik araçlar olarak değerlendirilmektedir.

Bu kapsamda, söz konusu günün ilan edilmesi:

* *Dil birliği çalışmalarına meşruiyet ve motivasyon kazandırmaktadır.* Bu karar, Türk dili ailesine ilişkin araştırmaların akademik çevrelerde daha görünür hâle gelmesine, Türk dünyası ülkeleri arasındaki ortak dil çalışmalarının saygınlığının artmasına ve dil politikalarının uluslararası düzeyde daha güçlü bir destek zemini bulmasına katkı sağlar. Böylece dil birliği girişimleri kurumsal ve bilimsel açıdan daha sağlam temellere oturur.

* *Ortak dil bilinci ve kimlik farkındalığını güçlendirir.* Ortak tarih, kültür ve dil temeline dayanan birlik duygusunun pekişmesi, toplumlarda Türk dili ailesinin bir parçası olma bilincini yaygınlaştırır ve bu farkındalık dil birliği için gerekli toplumsal zeminin oluşmasına hizmet eder. Ortak kimlik duygusu, dil alanındaki akademik ve kültürel projelerin daha geniş kitlelerce benimsenmesini sağlar.

* *Eğitim kurumlarında ortak programların geliştirilmesine zemin hazırlanır.* Üniversitelerde ve ilgili dil kurumlarında ortak müfredat, ders programları, çevrim içi eğitim içerikleri, ortak sözlük çalışmaları, terim birliği, alfabe birliği ve iletişim dili standartlaştırmasına yönelik projelerin hayata geçirilmesi teşvik edilir. Bu süreç aynı zamanda öğrenci ve akademisyen değişim programlarının yaygınlaşmasına imkân tanır, dil birliği çalışmalarının en somut adımları eğitim alanında atılır.

* *Türk lehçelerinin tanınırlığını artıran medya ve kültürel içerik üretimi desteklenir.* Televizyon programları, dijital yayıncılık faaliyetleri, ortak belgesel ve film projeleri, çocuklara yönelik yapımlar ile karşılıklı çeviri çalışmalarının gündeme gelmesi ve bu projelerin fon bulma potansiyelinin artması, lehçeler arası anlaşılabilirliği güçlendirir. Basın yayın organları, bu süreçte kültürlerarası iletişimi hızlandıran önemli bir katalizör işlevi görür.

* *Sivil toplum, gençlik örgütleri ve kültürel oluşumlar arasında köprüler kurulur.* Bu tür günler yalnızca devletler düzeyinde değil, toplumun farklı kesimleri arasında da etkileşimi artırır; özellikle genç nesillerin farklı Türk yazı dilleriyle tanışmasını ve bu yazı dillerini doğal bir öğrenme süreci içerisinde benimsemelerini kolaylaştırır. Böylece dil birliğinin sosyolojik temelleri güçlenir.

* *Türk yazı dillerinin evrensel kültürel miras bağlamında konumlandırılması sağlanır.* Türk yazı dillerinin yalnızca bölgesel değil, geniş bir coğrafyayı kapsayan ortak bir kültürel varlık

olarak algılanması, Türk ülkeleri arasında iş birliğine isteklendirmeyi artırır; kültür diplomasisi alanında yeni gelişmeleri ortaya çıkarır ve ortak dil politikalarının uygulanabilirliğini güçlendirir.

* *Dil birliği sürecinin zihinsel, kurumsal ve uluslararası temelleri sağlamlaştırılır.* Bu günün düzenli olarak kutlanması, Türk dünyasının kültürel uyum sürecine ivme kazandırır; dil birliği çalışmalarına hız verilmesini sağlayan bir katalizör etkisi yaratır. Böylelikle Türk dili ailesi yalnızca dille ilgili bir kavram olmaktan çıkar, bütüncül bir kültürel ve siyasi iş birliği görünümünün temel yapı taşlarından biri hâline gelir.

Kökenleri Bengü taşlara kadar uzanan ve tarih boyunca zengin bir birikim oluşturarak sayısız sözlü ve yazılı ürün meydana getiren Türk dili; yalnızca bir iletişim aracı olmanın ötesinde, insanlığın ortak kültürel mirasına derin izler bırakmış köklü bir dildir. Bu kadim dilin uluslararası alanda daha görünür, etkin ve işlevsel hâle gelmesinin; farklı toplumlar arasında karşılıklı anlayışı güçlendireceğine, barış, refah ve sürdürülebilir kalkınma süreçlerine anlamlı katkılar sunacağına inanıyoruz. Türk dilinin küresel ölçekte iletişim dili olarak daha fazla yer bulmasının, kültürler arası etkileşimi artırarak insanlığın ortak geleceğine olumlu ve kalıcı faydalar sağlayacağı kanaatindeyiz.

Sonuç

Ana dilinin çocukluk döneminde doğal bir akışla “edinilen” bir yeti olması, onu ferдин düşünce dünyasının mimarı ve millî kimliğinin sarsılmaz zemini kılmaktadır. Dil, kimlik ve kültür arasında kurulan döngüsel bağ; ana dili şuurunun korunmasını, bireyin kendi köklerine yabancılaşmasını engelleyen stratejik bir zorunluluk hâline getirmektedir. Türk dünyasının geniş coğrafyasında kültürel ve siyasi bütünleşmenin tesisi; ancak ortak Türk alfabesinin benimsenmesi, bilimsel terminolojide standardizasyonun sağlanması ve akademik müfredat birliği gibi yapısal reformların hayata geçirilmesiyle mümkündür. Özellikle dijital çağın sunduğu imkânlar doğrultusunda geliştirilecek olan otomatik çeviri sistemleri ve ortak medya projeleri, fiziksel sınırları aşan bir iletişim köprüsü kurarak genç nesiller arasındaki etkileşimi kalıcı kılacaktır. 15 Aralık Dünya Türk Dili Ailesi Günü’nün uluslararası meşruiyeti ise bu süreçleri kurumsal bir zemine oturtmakta ve Türk dilini küresel barış için etkin bir kültür diplomasisi aktörüne dönüştürmektedir. Nihayetinde, kökenleri Bengü taşlara dayanan Türk dili; dijital dönüşüm ve kurumsal kararlılıkla desteklendiği müddetçe, insanlığın ortak mirasında ve geleceğin bilgi ekonomisinde en güçlü temsil alanlarından biri olmaya devam edecektir.

İqtiboslar/ References/ Kaynaklar/ Сноски:

1. Aksoy, Mustafa. “Kültür Sosyoloji Bağlamında Kimlik Pazarında Kültürel Kimlik”. *Türk Dünyası Araştırmaları*, S. 202, 2013, 147-160.
2. Assmann, Jan. *Kültürel Bellek Eski Yüksek Kültürlerde Yazı, Hatırlama ve Politik Kimlik*. Çev. Ayşe Tekin. İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2005.
3. Ergin, Muharrem. *Türk Dil Bilgisi*. İstanbul: Minnetoğlu Yayınları, 1977.
4. Kanter, M. Fatih. “Bahtiyar Vahapzade’de Dil ve Kimlik Bilinci”. *Erdem İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi*, S. 57, 2010, 115-121.
5. Kaplan, Mehmet. *Kültür ve Dil*. İstanbul: Dergâh Yayınları, 1983.
6. Karaduman, Sibel. “Modernizmden Postmodernizme Kimliğin Yapısal Dönüşümü”. *Journal of Yaşar University*, 2010, 2886-2889.
7. Khorssed, Azhar. “Kazak Milli Kimliğinin Oluşum Sürecinde Dilin Rolü: 20. Yüzyılın Başlarında Kazak Millî Basınında Dil Üzerine İleri Sürülen Fikirler”. *ASOS Journal*, C. 6, S. 81, 2018, 505-517.
8. Yazıcı Ersoy, Habibe. “Kimlik Oluşumunda Çocuk Oyunlarının Yeri: Başkurtlar Örneği”. *Milliyetlerin Kesişme Noktası: İdil-Ural Çalıştayı-II Bildiri Kitabı*. Kırklareli, 2016, 561-578.

TÜRK DÜNYASINDA ORTAK ALFABE VE İLETİŞİM DİLİ

Prof. Dr. Elçin İBRAHİMOV,

Karabağ Üniversitesi Bilim Şubesi Müdürü

(Karabağ, Azərbaycan)

 E-mail: elchin.ibrahimov@karabakh.edu.az

 ORCID: 0000-0002-1105-9345

 DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.18346007>

Özet: Bu çalışma, küreselleşme sürecinde Türk dilli toplulukların bilimsel, ekonomik ve sosyo-politik entegrasyonlarını güçlendirmek amacıyla ihtiyaç duyulan “*ortak iletişim dili*” olgusunu kuramsal ve pratik boyutlarıyla incelemektedir. Sovyetler Birliği’nin dağılmasını müteakip bağımsızlıklarını kazanan Türk cumhuriyetleri, uluslararası sistemde görünürlüklerini artırmak adına eğitim, bilim ve sanat gibi stratejik alanlarda dışa dönük politikalar geliştirmiştir. Bu süreç, devletler arası resmi ilişkilerin ötesinde, Türk toplulukları arasında kültürel etkileşim ve dilsel iş birliği imkânlarını da eş zamanlı olarak genişletmiştir. Tarihsel süreçte ortak dil kökenine sahip olan Türk halkları, 20. yüzyılın siyasi konjonktürü ve uzun süreli dış etkiler neticesinde lehçeler arası iletişimde birtakım yapısal zorluklarla karşılaşmıştır. Ancak 20. yüzyılın son çeyreğinden itibaren düzenlenen bilimsel kurultaylar ve sempozyumlar; ortak alfabe, ortak yazı dili ve terminoloji birliği meselelerini stratejik bir gündem maddesi hâline getirmiştir. Günümüzde kabul edilen ortak alfabe standardı üzerine inşa edilen akademik ve edebî neşriyat, dilsel standardizasyonun sağlanması ve topluluklar arası ortak bir zemin oluşması hususunda belirleyici bir rol oynamıştır.

Modern dönemde Türkiye Türkçesi, Türk devletleri ve toplulukları arasında çok boyutlu bir köprü işlevi görerek kültürel, ekonomik ve eğitimsel iş birliklerinin koordinasyonunda merkezi bir enstrüman hâline gelmiştir. Sonuç olarak, ortak iletişim dili sorunlarının disiplinlerarası bir yaklaşımla araştırılması, Türk halkları arasındaki etkileşimin sürekliliği ve stratejik ortaklıkların geleceği açısından hayati bir öneme haizdir.

Anahtar kelimeler: *Türk dünyası, ortak dil, alfabe birliği, dil politikaları, kültürel entegrasyon.*

TURKIY DUNYODA UMUMIY ALIFBO VA MULOQOT TILI

Prof. Elchin İBRAHİMOV,

Qorabog‘ universiteti ilmiy bo‘lim boshlig‘i

(Qorabog‘, Ozarbayjon)

Annotatsiya: Ushbu tadqiqot globallashuv jarayonida turkiy tilli xalqlarning ilmiy, iqtisodiy va ijtimoiy-siyosiy integratsiyasini mustahkamlash uchun zarur bo‘lgan “umumiy muloqot tili” tushunchasini nazariy va amaliy jihatdan tahlil qiladi. Sovet Ittifoqi parchalanganidan keyin mustaqillikka erishgan turkiy respublikalar xalqaro maydonda o‘z nufuzini oshirish maqsadida ta‘lim, fan va san‘at kabi strategik sohalarda ochiq tashqi siyosat yuritdilar. Bu jarayon davlatlararo rasmiy aloqalardan tashqari, turkiy jamoalar o‘rtasida madaniy hamkorlik va lisoniy muloqot imkoniyatlarini ham kengaytirdi. Tarixiy jihatdan umumiy til ildizlariga ega bo‘lgan turkiy xalqlar, XX asrning siyosiy vaziyati va uzoq muddatli tashqi ta‘sirlar natijasida lahjalararo muloqotda ayrim tarkibiy qiyinchiliklarga duch keldilar. Biroq, XX asrning oxirgi choragidan boshlab o‘tkazilgan ilmiy qurultoy va simpoziumlar umumiy alifbo, umumiy yozuv tili va

terminologiya birligi masalalarini strategik kun tartibiga olib chiqdi. Bugungi kunda qabul qilingan umumiy alifbo standartı asosida nashr etilgan ilmiy va adabiy asarlar lisoniy standartlashtirishni ta'minlash va jamoalararo umumiy zamin yaratishda hal qiluvchi rol o'ynamoqda.

Zamonaviy davrda Turkiya turkchasi turkiy davlatlar va jamoalar o'rtasida ko'p qirrali ko'priq vazifasini o'tab, madaniy, iqtisodiy va ta'limiy hamkorlikni muvofiqlashtirishda markaziy vositaga aylandi. Xulosa qilib aytganda, umumiy muloqot tili muammolarini fanlararo yondashuv asosida tadqiq etish turkiy xalqlar o'rtasidagi o'zaro aloqalarning davomiyligi va strategik hamkorlikning kelajagi uchun hayotiy ahamiyatga egadir.

Kalit so'zlar: *Turkiy dunyo, umumiy til, alifbo birligi, til siyosati, madaniy integratsiya.*

COMMON ALPHABET AND COMMUNICATION LANGUAGE IN THE TURKIC WORLD

Prof. Dr. Elchin İBRAHİMOV,

Director of the Science Department, Karabakh University
(Karabakh, Azerbaijan)

Abstract: This study examines the phenomenon of a “common communication language” as a necessary tool for strengthening scientific, economic, and socio-political integration among Turkic-speaking communities within the context of globalization. Following the dissolution of the Soviet Union, the newly independent Turkic republics adopted outward-oriented policies in strategic fields such as education, science, and the arts in order to increase their international visibility. Beyond formal inter-state relations, this process also expanded opportunities for cultural interaction and linguistic cooperation among Turkic communities.

Despite sharing a common linguistic origin, Turkic peoples encountered structural difficulties in inter-dialectal communication as a result of the political conditions of the 20th century and prolonged external influences. However, scientific congresses and symposia organized since the late 20th century have placed issues such as a common alphabet, a common literary language, and terminological unity on the strategic agenda. Scientific and literary publications produced in accordance with currently accepted common alphabet standards have played a decisive role in promoting linguistic standardization and establishing a shared communicative foundation among these communities.

In the contemporary era, Turkish serves as a multifunctional linguistic bridge among Turkic states and communities, emerging as a central instrument for coordinating cultural, economic, and educational cooperation. Consequently, interdisciplinary research on issues related to a common communication language is of vital importance for the sustainability of interaction among Turkic peoples and the long-term development of strategic partnerships.

Key words: *Turkic world, common language, unity of alphabet, language policies, cultural integration.*

Giriş

Uluslararası sistemde küreselleşme olgusunun derinleşmesi, enformasyon akışının dijitalleşmesi ve devletler arasındaki kültürel ilişkilerinin stratejik bir boyut kazanması, diller arası etkileşimin önemini her geçen gün daha fazla tahkim etmektedir. Bu bağlamda, geniş bir coğrafi sahaya yayılmış olan Türk dünyasının önündeki en temel önceliklerden biri, farklı siyasi rejimler ve sosyo-kültürel koşullar altında bulunan Türk halkları arasında işlevsel bir ortak iletişim dilinin tesis edilmesidir. Türk halkları tarihsel süreç boyunca geniş bir alana yayılarak farklı toplumsal

dönüşümlere maruz kalmış ve çeşitli medeniyet dairelerinden etkilenmişlerdir; bu durum, yapısal olarak birbirinden belirli ölçülerde farklılaşan lehçe ve ağızların teşekkülüne zemin hazırlamıştır. Bununla birlikte, Türk dillerinin paylaştığı ortak ontolojik köken, temel söz varlığındaki (leksik yapı) dikkate değer benzerlik ve morfolojik yakınlık, ortak bir iletişim dilinin inşasını hem bilimsel açıdan mümkün hem de jeopolitik bir zaruret kılmaktadır.

Sovyetler Birliği’nin dağılmasını müteakip 1991 yılından itibaren Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan ve Türkmenistan’ın egemenliklerini kazanmaları, Türk dünyasında yeni bir siyasi ve kültürel paradigmanın miladını teşkil etmiştir. Bağımsızlık sonrası dönemde bu devletler, uluslararası diplomasi ve bilim dünyasında konumlarını güçlendirerek kültürel ve eğitsel platformlarda özneleşmeye başlamışlardır. Aynı dönemde Rusya Federasyonu, Çin, İran ve diğer bölgelerde mukim Türk topluluklarının da Türk dünyası ile entegrasyon çabaları ivme kazanmış; böylelikle Türk halkları arasındaki münasebetler, dil birliği ve ortak iletişim ağının merkezde olduğu daha kurumsal bir safhaya evrilmiştir.

Esasen Türk halkları arasındaki dil birliği arayışı tarihsel açıdan köklü bir geçmişe dayanmaktadır. 19. yüzyılda İsmail Gaspıralı’nın “Dilde, fikirde, işte birlik” doktriniyle sistemleştirdiği fikrî program, 20. yüzyılın başlarında Türk dünyası aydınlarının en stratejik hedeflerinden biri haline gelmiştir. Bu vizyonun bilimsel zemini olarak 1926 yılında Bakü’de düzenlenen Birinci Türkoloji Kurultayı; ortak alfabe, yazı dili ve terminoloji birliği meselelerini geniş bir akademik platformda ilk kez müzakereye açmıştır. Ancak dönemin konjonktürel şartları, bu girişimlerin uzun vadeli ve somut çıktılara dönüşmesine engel teşkil etmiştir. Özellikle Sovyetler Birliği döneminde uygulanan sistematik dil politikalarıyla Türk halkları dilsel bir yalıtıma maruz bırakılmış, her cumhuriyet için müstakil dil normları üretilmiş ve Rusça fiilî ortak iletişim dili (lingua franca) olarak ikame edilmiştir. Bu durum, zamanla lehçeler arası karşılıklı anlaşılabilirliği zayıflatmış ve kolektif bilimsel üretim alanlarını kısıtlamıştır.

Günümüzde ortak iletişim dilinin inşası yalnızca bir alfabe birliği meselesi olarak görülmemeli; ortak terminolojinin belirlenmesi, standart yazım kurallarının oluşturulması, karşılıklı anlaşılabilirlik temelli leksikolojik çalışmalar ve iletişim normlarının standardize edilmesi gibi disiplinlerarası bilimsel süreçleri içermelidir. Bu aşamada Türkiye Türkçesinin, Türk cumhuriyetleri ve toplulukları arasında fiilî bir ortak iletişim enstrümanı haline gelmesi sosyolojik bir gerçeklik olarak tebarüz etmektedir. Türkiye’nin ekonomik potansiyeli, kültürel yumuşak gücü, medya ürünlerinin geniş coğrafyalardaki nüfuzu ve Türkiye’deki yükseköğretim kurumlarında eğitim gören uluslararası öğrenci sayısındaki artış, Türkiye Türkçesinin anlaşılabilirlik ve yaygınlık oranını yükseltmiştir. Bu dinamiklerle eş zamanlı olarak Türk Devletleri Teşkilatı, TÜRKSOY, Türk Dil Kurumu (TDK) ve TİKA gibi kuruluşların yürüttüğü makro projeler, dil birliği ve entegrasyon sürecine kurumsal bir meşruiyet ve bilimsel bir sürdürülebilirlik sağlamaktadır.

Ortak İletişim Dilinin Gelişimine Yönelik Gelecek Adımlar, Yeni Girişimler ve Gelişim Perspektifleri

Günümüzde yaklaşık 5 bin dilin bulunması, küreselleşen dünyada halklar arası iletişimi zorlaştırmaktadır. Her dil kendi kültürünün ve tarihsel deneyiminin taşıyıcısı olduğundan, bu çeşitlilik uluslararası ilişkilerde, ticarete, bilimsel bilgi aktarımında ve kültürel etkileşimde önemli koordinasyon sorunları yaratır. Bu nedenle, insanlık tarihi boyunca toplumlar karşılıklı anlaşmayı sağlamak için ortak iletişim araçlarına ihtiyaç duymuş ve bu durum siyasal, ekonomik ve kültürel bütünleşmenin temel şartlarından biri olmuştur.

Bazı araştırmacılar “ortak Türkçe” dendiğinde, tüm Türk dillerinden hareketle oluşturulacak yapay ve konstruktif bir dili – Esperanto benzeri bir modeli – kasteder. Bu anlayış, Türk halklarının tek bir iletişim aracına sahip olmasının bilimsel, kültürel ve teknolojik açıdan zorunlu olduğunu savunur. Böyle bir dil; karşılıklı anlaşmayı kolaylaştırır, bilimsel-teknik terminolojiyi standartlaştırır, eğitimde ortak yöntemlerin geliştirilmesine katkı sağlar. Diğer bir yaklaşım ise, tüm Türk dillerinin fonetik, sözcüksel ve sözdizimsel özelliklerini dikkate alarak tek ve sistematik bir ortak dil yaratılmasını hedefler. Bu model, ortak alfabe, yazım ve terim birliği oluşturmayı temel alır.

Dolayısıyla ortak Türkçe kavramı iki açıdan incelenebilir:

1. **Uluslararası iletişim aracı olarak ortak Türkçe:** Türk halkları arasında kültürel, ekonomik, bilimsel iş birliğini güçlendirir, bilgi ve eğitim süreçlerinin koordinasyonunu kolaylaştırır.
2. **Ortak alfabe, yazım ve terminolojiye dayalı ortak Türkçe:** Tüm Türk dillerinde fonetik ve sözcüksel uyumu artırmayı, bilimsel ve teknik terimlerde birliği sağlamayı amaçlar.

Tarihsel açıdan Türk dili yalnızca kültürel mirası yansıtmakla kalmaz, aynı zamanda Türk halklarının kimlik ve birlik duygusunu güçlendiren önemli bir unsurdur. Türkiye Türkçesi bugün Türk dilleri arasında en geniş konuşur sayısına sahip olsa da, ortak Türkçe yalnızca bu dil temel alınarak kurulamaz; bütün Türk dillerinin özelliklerini kapsayan bir yazı sistemi ve ortak terminoloji gereklidir. Bu, Türk dünyasında kültürel ve entelektüel yaklaşmayı hızlandıracaktır.

Yaklaşık 80 milyon kişinin konuştuğu Türkiye Türkçesi, UNESCO’nun 1980’lerde hazırladığı raporlarda Türk dili ailesinin genel konuşur sayısı dikkate alınarak dünyanın beşinci büyük dili arasında gösterilmiştir. Türk dili kollarında 200 milyondan fazla kişinin konuşması, onu dünya dilleri arasında önemli bir konuma taşır. Sonraki yıllarda her Türk dili ayrı değerlendirildiği için sıralama değişmiş olsa da, Türk dilinin geniş coğrafyada etkin bir kullanım potansiyeli devam etmektedir.

Ortak iletişim dili oluşturmak yalnız dilbilimsel değil, tarihî, kültürel ve siyasi bir konudur. Bu dil, Türk halkları arasında anlayışı artırır, lehçe ve sözlük farklılıklarının büyümesini önler ve ortak kültürel kimliğin güçlenmesini sağlar. Kelime üretimi, ortak terminoloji ve yabancı terimlerin uyumlu kabulü bu sürecin temelini oluşturur.

Teknoloji entegrasyonu – internet, dijital eğitim ve çevrimiçi konferanslar – ortak dilin yayılmasını hızlandırır, Türk dilleri arasındaki farklılıkları minimize eder ve geniş çaplı bilimsel ve kültürel iş birliğine olanak tanır. Bu süreç, devlet ve uluslararası kuruluşların desteği olmadan sürdürülemez; TÜRKPA, Türk Akademisi ve Türk Devletleri Teşkilatı kritik rol oynar.

Neler Yapılabilir?

Gelecekte Türk halkları arasında ortak iletişim dilinin oluşturulmasında Oğuz grubu Türk dilleri diğer Türk dilleriyle etkileşim içinde olmalı ve fonetik, sözcük ve gramatik özellikler dikkate alınmalıdır. Ortak dil yalnız dilbilim açısından değil, kültürel, siyasi ve stratejik açıdan da önem taşır.

Ortak konuşma dili stratejik bir hedefse, yapısal ve sözcük boşlukları hızla giderilmeli ve tek bir sistem sağlanmalıdır. Tarihî örnek, Altay Dağları’ndan Tuna Nehri’ne kadar kullanılan Orhun yazıtlarının dili, ortak konuşma dilinin işlevini göstermektedir. Günümüzde Azerbaycan Türkçesi ve diğer Oğuz dilleri ortak iletişim için uygun potansiyele sahiptir. Bu diller, yüksek işlevsellik, prestij ve pratik uygulama imkânı sunar ve Türk halklarının birliğini güçlendirmeye katkı sağlar.

İsmayıl Bey Gaspıralı'nın “dilde, işte ve fikirde birlik” ideali, çağdaş dönemde somut ve uygulanabilir bir hedefe dönüştürülebilir. Bu amaçla bilimsel ve organizasyonel tedbirler temel şekilde hayata geçirilebilir.

Azerbaycan ve Türkiye Türkçesi arasındaki kelime entegrasyonu, ortak iletişim dilinin oluşumunda kritik bir rol oynar. Türkiye Türkçesi, 20. yüzyıl başlarından itibaren Atatürk'ün dil reformlarıyla standartlaşmış ve kelime envanteri ile gramer yapıları temizlenmiştir; bu da dilin hem Türkiye içinde hem de Türk dünyasında itibarını artırmıştır.

Azerbaycan Türkçesi ise tarihsel ve coğrafi nedenlerle Arapça, Farsça ve Rusçanın etkisine maruz kalmış, ancak 1991 yılından sonra Latin alfabesi uygulanarak ulusal sözlük korunmuştur. Bu dönemde Azerbaycan ve Türkiye Türkçesi arasında kelime ve ifade entegrasyonu doğal olarak artmıştır. “Baxış” (bakış), “araşdırma” (araştırma), “bilgisayar”, “soyad”, “önəm” (önem), “öndər” (önder) gibi kelimelerin her iki dildeki uygunluğu, ortak iletişim dilinin kurulması için zemin hazırlamıştır (İbrahimov, 2021: 27-41).

Ortak iletişim dilinin oluşturulmasında entegrasyon yalnız kelime hazinesiyle sınırlı kalmamalı; gramatik, sentaktik ve semantik uyum da sağlanmalıdır. Farklı Türk dillerindeki aynı kavramlar uyumlu bir formata getirilmeli ve dilin yapısal birimleri birleştirilmelidir. Bu, karşılıklı anlayışı artırır, dilin işlevselliğini güçlendirir ve ulusal özellikleri korur.

Ortak dilin uygulanmasında okullar, eğitim programları, yayınlar ve bilimsel-kültürel etkinlikler önemlidir. Kelime üretimi ve terminolojide ulusal değerlere ve Türk dilinin yapısına uygunluk öncelik olmalı; yabancı kelime alımı ölçülü ve planlı yapılmalıdır.

Önemli önlemlerden biri ortak sözlük içeriğinin hazırlanmasıdır.

Sözlük hazırlanırken Türk halklarının dillerinin fonetik, morfolojik ve kelime hazinesi özellikleri göz önünde bulundurulmalı, ulusal ve bölgesel farklılıklar korunarak ortak bir kelime tabanı oluşturulmalıdır. Tarihsel olarak, M. Kaşgari'nin “Divanü Lügati't-Türk” eseri, Türk dillerinin ortak anlam taşıyan kelime hazinesinin temelini gösterir ve bu, modern ortak iletişim dili için örnek teşkil eder.

Sonuç olarak, Azerbaycan dili ve Türkiye Türkçesi Türk dünyasında ortak iletişim dili statüsüne ulaştığında, bu yalnızca dilin işlevselliğini artırmakla kalmayacak, aynı zamanda Türk halkları arasında kültürel, bilimsel, sosyal ve ekonomik ilişkilerin daha sistemli kurulmasına da imkan sağlayacaktır. Böyle bir dil hem ulusal kimliği hem de tek Türk kültürünün gelişimini destekleyen stratejik bir araç olacaktır.

Ortak sözlük sadece iletişim işlevini sağlamakla kalmaz, aynı zamanda Türk halkları arasında kültürel, bilimsel ve sosyal entegrasyonun gelişmesine de zemin hazırlar. Sözlüğün hazırlanmasında hem ulusal özellikler hem de ortak ilkeler, ayrıca yabancı dillerden kelime alımı konusu dikkate alınmalıdır. Bu yaklaşım, ortak iletişim dilinin hem pratik hem de bilimsel-kültürel açıdan verimli bir şekilde oluşmasını sağlayacaktır.

Bu mirasa “Kitabi-Dede Korkut”, “Manas”, “Şecereyi-Terakime”, “Oğuzname”, “Kutadgu Bilig”, “Divanü Lügati't-Türk” ve diğer klasik destanlar ile masallar, ninniler, atasözleri ve diğer halk edebiyatı örnekleri dahildir. Bu eserlerin yayımlanması yalnızca edebi, kültürel ve tarihsel bilgilerin yayılmasını sağlamaz, aynı zamanda Türk halkları arasında ortak değerlerin korunmasına ve kültürel dayanışmanın güçlenmesine hizmet eder.

Her Türk cumhuriyetinde bu eserlerin yayımlanması hem eğitim sürecinde hem de toplum için erişilebilir şekilde gerçekleştirilmelidir; modern yayıncılık teknolojileri ve dijital platformlardan yararlanılmalıdır. Bu adımlar, Türk dilleri ve kültürleri arasındaki entegrasyonu hızlandıracak ve ortak iletişim dilinin ve kültürel birliğin oluşumuna katkı sağlayacaktır.

Sonuç olarak, ortak edebi mirasın sistemli bir şekilde korunması ve yayımlanması, Türk halkları arasında kültürel kimliğin güçlenmesine, tarihsel hafızanın korunmasına ve Türk dünyasında birleşik bir kültürel alanın yaratılmasına olanak tanır.

Bu edebiyat eserleri sadece klasik destanlar ve halk edebiyatı örneklerini değil, aynı zamanda çağdaş Türk yazar ve şairlerin eserlerini de kapsar. Eğitim sürecinde, her Türk dilinden seçilen metinler, ilgili sözlük içerikleri ve açıklamalarla birlikte sunulmalıdır. Bu yaklaşım, öğrencilerde Türk dilleri ve kültürleri arasında ortak bilgi ve anlayış geliştirmeye, aynı zamanda onların sözlük ve gramer bilgilerini güçlendirmeye hizmet eder. Ders kitaplarında metinlerin sözlük içerikleriyle birlikte verilmesi, öğrencilerin okudukları metni derinlemesine anlamalarına, kelime dağarcıklarını geliştirmelerine ve ortak iletişim dilinin oluşmasına zemin hazırlar. Bu tür bir eğitim sistemi, hem ulusal hem de bölgesel düzeyde Türk dünyasının kültürel ve edebi birliğini güçlendirecek, genç neslin ortak tarih, kültür ve dil bilgilerini geliştirmesine olanak sağlayacaktır.

Sonuç olarak, Türk dünyasına ait edebiyatın okullarda ders kitapları aracılığıyla sistemli öğretimi, ortak kültür ve dilin korunması ve geliştirilmesi açısından stratejik öneme sahiptir.

Türk dünyasının şair ve yazarlarının eserleri yalnızca ulusal dillerde değil, tüm Türk dillerinde ortak Türk alfabesi temelinde yayımlanmalıdır. Her eser, metinle birlikte, okuyucuların daha kolay anlaması için ayrıntılı sözlük ve açıklamalarla sunulmalıdır. Bu yaklaşım, öğrencilere ve geniş okuyucu kitlesine hem edebi eserin içeriğini hem de dil özelliklerini derinlemesine öğrenme imkanı sağlayacaktır.

Böyle sistemli yayınlar, Türk halkları arasında ortak iletişimin gelişmesine, dil ve kültür birliğinin güçlenmesine hizmet edecektir. Aynı zamanda bu yöntem, öğrencilerin ve genç neslin Türk dillerinin fonetik, sözcük ve gramer özelliklerini karşılaştırmalı olarak öğrenmesine, ortak Türk alfabesinin pratik uygulamasının sağlanmasına olanak tanıyacaktır. Sonuç olarak, ortak alfabe ve sözcüklerle zenginleştirilmiş edebiyat eserlerinin yayımlanması, Türk dünyasında birleşik kültürel ve edebi alanın oluşumuna stratejik katkı sağlayacaktır.

Türk devletlerinin radyo ve televizyon programlarının diğer Türk halkları tarafından izlenebilmesi için ortak bir Türk kanalı oluşturulmalı, programlar Türk dilinde sunulmalı, televizyonlarda Türk halklarının filmleri ise altyazılarla ilgili ülkenin dilinde gösterilmelidir.

Ortak Türk kanalı fikri yalnızca eğlence ve bilgi yayımını sağlamakla kalmaz, aynı zamanda Türk halkları arasında kültürel, bilimsel ve sosyal ilişkilerin gelişmesine de hizmet eder. Böyle bir kanal aracılığıyla Türk halkları kültürünü, tarihini, edebiyatını ve sanatını birbirine sunabilir. Programların Türk dilinde sunulması, ortak iletişim dilinin teşvik edilmesine, dilin öğrenilmesine ve ortak kullanımına önemli bir ivme kazandırır.

Filmlerin ve diğer görsel ürünlerin altyazılı olarak sunulması ise her izleyici için içeriğin anlaşılmasını sağlar, bölgesel dillerin korunmasına ve aynı zamanda ortak iletişim dilinin kabulüne olanak tanır. Bu yaklaşım, Türk halkları arasında karşılıklı anlayışı güçlendirmekle birlikte, yeni nesillerin kültürel ve dil bilgilerini geliştirmesine ve Türk dünyasında birleşik bir medya alanının oluşmasına hizmet eder. Böylece, ortak Türk kanalı sadece teknolojik ve bilgi aracı olmakla kalmayıp, aynı zamanda dil, kültür ve entegrasyon açısından stratejik önem taşır.

Kültür, müzik, sinema, tiyatro gibi sanat alanlarında ilişkilerin geliştirilmesi de ortak iletişim dilinin evrimine katkıda bulunan faktörlerdendir. Bu ilişkiler karşılıklı olarak geliştirilmelidir ve daha da genişletilmeli, ortak kültürel etkinlikler düzenlenmelidir.

Kültür ve sanat alanlarındaki karşılıklı ilişkiler, Türk halkları arasında ortak iletişim dilinin pratik uygulaması için elverişli bir platform oluşturur. Örneğin, ortak tiyatro oyunları, müzik festivalleri ve film projeleri sadece kültür alanındaki işbirliğini güçlendirmekle kalmaz, aynı

zamanda katılımcıların ortak dil aracılığıyla iletişim kurma imkanlarını artırır. Bu etkinlikler sayesinde farklı Türk bölgelerinden gelen genç ve yetişmiş kadrolar dil deneyimlerini paylaşarak sözcük ve sözdizim birliğini pekiştirebilirler. Ayrıca, karşılıklı müzik ve sinema projeleri, Türk halklarının dil ve kültürlerini daha geniş bir kitleye ulaştırmak, ulusal mirası korumak ve ortak kimliği güçlendirmek için etkili bir araçtır. Bu bağlamda, kültür ve sanat alanlarındaki işbirliği hem dilin gelişimine hem de Türk dünyasında birleşik bir kültürel alanın oluşumuna katkı sağlar.

Türk dillerinde günlük kullanım için konuşma kitapçıkları hazırlanmalı, ortak kelimelere öncelik verilmelidir. Bir dil için özel ifade yerine her dilde kolay anlaşılacak kelimeler seçilmelidir.

Günlük konuşma kitapçıklarının hazırlanması, ortak iletişim dilinin uygulanmasını kolaylaştıran temel araçlardan biridir. Bu kitapçıklar yalnızca okullarda ve dil kurslarında değil, aynı zamanda iş, sosyal ve kültürel alanlarda da geniş ölçüde kullanılmalıdır. Kitapçıkların sözlüğü ve ifadeleri, farklı Türk dillerinin ortak öğelerine dayalı olarak hazırlırsa, dili öğrenenlerin anlaşmasını ve kullanımını hızlandırır. Örneğin, bir ifade veya kelime belirli bir Türk dilinde özgül olabilir, ancak ortak kelimeler kullanıldığında tüm Türk halkları tarafından anlaşılır. Bu yaklaşım hem ortak sözlüğün oluşmasına hem de dilin basitleştirilerek daha evrensel bir iletişim aracı haline gelmesine hizmet eder. Sonuç olarak, günlük konuşma kitapçıkları hem okullarda öğretim hem de sosyal-ekonomik ve kültürel ilişkilerde ortak iletişimin gelişmesine önemli katkı sağlayacaktır.

Türk halklarının birbirleriyle başka bir dili ortak iletişim dili olarak seçmemesi, halklar arası iletişimde Rusça ve İngilizce gibi yabancı dillerin kullanılması, ortak iletişim ve yazı dilinin oluşturulmasını geciktirmenin yanı sıra, hatta bunu engeller.

Yabancı dillerin ortak iletişim aracı olarak geniş kullanımı, Türk halkları arasında dil birliğinin oluşmasına olumsuz etki yapar. Rusça ve İngilizce gibi yabancı diller hem günlük iletişimde hem de bilimsel, kültürel ve ekonomik alanlarda üstünlük sağladığında, Türk dilleri arasında birbirini anlama ve ortak dil oluşturma ihtiyacı ikinci plana düşer. Bu durum, aynı zamanda Türk dillerinin gelişimini ve zenginleşmesini geciktirir, sözlük içeriği, terminoloji ve yazı sisteminin uyumlaştırılması sürecini zorlaştırır. Sonuç olarak, ortak yazı ve konuşma dili projelerinin uygulanması için daha fazla koordinasyon, yönlendirilmiş çabalar ve devlet düzeyinde destek gerekmektedir. Bu durum, ortak iletişim ve yazı dilinin oluşturulmasının yalnızca akademik ve kültürel girişimlerle değil, aynı zamanda siyasi irade ve stratejik planlama ile sağlanması gerektiğini gösterir.

İnternet, Türk halkları arasında iletişimi güçlendirecek ve geliştirecektir. Türk halklarının birbirleri hakkında bilgi edinmesi için ortak alfabe en kısa sürede uygulanmalıdır. İnternette Türk halklarının birbirleri hakkında bilgi edinebilmeleri için ortak internet terimleri hazırlanmalı ve düzenlenmelidir.

Modern dönemde internet, bilgi paylaşımının temel aracı haline gelmiş ve Türk halkları arasındaki ilişkilerin gelişiminde büyük rol oynamaktadır. Ancak farklı alfabeler ve terminoloji, bu ilişkileri sınırlamakta ve bilgi paylaşımını zorlaştırmaktadır. Ortak alfabenin uygulanması, internette yazılı iletişimin, bilimsel ve kültürel materyallerin daha geniş bir şekilde paylaşılmasına imkan verecektir. Aynı zamanda, ortak internet terimlerinin hazırlanması ve uygulanması, Türk dilleri arasında anlaşmayı kolaylaştıracak, çevrimiçi kaynaklarda bir standart oluşmasını sağlayacaktır. Bu, hem sosyal medyada hem de bilimsel, kültürel ve teknolojik alanlarda Türk dünyasının entegrasyonuna ivme kazandıracak ve Türk dillerinin küresel bilgi alanında daha etkin katılımına olanak sağlayacaktır.

Türk cumhuriyetleri üniversitelerinin ve diğer kurumların internet sayfaları, ilk versiyon olarak mutlaka ana dilde hazırlanmalıdır. Ana dildeki internet sayfaları yabancı dillere de çevrilebilir.

Modern dönemde bilgi ve eğitim alanında internet kaynaklarının rolü giderek artmaktadır. Türk cumhuriyetleri üniversiteleri, devlet ve sivil toplum kurumları için internet sayfalarının ilk versiyonunun ana dilde hazırlanması, ulusal dilin korunması ve geliştirilmesi açısından büyük önem taşır. Ana dilde hazırlanmış sayfalar, hem yerel kullanıcıların doğru ve kolay bilgi almasını sağlar hem de ulusal kimliğin güçlenmesine katkıda bulunur. Aynı zamanda, bu sayfaların yabancı dillere çevrilmesi, uluslararası ilişkilerin kurulması ve yabancı kitleye bilgi aktarımı açısından önemlidir. Bu yaklaşım, Türk cumhuriyetlerinin hem ulusal hem de uluslararası düzeyde bilgi ortamına daha etkin katılımına imkan sağlayacak ve ortak iletişim dilinin gelişimine hizmet edecektir.

Türk halklarının ortak iletişim dilinin oluşturulması için düzenli Türk dil kurultayları sürekli olarak organize edilmelidir. Kurultaylarda ortak iletişim dilinin oluşturulma koşulları dikkate alınmalı ve bu yönde yürütülecek faaliyetler koordine edilmelidir.

Türk dünyasında ortak iletişim dilinin geliştirilmesi yalnız resmi etkinliklerle değil, sürekli ve planlı bilimsel çalışmalarla mümkündür. Bu bağlamda, Türk Dil Kurultaylarının düzenli olarak gerçekleştirilmesi stratejik önem taşır. Kurultaylar aracılığıyla Türk halklarının dil bilimcileri, akademisyenleri ve ilgili kurum temsilcileri bir araya gelerek, ortak iletişim dilinin oluşması için gerekli koşulları tartışabilir, standartları belirleyebilir ve projeleri koordine edebilirler. Bu etkinlikler aynı zamanda yeni sözlüklerin, terminolojilerin, imla kurallarının ve yazı sisteminin geliştirilmesine de olanak sağlar. Sonuç olarak, kurultaylar Türk dünyasında ortak iletişim dilinin gelişimi için bir platform görevi görür ve bu sürecin sürekli, sistemli ve bilimsel temellere dayalı olarak yürütülmesini sağlar.

Ortak Türk dilinin varlığını sağlamak amacıyla yeni bilimsel (akademik) ve örgütsel ilişkilerin kurulması (Türk Devletleri Teşkilatı, Azerbaycan Milli Bilimler Akademisi, Türkiye Cumhuriyeti Türk Dil Kurumu, Türk Akademisi, Uluslararası Türk Kültürü ve Miras Fonu, Türk Devletleri Üniversiteler Birliği vb.), yeni kaynaklar temelinde konuya ilişkin elektronik bibliyografik veritabanının genişletilmesi, ortak iletişim dilinin oluşturulmasında genel (ortak) Türk dili sözlüğünün ilk taslağının hazırlanması (resmî olmayan, pilot proje olarak), ortak Türk dilinin oluşumunun teorik temellerinin geliştirilmesi konuları yakın zamanda çözülmelidir.

Ortak Türk dilinin varlığını sağlamak için bilimsel, örgütsel ve teknolojik önlemlerin aynı anda uygulanması önemlidir. Bu amaçla, Türk dünyasında faaliyet gösteren önde gelen kurumlar arasında sıkı işbirliği kurulmalı, ortak projeler hazırlanmalı ve uygulanmalıdır. Türk Devletleri Teşkilatı, Türk Akademisi, Azerbaycan Milli Bilimler Akademisi, Türkiye Cumhuriyeti Türk Dil Kurumu, Uluslararası Türk Kültürü ve Miras Fonu, Türk Devletleri Üniversiteler Birliği gibi kurumlar bu süreçte bilimsel metodolojinin geliştirilmesinde, kaynakların toplanması ve organize edilmesinde önemli rol oynar.

Tüm bu önlemler, ortak Türk dilinin teorik temellerinin geliştirilmesi ile birlikte, dilin bilimsel, kültürel ve iletişimsel potansiyelini artıracak, Türk halkları arasında karşılıklı anlayışı, kültürel ve bilimsel işbirliğini güçlendirecektir. Bu yaklaşım aynı zamanda uzun vadeli ve sürekli bir dil politikası için sağlam bir temel sağlayacaktır.

Sonuç

Tarihsel derinliği ve geniş coğrafi yayılımıyla Türk dünyası, küreselleşmenin getirdiği sosyo-ekonomik ve dijital zorunluluklar neticesinde, kendi içinde işlevsel bir entegrasyon sürecine

girmiştir. Bu sürecin en temel ve stratejik sütununu ise “Ortak İletişim Dili”nin tesisi oluşturmaktadır. Yapılan analizler göstermektedir ki; Türk halkları arasındaki dil birliği arayışı yalnızca dilbilimsel bir tercih değil, aynı zamanda siyasi, ekonomik ve kültürel varoluşun sürdürülebilirliği için jeopolitik bir zarurettir.

İsmail Gaspıralı’nın 19. yüzyılda formüle ettiği “dilde, fikirde, işte birlik” idealinin, 1926 Bakü Türkoloji Kurultayı’ndaki bilimsel arayışların ve 1991 sonrası bağımsızlık sürecinin birikimi, günümüzde somut bir uygulama safhasına gelmiştir. Ortak bir iletişim dili inşası; sadece alfabe birliğiyle sınırlı kalmayan; ortak terminoloji, standart yazım kuralları, teknolojik entegrasyon ve eğitim müfredatlarının senkronizasyonunu içeren çok katmanlı bir yapıdır. Bu noktada, Türkiye Türkçesinin ve Oğuz grubu lehçelerinin sahip olduğu yüksek işlevsellik ve geniş konuşur kitlesi, ortak mülahaza için doğal bir zemin teşkil etmektedir. Ancak sürdürülebilir bir başarı için, tüm Türk lehçelerinin özgün yapılarını ve tarihsel derinliğini kapsayan, dışlayıcı olmayan bir standartlaştırma stratejisi esastır.

Gelecek perspektifinde, Rusça veya İngilizce gibi yabancı dillerin Türk halkları arasında birincil iletişim aracı olmaktan çıkarılması; ancak Türk Devletleri Teşkilatı, Türk Akademisi ve TÜRKSOY gibi kurumsal yapıların öncülüğünde yürütülecek sistemli politikalarla mümkündür. Ortak bir yayıncılık ağının (televizyon, dijital medya) kurulması, edebî mirasın Latin alfabesi temelinde tüm lehçelere aktarılması ve günlük hayata yönelik pratik dil materyallerinin geliştirilmesi, bu sürecin toplumsallaşmasını sağlayacaktır. Özellikle dijitalleşen dünyada internet ve yapay zeka teknolojilerinin ortak terminoloji ile uyumlu hale getirilmesi, Türk dünyasının küresel bilgi toplumunda birleşik bir güç olarak yer almasını temin edecektir.

Neticede, Azerbaycan ve Türkiye Türkçesi ekseninde başlayan kelime ve kavram entegrasyonu, tüm Türk dünyasını kapsayacak bir “ortak yazı ve konuşma sistemi” için model teşkil etmektedir. Bilimsel kurultayların sürekliliği, akademik veri tabanlarının ortaklaştırılması ve genç nesillere yönelik eğitim politikalarıyla desteklenecek olan bu dil birliği; Türk dünyasının tarihî hafızasını korumakla kalmayacak, aynı zamanda geleceğin birleşik kültürel, bilimsel ve ekonomik alanının inşa edilmesinde en güçlü stratejik enstrüman olacaktır.

Iqtiboslar/ References/ Kaynaklar/ Чиски:

1. Gündoğan, Ali Osman. “Bilim Dili Olarak Türkçe”. *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 1997.
2. Hacıyev, Tofiq. *Türkler İçin Ortak Konuşma Dili*. Bakü: Tahsil Yayınları, 2013.
3. İbrahimov, Elçin. “Azerbaycan Xalq Cümhuriyyəti Dövründə Həyata Keçirilən Dil Siyasəti”. *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi* 9/4 (2020), 1411–1424.
4. İbrahimov, Elçin. “Azerbaycan’da Dil Politikalarının Toplumdilbilimsel Paradigmaları”. *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi (SUTAD)* 50 (2020), 27–41.
5. İbrahimov, Elçin. “Language Policy in Turkic States and Societies: Historical Aspect”. *Selçuk Türkiyat* 60 (2023), 327–352.
6. İbrahimov, Elçin. “Müasir Türk Toplumlarında Dil Siyasəti: Gürcüstanda Türk Dili İlê Bağlı Aparılan Dil Siyasəti”. *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi* 12/2 (2023), 473–481.
7. İbrahimov, Elçin. “Müstəqillik Dövrü Özbəkistan Respublikasında Dil Siyasəti”. *Uluslararası Türk Lehçe Araştırmaları Dergisi (TÜRKLAD)* 7/2 (2023), 179-188.
8. İbrahimov, Elçin. “Rusiya Federasiyasının Azsaylı Türk Xalqlarına Qarşı Dil Siyasəti”. *Uluslararası Türk Lehçe Araştırmaları Dergisi (TÜRKLAD)* 4/2 (2020), 206–222.

BAĞIMSIZLIK SONRASI TÜRKMENİSTAN’DA DİL ÇALIŞMALARI

Prof. Dr. Berdi SARIYEV,

Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi

Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü

(Ankara, Türkiye)

 E-mail: berdisariyev@gmail.com

 ORCID: 0000-0003-4704-2315

 DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.18345950>

Özet: Çalışmada, “15 Aralık Dünya Türk Dili Ailesi Günü” münasebetiyle Türkmen Türkçesinin Türkoloji sahasındaki tarihi önemi, Türkmenistan’daki dil çalışmaları, alfabe reformu ve sözlükçülük faaliyetleri ele alınmıştır. Türkmenistan’ın dil politikaları, kadim bir “lengüistik pasaport” üzerine inşa edilen ve bağımsızlık sonrası stratejik hamlelerle şekillenen köklü bir kimlik inşası sürecini temsil eder. 27 Ekim 1991’de kazanılan bağımsızlık; Sovyet döneminin Kiril esaslı ve Rusça ağırlıklı yapısından sıyrılarak, öz dile ve Latin esaslı yeni Türkmen alfabesine geçişi millî egemenliğin merkezine yerleştirmiştir. Bu kapsamda makale, Türkmenistan’ın sadece kendi sınırları içinde değil, aynı zamanda ortak Türk kültür havzasında üstlendiği birleştirici rolü akademik bir bakış açısıyla irdelemektedir. Kaşgarlı Mahmut’un *Dîvânu Lugâtî’t-Türk* eserindeki arkaik köklerden günümüzün modern terminoloji çalışmalarına kadar uzanan bu süreç; dili, sadece bir iletişim aracı değil, aynı zamanda devletin kültürel özgünlüğünü pekiştiren stratejik bir unsur olarak konumlandırmıştır. Özellikle iki ve çok dilli sözlük çalışmalarının kronolojik seyri üzerinden, dilin teknik ve bilimsel alanlardaki gelişim ivmesi somut örneklerle desteklenerek analiz edilmektedir. Çalışma, bu dönüşümün tarihsel duraklarını ve Türkmen Türkçesinin bir bilim dili olarak kazandığı yetkinliği somut verilerle ortaya koymaktadır.

Anahtar kelimeler: *Türkmen Türkçesi, dil çalışmaları, alfabe reformu, millî kimlik, Türkoloji.*

MUSTAQILLIKDAN SO’NG TURKMANISTONDA TIL TADQIQOTLARI

Prof. Berdi SARIYEV,

Anqara universiteti Til va tarix-geografiya fakulteti

Zamonaviy turkiy lahjalar va adabiyotlar bo‘limi

(Anqara, Turkiya)

Annotatsiya: Ushbu tadqiqotda “15-dekabr – Butunjahon turkiy tillar oilasi kuni” munosabati bilan turkman tilining turkologiya sohasidagi tarixiy ahamiyati, Turkmanistondagi tilga oid tadqiqotlar, alifbo islohoti va lug‘atchilik faoliyati tahlil qilingan. Turkmanistonning til siyosati qadimiy “lingvistik pasport” asosiga qurilgan hamda mustaqillikdan keyingi strategik qadamlar bilan shakllangan chuqur milliy o‘zlikni anglash jarayonini ifodalaydi. 1991-yil 27-oktabrda qo‘lga kiritilgan mustaqillik; sovet davrining kirill yozuviga asoslangan va rus tili ustuvor bo‘lgan tuzilmasidan voz kechib, ona tiliga va lotin yozuviga asoslangan yangi turkman alifbosiga o‘tishni milliy suverenitetning markaziga joylashtirdi. Shu nuqtai nazardan, maqolada Turkmanistonning nafaqat o‘z chegaralari doirasida, balki umumturkiy madaniy makonida ham tutgan birlashtiruvchi roli akademik rakursdan yoritilgan. Mahmud Qoshg‘ariyning “Devonu lugatit turk” asaridagi qadimiy ildizlardan bugungi zamonaviy terminologiya tadqiqotlarigacha bo‘lgan ushbu jarayon; tilni shunchaki muloqot vositasi emas, balki davlat mustaqilligi va madaniy

o‘ziga xosligini mustahkamlovchi strategik omil sifatida belgiladi. Xususan, ikki va ko‘p tilli lug‘atchilik ishlarining xronologik rivojlanishi orqali tilning texnik va ilmiy sohalardagi taraqqiyoti aniq misollar yordamida tahlil etilgan. Tadqiqot ushbu o‘zgarishlarning tarixiy bosqichlarini hamda turkman tilining fan tili sifatida erishgan nufuzini boy ilmiy dalillar bilan ko‘rsatib beradi.

Kalit so‘zlar: *Turkman turkchasi, til tadqiqotlari, alifbo islohoti, milliy o‘zlik, turkologiya.*

LANGUAGE STUDIES IN POST-INDEPENDENCE TURKMENISTAN

Prof. Dr. Berdi SARIYEV,

Ankara University, Faculty of Language, History and Geography

Department of Contemporary Turkic Dialects and Literatures

(Ankara, Türkiye)

Abstract: In this study, on the occasion of “December 15, World Turkic Language Family Day”, the historical significance of the Turkmen language within the field of Turkology, linguistic studies in Turkmenistan, alphabet reform, and lexicographical activities are examined. Turkmenistan's language policies represent a profound process of identity construction, built upon an ancient “linguistic passport” and shaped by strategic post-independence initiatives. The independence gained on October 27, 1991, placed the transition from the Cyrillic-based and Russian-oriented structure of the Soviet era to the native tongue and the new Latin-based Turkmen alphabet at the core of national sovereignty. In this context, the article explores Turkmenistan's unifying role not only within its own borders but also across the common Turkic cultural basin from an academic perspective. This process, extending from the archaic roots in Mahmud al-Kashgari’s *Dīwān Lughāt al-Turk* to contemporary terminology studies, has positioned the language not merely as a communication tool but as a strategic element reinforcing state sovereignty and cultural distinctiveness. In particular, through the chronological progression of bilingual and multilingual lexicographical works, the developmental momentum of the language in technical and scientific fields is analyzed with concrete examples. The study demonstrates the historical milestones of this transformation and the proficiency attained by the Turkmen language as a scientific medium through empirical data.

Key words: *Turkmen Turkish, language studies, alphabet reform, national identity, Turkology.*

Giriş

İsmail Gaspıralı’nın bir asır öncesinden yankılanan “*Dilde, fikirde, işte birlik*” ilkesi, günümüzde kültürel bir ideal olmaktan çıkıp UNESCO gibi uluslararası kuruluşlarca desteklenen “*Dünya Türk Dili Ailesi Günü*” ile küresel bir meşruiyet kazanmıştır. Bu kararın Türk dünyasının kadim merkezi Semerkant’ta duyurulması, dilin birleştirici gücünü ve “aile” olma bilincini pekiştirmiştir. Türkmenistan için dil, varoluşun temel taşı olan “aile” kavramıyla eşdeğer bir kutsallığa sahiptir. Bu vizyonel miras, günümüzde Türk devletleri arasındaki siyasi ve ekonomik iş birliklerini kültürel bir zeminle tahkim ederek toplumları birbirine yaklaştıran stratejik bir “gönül köprüsü” işlevi görmektedir. Dilin bu birleştirici gücü, siyasi sınırları aşan ortak bir kimlik inşasının en dinamik unsuru hâline gelmiştir.

Bu fikri birliğin bilimsel bir disipline dönüşme süreci ise Türkoloji araştırmalarının tarihsel olgunlaşmasıyla mümkün olmuştur. Nitekim dilde birlik idealinin teorik altyapısı, tesadüfi bir gelişim değil, asırlara yayılan sistemli bir akademik birikimin sonucudur. 18. yüzyıldan itibaren

Batı’da filolojik bir merakla şekillenmeye başlayan Türkoloji, 19. yüzyılda Asya kıtasında kurumsal bir bilim dalı olarak yerleşmiştir. Bu akademik ilginin merkezinde ise her zaman Türk dünyasının kilit taşlarından biri olan Türkmenistan yer almıştır. Gaspıralı’nın yanı sıra Yusuf Akçura, Zeki Velidi Togan, Mehmet Fuat Köprülü, Abdurauuf Fıtrat, Ahmet Ağaoğlu ve Hüseyinzade Ali gibi öncü isimlerin geliştirdiği fikirler; Türkmenistan sahasında Muhammet Geldiyev, Bekgi Berdiyev, Beşim Perenliyev, Ziliha Muhammedova gibi şahsiyetlerin şahsında dil ve kültür araştırmalarıyla bütünleşerek Türkoloji’yi yalnızca akademik bir faaliyet olarak değil, köklü bir medeniyet inşa etme projesi olarak şekillendirmiştir (Yılmaz, 2025: 49). Dolayısıyla günümüz Türkoloji’si, bu ortak entelektüel mirasın birikimini yenedünya düzenindeki paradigmalara bağlı olarak dijitalleşmenin ve küreselleşmenin getirdiği yeni dinamiklerle sonraki kuşaklara aktarabilecek stratejik bir yol haritası çizmek durumundadır.

Türkmenistan coğrafyası; kadim yazılı kaynakları, zengin sözlü geleneği ve Klasik Türkmen edebiyatının eşsiz mirasıyla Türkoloji çalışmalarının her döneminde odak noktası kabul edilmiştir. Özellikle Türkmen Türkçesinin arkaik yapısının korunmuş olması, bu coğrafyayı sadece dilbilimsel bir inceleme alanı değil, aynı zamanda Türk lehçelerinin tarihsel evrimini takip etmeye olanak sağlayan yaşayan bir laboratuvar haline getirmiştir. Geçmişin mirasını modern dil bilimi yöntemleriyle harmanlayan Türkmen Türkolojisi, hem yerli aydınların millî hassasiyetle yürüttüğü çalışmalar hem de küresel ölçekteki bilimsel iş birlikleri sayesinde günümüzdeki yetkin yapısına kavuşmuştur. Bugün geline nokta, Gaspıralı’nın çizdiği ufuk ile Türkmen bilim insanlarının akademik titizliği, Türk dili ailesinin küresel prestijini artırmak adına aynı amaca hizmet etmektedir.

1. Türkmen Türkçesinin Tarihsel Kökleri ve Dilsel Kimliği

Türkmen dili, Türk lehçeleri içerisinde Oğuz grubu içinde en muhafazakâr ve özgün yapıya sahip olanlardan biridir. Kaşgarlı Mahmut’un *Dîvânu Lugâti’t-Türk* eserinde tanımlanan “Türk-Oğuz-Türkmen” etnogenezi üçgeni, bu dilin bin yıllık “lengüistik pasaportunun” temelini oluşturur. Türkmen Türkçesinin en belirgin özelliği, Eski Türkçe ile olan fonetik, morfolojik ve semantik bağını büyük ölçüde korumasıdır. Örneğin, DLT’de geçen ve kadim bir barınma kültürünü ifade eden “kerekü” (çadır) kelimesinin, günümüz Türkmen Türkçesinde halk arasında “kışlık ev” anlamında yaşamaya devam etmesi, dilin tarihsel sürekliliğinin en somut kanıtlarından biridir (Sarıyev, 2018: 297-300).

Türkmen Türkçesinin bu kadim kökleri, 20. yüzyılın başından itibaren dünya Türkolojisinin ve özellikle Rus Türkologlarının odak noktası olmuştur. Ünlü Türkolog V.V. Barthold, SSCB Bilimler Akademisi arşivlerinde yer alan kendi el yazısıyla tuttuğu notlarında ve “Orta Asya Türk Tarihi Dersler” adlı çalışmasında DLT’yi temel bir kaynak olarak kullanmıştır. Barthold’un 1926-1927 yıllarında İstanbul ve Taşkent’te verdiği konferanslarda, DLT üzerinden Türkmenlerin tarihsel ve dilsel kimliğine yaptığı vurgular, Türkmen Türkçesinin bilimsel bir disiplin olarak gelişimine zemin hazırlamıştır.

Bu tarihsel mirasın modern bilimsel yöntemlerle incelenmesi, 1950’li yıllardan itibaren Türkmen bilim insanları eliyle ivme kazanmıştır. A.N. Kononov’un 1972 yılında Ankara’da yayımlanan değerlendirmesinde de dikkat çektiği üzere, DLT üzerine yapılan ilk kapsamlı ilmi araştırmalardan biri, 1958 yılında Türkmen bilim insanı Sapar Ahallı tarafından Aşkabat’ta savunulan “*Mahmut Kaşgarlı’nın Sözlüğü ve Türkmen Türkçesi*” başlıklı tezdur. Bu çalışma, yaklaşık 50 yıl önceki Türkmen Türkçesinin durumunu analiz etmekle kalmamış, aynı zamanda DLT’deki sözcüklerin Oğuz ve Türkmen unsurlarıyla olan doğrudan bağını bilimsel bir çerçeveye oturtmuştur.

Türkmen Türkçesinin tarihsel derinliğini profesörlük düzeyinde inceleyen bir diğer önemli isim ise ilk Türkmen kadın Türkolog Ziliha Bakıyevna Muhammedova’dır. Onun 1973 yılında yayımlanan “*XI-XIV. Asır Türkmen Dilinin Tarihi Üzerine Araştırmalar*” adlı eseri, Türkmen dilinin evrimini ve DLT ile olan yapısal ilişkisini ortaya koyan temel bir başvuru kaynağıdır.

Uzun yıllar boyunca Besim Atalay’ın Türkiye Türkçesi ve Salih Mutallibov’un Özbek Türkçesi tercümelelerinden takip edilen bu tarihsel bağ, günümüzde DLT’nin doğrudan Türkmen Türkçesine aktarılmasıyla dilsel bir boşluğu kapatmıştır. 2008 yılının UNESCO tarafından “Kaşgarlı Mahmut Yılı” ilan edilmesiyle birlikte Aşkabat’ta düzenlenen uluslararası konferans, Türkmen dilinin bu tarihsel köklerini küresel bir platforma taşımıştır. Bu süreçte sunulan araştırmalar, “*Türkmen Dilinin Düşündürişli Sözlüğü*” gibi güncel çalışmalarla birleşerek, Türkmen Türkçesinin sadece geçmişin bir mirası değil, aynı zamanda yaşayan, dinamik ve köklerine sadık stratejik bir kimlik unsuru olduğunu kanıtlamıştır.

Recepmuhammet Geldiyev’in Türkmen sözlükçülük geleneğini canlandırmak adına son yıllarda yürüttüğü çalışmalar oldukça dikkate değerdir. Özellikle hazırladığı 3 ciltlik kapsamlı sözlük, bu alandaki gayretini ve geleneğe katkısını kanıtlar niteliktedir.

Özetle Türkmen sahasında bu akademik mirasın gelişimi pek çok araştırmacıyla birlikte özellikle ilk Türkmen kadın Türkolog Ziliha Muhammedova ile mihenk taşına dönüşmüştür. Ünlü Türkolog N. K. Dimitriyev danışmanlığında, 1948 yılında “Mahtumkulu Divanının Astrabad Elyazmasının Dili” başlıklı teziyle bilim dünyasına adım atmıştır. 11. ve 14. yüzyıllar arasındaki tarihsel gelişim üzerine yaptığı profesörlük teziyle dilin bin yıllık seyrini bilimsel bir zemine oturtmuştur. Ayrıca Türkmen Türkçesindeki arkaik ses değişimlerini inceleyerek bir anlamda dilin genetik kodlarını çözmüştür. On iki hayvanlı Türk takvimi, akrabalık terimleri ve kadim yıldız isimleri (Temür kazuk, Yetigen, Ülker vb.) üzerine yaptığı araştırmalarla dilin kültürel hafızasını korumuştur. Muhammedova, Mahtumkulu’nun yazmalarından Orta Çağ Türkmencesine kadar uzanan araştırmalarıyla dilin bilimsel zeminini inşa etmiştir. Bu derinlik, bağımsızlık öncesinde Muhammet Geldiyev, Pıgam Azımov, Bekgi Berdiyev ve Beşim Çarıyarov gibi bilim insanlarının alfabe reformuna dair yürüttüğü fikri hazırlıklarla toplumsal bir bilince evrilmiştir. Berdi Kerbabayev ve Muratgeldi Söyegov gibi isimlerin çalışmalarıyla Türkmen sahasında Türkoloji mirası kökleşmiştir. Günümüzde bu birikim ve dilsel kimlik; folklor araştırmaları, arkeolojik bulgular ve yerleşim tarihi araştırmalarıyla desteklenerek millî kimliğin en güçlü taşıyıcısı hâline gelmiştir.

2-Bağımsızlık Sonrası Stratejik Dönüşüm ve Alfabe Reformu

1991 yılında bağımsızlığın ilanı ile birlikte Türkmenistan, dilini anayasal bir statüye kavuşturarak millî egemenliğin en önemli simgelerinden biri hâline getirmiştir. Türkmenistan Anayasası’nın 13. maddesinde yer alan “*Türkmen dili, Türkmenistan’ın devlet dilidir. Her Türkmen vatandaşı kendi ana dilini kullanma hakkına sahiptir*” ifadesi, bu sürecin hukuki temelini oluşturmuştur. Türkmen dili, tarihsel süreçte Göktürk, Uygur, Arap, Latin ve Kiril alfabelerini kullanarak büyük bir kültürel dayanıklılık ispatlamış, bağımsızlıkla birlikte bu gelişim yeni bir evreye taşınmıştır.

Alfabe reformu genel kanının aksine, bağımsızlık ilanından önce başlamıştır. Bu sürecin fikrî temelleri çok daha öncesine uzansa da, 28 Kasım 1990 tarihinde Pıgam Azımov ve Beşim Çarıyarov’un *Mugallımlar Gazeti*’nde yayımlanan “Türkmen Alfabesinin Geleceği” başlıklı makalesiyle konu daha belirgin olarak gün yüzüne çıkmıştır. Bu öncü çalışmayı takip eden üç yıl içinde, yüzlerce akademisyen ve öğretmen kendi görüşlerini sunarak reformun toplumsal ve bilimsel zeminini hazırlamıştır. Uluslararası düzeyde ise 18-20 Kasım 1991 tarihlerinde Marmara

Üniversitesi bünyesinde düzenlenen “Milletlerarası Çağdaş Türk Alfabeleri Sempozyumu”, Türkmen bilim insanlarının (Beşim Çarıyarov, Sapar Kürenov, Cabbarmemmet Göklenov) katılımıyla sürecin dış dünyayla entegrasyonunu sağlamıştır.

12 Nisan 1993 tarihli Kararname ile 9 sesli ve 21 sessiz harften oluşan, toplam 30 harfli yeni Türkmen Millî Latin Alfabeti resmen kabul edilmiştir. 29 Eylül 1994 tarihli karar uyarınca, 1995-1996 eğitim yılından itibaren ortaöğretimin ilk beş sınıfında tüm derslerin yeni alfabe ile okutulması kararlaştırılmıştır (Sarıyev, 2018: 126). Bu süreçte bilim insanları ve eğitimciler, ülke genelinde düzenledikleri özel kurslarla öğretmenleri yeni sisteme hazırlamış; yeni alfabe ile hazırlanan ders kitaplarının basımında kardeş Türkiye devletinin sağladığı destek sürece büyük katkı sunmuştur.

Alfabe reformu, sadece eğitimle sınırlı kalmamış; medya, bürokrasi ve bilim dünyasında da köklü bir dönüşüm yaratmıştır. Soltanşa Ataniyazov, Mırat Begliyev ve Mırat Söyegov gibi akademisyenler; pasaport ve resmî belgelerde isimlerin doğru yazılması için dört sütunda (Kiril, Latin, İngilizce, Rusça) “*Türkmen Adam Atları*” sözlüğünü hazırlayarak millî kimliğin standartlaşmasını sağlamışlardır.

Bağımsızlık sonrası Türkmen Latin alfabesiyle yedi büyük temel sözlük hazırlanmıştır. Bunlar arasında Türkmen dilinin tarihiyle ilgili üç eser, iki büyük izahlı sözlük, bir imla kılavuzu ve bir terimler (adalgalar) sözlüğü bulunmaktadır. Ayrıca, geniş kapsamlı bir “Diyalektolojik Sözlük” de basım aşamasına gelmiştir.

Günümüzde 30’a yakın gazete ve 12 dergi tamamen Latin alfabesiyle yayımlanmaktadır. *Türkmen Dili* gazetesi, *Türkmen Dili ve Edebiyatı* dergisi ve eski adıyla *Sovet Edebiyatı* olan *Garagum* (Karakum) dergisi, bu yeni dönemin entelektüel taşıyıcılarıdır.

Sonuç olarak, 25 yılı aşkın süredir başarıyla uygulanan Türkmen Latin Alfabeti, Türkmenistan’ın uluslararası alandaki “yumuşak gücünü” pekiştiren, toplumsal okuryazarlığı dönüştüren ve millî kimliği bilimsel bir disiplinle geleceğe taşıyan stratejik bir devrim niteliğindedir.

3- Türkmenistan’da Dil Çalışmaları Kapsamında Sözlükçülük ve Terminoloji

Türkmenistan’ın bağımsızlığını kazanmasıyla birlikte yürütülen dil politikalarının en stratejik eksenini, “millî terminolojinin yeniden tesisi ve modernleşmesi” çabaları oluşturmuştur. Bu süreç; Ekim Devrimi öncesindeki sınırlı kullanım alanı ile Sovyet dönemindeki Rusça ve enternasyonal terim ağırlıklı yapı arasındaki denge arayışından sıyrılarak, müstakil bir bilim dili inşa etme idealine dönüşmüştür. Türkmen terminolojisinin (*adalgaşynaslygy*) temelleri, her ne kadar 1920’li ve 30’lu yıllarda Muhammet Geldiyev gibi öncü dil bilimcilerin tartışmalarıyla atılmış olsa da; o dönemdeki “Arap-Fars etkisi” ile “Sovyet enternasyonalizmi” arasındaki sıkışmışlık, bağımsızlık sonrası dönemde yerini çok daha özgün bir yapıya bırakmıştır. Geldiyev’in 1925’te ortaya koyduğu; yeni kavramlar için öncelikle öz kaynaklara, ardından kardeş Türk lehçelerine (Kazak, Özbek, Tatar vb.) ve nihayetinde klasik metinlere (Çağatay, Uygur) müracaat etme prensibi, günümüz Türkmen terim çalışmalarının halen fikrî pusulası niteliğindedir.

Muhammet Geldiyev’in Tatar dil bilimci Gabaydulla Alparov ile birlikte hazırladığı çalışmalar dönemin en önemli yapı taşlarını oluşturur. Türkmen araştırmacı Tahir Aşırov’un da vurguladığı üzere, 20. yüzyılın ilk yarısında Türkmen dilinin terminolojik problemleri çözüm bekleyen en hayati konulardan biri olmuştur. Bu dönemde “Türkmenistan” gazetesinde “Yazıcı”, “Okuyucu” ve “Abdulla” gibi müstear isimler kullanan yazarlar arasında geçen hararetleli tartışmalar, dilin yabancı unsurlardan arındırılması ve düzenlenmesi hususunda geniş bir kamuoyu oluşturmuştur. Özellikle 1925 yılında “Yazıcı”nın yayımladığı “*Dilimizi Düzedäysek Yagşı Bolar*

Idi” (Dilimizi Düzenlesek İyi Olurdu) başlıklı makalesi ve ona gelen eleştiriler, Türkmen aydınlarını dilin sadeleşmesi noktasında birleştirmiştir (Aşırov, 2018: 85).

Geldiyev, 1925 yılında yayımladığı “*Türkmenistan Gazetiniň Dili Yaki Bizde Adalga Meselesi*” başlıklı makalesiyle bu tartışmalara akademik bir derinlik kazandırmış ve Türkmen terminolojisinin temel esaslarını şu üç ana öneriyle temellendirmiştir (Geldiyev, 1925):

1. Türkmen Türkçesinde olmayan sözler için öncelikle Kazak, Özbek, Tatar ve Azerbaycan gibi soydaş halkların dillerine müracaat edilmeli ve oradaki saf Türk sözleri alınmalıdır.
2. Şayet yaşayan lehçelerde bir karşılık bulunamazsa, Çağatay ve Uygur dönemi gibi klasik Türk dili metinlerinden yararlanılmalıdır.
3. Bu aşamalardan sonra halen bir kavrama ulaşılamamışsa, ancak o vakit Arapça, Farsça veya Avrupa dillerinden istifade edilmelidir.

27 Ekim 1924'te Türkmenistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nin kurulmasıyla ivme kazanan sözlükçülük çalışmaları, bağımsızlık döneminde daha bilimsel ve sistematik bir kulvara girmiştir. 1920'li yılların yapay ve özensiz karşılıkları yerine, alan sözlüklerine (dar bilimsel sözlükler) öncelik verilerek Türkmen Türkçesi sadece bir folklor ve edebiyat dili olmaktan çıkarılmış; hukuk, tıp, teknik, siyaset ve pedagoji gibi alanlarda yetkin bir bilim dili haline getirilmiştir.

Bu tarihsel gelişimin en somut kanıtı olan sözlük çalışmaları; 1974-1989 yılları arasında 10 cilt olarak neşredilen ve 8. cildi Türkmenistan özel sayısı olan “*Türkmen Sovet Ensiklopediyası (TSE)*” gibi ansiklopedik eserlerden, bugün zirveye ulaşan teknik ve filolojik sözlüklere kadar uzanmaktadır. Filolojik sözlükler arasında açıklamalı sözlükler, imla, telaffuz, diyalektoloji, etimoloji ve terim sözlükleri gibi çalışmalar, dilin yapısal gücünü pekiştirmiştir. Bağımsızlık sonrası hazırlanan bu kapsamlı eserlerle Türkmen dilinin kendi iç imkânları harekete geçirilmiştir. Sovyet döneminde kullanılan *revolyusiya* (övrülişik), *swoboda* (azatlyk), *nezavisimost* (garaşsyzyk), *gumanizm* (ynsanperwerlik) gibi kelimelerin yerini, dilin ses yapısına uydurulan veya öz kaynaklardan türetilen terimler almıştır. Netice itibarıyla, 1913'te günlük yaşam odaklı basit listelerle başlayan bu yolculuk, bugün kapsamlı bir terminoloji bilimiyle Türkmen Türkçesini modern bir bilim dili kimliğine ulaştırmıştır.

Türkmenistan'da sözlükçülük faaliyetleri, 27 Ekim 1924 yılında “Türkmenistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nin kurulmasıyla birlikte yeni bir ivme kazanmış, dilin bilimsel bir zeminde tanımlanması adına bu çalışmalar artarak devam etmiştir. Türkmen dilinin kavramsal dünyasını ve bilimsel derinliğini kayıt altına alan bu geniş külliyyatı, temel işlevleri bakımından *ansiklopedik* ve *filolojik* olmak üzere iki ana grupta toplamak mümkündür.

Ansiklopedik sözlükler, dilin ötesinde toplumsal hafızayı ve birikimi temsil eder. Bu alandaki en görkemli çalışma, 1974-1989 yılları arasında on cilt olarak neşredilen “Türkmen Sovet Ensiklopediyası (TSE) / Türkmen Sovyet Ansiklopedisi”dir. Büyük Ekim Devrimi'nin 60. yıl dönümü münasebetiyle 1978 yılında Aşkabat'ta yayımlanan ansiklopedinin 8. cildi, özellikle “T” harfine ve Türkmenistan özel sayısına ayrılmıştır. Bu özel ciltte; Türkmenistan ve Türkmen halkının tarihinden geleneklerine, örf ve âdetlerinden etnografyasına, coğrafyasından kültürüne kadar çok geniş bir sahada ansiklopedik bilgiler bir araya getirilmiştir.

Dilin içyapısını, kurallarını ve kelime hazinesini doğrudan konu edinen *filolojik sözlükler* ise bu sürecin ikinci ve daha teknik boyutunu teşkil eder. Türkmen Türkçesinin dilbilimsel sınırlarını çizen bu grupta; sözcüklerin anlam derinliğini sunan *Açıklamalı Sözlükler*, yazım birliğini sağlayan *İmla Sözlükleri*, ses özelliklerini belirleyen *Telaffuz Sözlükleri* ve ağız zenginliğini yansıtan *Lehçe Bilimi (Diyalektoloji) Sözlükleri* ilk sıralarda yer alır.

Bunun yanı sıra dilin tarihsel gelişimini ve köken bilgisini sunan *Tarihî ve Etimolojik Sözlükler*; kalıplaşmış ifadeleri ele alan *İdiomatik ve Frazeeolojik (Deyimler) Sözlükleri*; anlam ilişkilerini düzenleyen *Eş Anlamlılar (Sinonimler) ve Zıt Anlamlılar (Antonimler) Sözlükleri* ile kültürel ve bilimsel köprüler kuran *İki/Çok Dilli Tercüme ve Terim Sözlükleri* bu kategorinin zenginliğini oluşturmaktadır.

Kısacası Türkmen dilinin bu muazzam zenginliğini ve tarihsel süreçteki gelişim evrelerini somut veriler üzerinden takip etmek mümkündür. Bu bağlamda, Türk Dil Kurumu (TDK) tarafından 2023 yılında yayımlanan “*Türk Dünyasında Terim Çalışmaları*” adlı eserin “*Türkmenistan’da Terim Çalışmaları*” bölümü güncel ve akademik bir kaynak teşkil etmektedir. Berdi Sarıyev, Emrah Yılmaz, Maral Taganova ve Ata Gılicov tarafından kaleme alınan bu kapsamlı çalışmadan hareketle (2023: 361-368); Türkmenistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti’nin kuruluşundan (1924) bugüne kadar yayımlanan ve dilin terminolojik gelişimine yön veren sözlüklerin kronolojik dökümü şu şekildedir:

1926 - *Kratkiy Russko-Turkmenskiy Slovar Primenitelno K Nujdam Gosudarstvennoy Statistiki TSSR* / (TSSC Devlet İstatistiği İhtiyaçları Doğrultusunda Kullanmak İçin Muhtasar Rusça-Türkmençe Sözlük). Aşkabat’ta yayımlanan bu sözlük, yeni kurulmuş olan Türkmenistan Cumhuriyeti’nin yazı işlerinde sıkça müracaat edilen bir eser olmuştur.

1929 - *Russko-Turkmenskiy Slovar* / (Rusça-Türkmençe Sözlük). Aliyev A., Böriyev K. tarafından Aşkabat’ta yayımlanmıştır. Türkmenistan Devlet Yayınevinde basılan bu sözlükte Rusça kısmı için Kiril harfleri, Türkmençe kısmı için ise Latin harfleri kullanılmıştır. Bu eser, Türkmen ve Rus dillerini öğrenmek isteyenler için hazırlanmıştır.

Türkmen sözlükçülük tarihinde madde başı sözcüklerdeki uzun ünlüleri belirtme ihtiyacı da tartışılan önemli sorunlardan biri olmuştur. Bu sözlükte her uzun ünlüyü gösteren karakterin çift yazılmasıyla sorun çözülmeye çalışılmıştır. Poseluyevskiy, A. P., *Rukovodstvo dlya İzuçeniya Turkmenskogo Yazıka (s Prilojeniyem Kratkogo Turkmensko-Russkogo Slovary) / Türkmen Dilini Öğrenmek için Kılavuz* adlı eser Türkmençe-Rusça kısa sözlük ekiyle birlikte yayımlanmıştır.

1936 - *Russko-Turkmenskiy Kratkiy Slovar’ dlya Russkih* / (Ruslar için Kısa Rusça-Türkmençe Sözlük). Bu eser G. Murzayev, tarafından Aşkabat’ta yayımlanmıştır.

1937 - *Kratkiy Russko-Turkmenskiy Slovar’ Sotsialno-Politiçeskiy Terminov*, adlı çalışma M. İ. Bogdanova tarafından Aşkabat’ta yayımlanmıştır.

1938 - *Russko-Turkmenskiy Karmanniy Slovar* / (Rusça-Türkmençe Cep Sözlüğü) adlı sözlük G. Huseyinov, H. Ismayılov, M. Sakali tarafından Aşkabat’ta yayımlanmıştır.

1939 - *Russko-Turkmenskiy Karmanniy Slovar’* / (Rusça-Türkmençe Cep Sözlüğü), Aşkabat. *Türkmençe-Rusça Cübi Sözlüğü* / (Türkmençe-Rusça Cep Sözlüğü), Aşkabat.

1940 - *Turkmensko-Russkiy Slovar’* / (Türkmençe-Rusça Sözlük) adlı sözlük H. Baylıyev ve B. Karriyev tarafından Aşkabat’ta yayımlanmıştır.

1948 - *Russko-Turkmenskiy Slovar’* / (Rusça-Türkmençe Sözlük) Ş. Batırov ve G. K. Karpov tarafından Aşkabat’ta yayımlanmıştır.

1954 - *Geografiya Terminleriniñ Rusça-Türkmençe Gısğaça Düşündirişli Sözlüğü* / (Rusça-Türkmençe Kısa Açıklamalı Coğrafi Terimler Sözlüğü). Bu eser Ark. Lavrov, P. Lavrov ve P. Alk tarafından Aşkabat’ta yayımlanmıştır. Aynı yıl A. H. Nıyazov tarafından *Himiya Terminleriñ Rusça-Türkmençe Sözlüğü* / (Kimya Terimlerinin Rusça-Türkmençe Sözlüğü) adlı eser de yayımlanmıştır.

1956 - *Russko-Turkmenskiy Slovar’* / (Rusça-Türkmençe Sözlük). Moskova.

1957 - *Türkmen Diliniň Orfografik Sözlügi* / (Türkmen Dilinin İmla Sözlüğü). Aşkat. Aşkat.

1958 - *Astronomiya Terminleriň Rusça-Türkmençe Gysgaça Sözlügi* / (Astronomi Terimlerinin Rusça-Türkmençe Kısa Sözlüğü). Eser, K. Kalçayev tarafından Aşkat'ta yayımlanmıştır.

Aynı yıl Sapar Ahallı'nın, *Slovar Mahmuda Kaşgarskogo i Turkmenskiy Yazık* / (Kaşgarlı Mahmud'un Sözlüğü ve Türkmen Dili) adlı eseri Aşkat'ta yayımlanmıştır.

1960 - *Botanika Terminleriň Rusça-Türkmençe Sözlügi* / (Botanik Terimlerin Rusça-Türkmençe Sözlüğü). Bu eser B. B. Kerbabayev tarafından Aşkat'ta yayımlanmıştır.

1962 - *Latino-Russko-Turkmenskiy Slovar' Meditsinskih Terminov* / (Latince- Rusça-Türkmençe Tıp Terimleri Sözlüğü). Bu sözlük Ç. B. Bayrıyev ve M. H. Davlekamov tarafından Aşkat'ta yayımlanmıştır. Aynı yıl yayımlanan diğer önemli eserler şunlardır:

Russko-Turkmenskiy Slovar Geologičeskih Terminov / Rusça-Türkmençe Jeoloji Terimleri Sözlüğü. Eser, M. Berkeliyev tarafından Aşkat'ta yayımlanmıştır.

Türkmen Diliniň Sözlügi / Türkmen Dili Sözlüğü. Aşkat.

Türkmen Diliniň Orfografik Sözlügi / Türkmen Dilinin İmlâ Sözlüğü. Aşkat.

1963 - *Türkmen Klassıkı Edebiyatınıň Gysgaça Sözlügi* / Türkmen Klasik Edebiyatının Kısa Sözlüğü. Eser, Aşırpur Meredov ve Sapar Ahallı tarafından Aşkat'ta yayımlanmıştır.

Türkmen Diliniň Orfografik Sözlügi / Türkmen Dilinin İmla Sözlüğü. Aşkat.

1967 - *Slovar po Kovratkaçestvu i Rukodeliya* / Halıcılık ve El İşleriyle İlgili Sözlük. Bu eser, S. Muradova tarafından Aşkat'ta yayımlanmıştır.

Türkmen Dilinin Orfoepiyası ve Gysgaça Orfoepik Sözlük / Türkmencenin Telaffuzu ve Kısa Telaffuz Sözlüğü. Bu eser; T. Täçmıradov ve M. Çarıyev tarafından hazırlanmış, İlim Neşiryatınca Aşkat'ta yayımlanmıştır.

1968 - *Russko-Turkmenskiy Slovar'* / Rusça-Türkmençe Sözlük. Moskova.

Kratkiy Russko-Turkmenskiy Slovar' / Küçük Rusça-Türkmençe Sözlük. Moskova.

Turkmensko-Russkiy Slovar / Türkmençe-Rusça Sözlük. Moskova. Bu eser, K. Aksakov, S. Altayev, vd. tarafından hazırlanmıştır.

1970 - *Türkmenistanıň Toponomik Sözlügi* / Türkmenistan'ın Toponomik Sözlüğü. S. Ataniyazov tarafından hazırlanmış, İlim Neşiryatınca Aşkat'ta yayımlanmıştır.

1971 Ataniyazov, S., *Toponomičeskiy Slovar Yugo-Zapadnoga Turkmenistana* / Güney-Batı Türkmenistan'ın Coğrafi İsimler Sözlüğü. Aşkat.

1973 Gündogdiyev, A., Atayev, M., Meredov, O., *Turkmensko-Angliyskiy Razgovornik* / Türkmençe-İngilizce Konuşma Kılavuzu. Aşkat.

Melikgulyev, G., *Russko-Turkmenskiy Slovar' Fizičeskih Terminov* / Rusça-Türkmençe Fizik Terimleri Sözlüğü. Aşkat.

1974 Hudayberdiyev, C., *Latino-Russko-Turkmenskiy Slovar' Anatomičeskih Terminov* / Latince-Rusça-Türkmençe Anatomi Terimlerinin Sözlüğü. Aşkat.

1976 Altayev, S., Açılova, G., vd., *Türkmen Diliniň Frazologik Sözlügi* / Türkmen Dilinin Deyimler Sözlüğü. Aşkat.

1977 Arazkulyev, S., Ataniyazov, S., Berdiyev, R., Saparova, G., *Türkmen Diliniň Gysgaça Dialektologik Sözlügi* / Türkmen Dilinin Kısa Diyalektoloji Sözlüğü. Aşkat: İlim Neşiryat.

1978 Çarıyarov, B., *Türkmen Diliniň Orfoepik Sözlügi* / Türkmen Dilinin Telaffuz Sözlüğü. Aşkat.

1979 Penciyev, M., *Türkmen Diliniň Ekerançılık Leksikası* / Türkmen Dilinin Tarımla İlgili Söz Varlığı. Aşkabat.

Gafurova, H., Amangeldiyeva, K., vd., *Oba Hocalık Terminleriniň Rusça-Türkmençe Sözlügi* / Köy Mülkiyeti Terimlerinin Rusça-Türkmençe Sözlüğü. Aşkabat.

1980 Ataniyazov, S., *Türkmenistanyň Geografik Atlarınıň Düşündirişli Sözlügi* / Türkmenistan’ın Coğrafya Adlarının Açıklamalı Sözlüğü. Aşkabat.

Cumayev, R., Kozin, V. S., Mosesova, A. M., *Maldarçılık Terminleriniň Rusça-Türkmençe Sözlügi* / Hayvancılık Terimlerinin Türkmençe-Rusça Sözlüğü. Aşkabat.

1981 Amansariyev, C., Gulmanov G., *Lingvistik Terminleriň Rusça-Türkmençe Spravoçnigi* / Dil Bilimi Terimlerinin Rusça-Türkmençe Rehberi. Aşkabat.

Ataniyazov, S., *Türkmenistanyň Toponimiyası* / Türkmenistan’ın Yer-Yurt Adları Sözlüğü. Aşkabat.

Atayev, G., *Türkmen Diliniň Hünärmentçilik Sözlügi* / Türkmen Türkçesinin Meslekle İlgili Sözlüğü. Aşkabat.

1982 Atayev, K., Meskutov, V., *Russko-Turkmenskoy Uçebny Slovar’* / Rusça-Türkmençe Okul Sözlüğü. Moskova.

1984 Berdiyev, R., Şikina, İ. V., *Russko-Turkmenskiy Slovar’* / Rusça -Türkmençe Sözlük. Aşkabat.

1986-1987 *Bol’şoy Russko-Turkmenskiy Slovar’* (tom 1) / Rusça-Türkmençe Büyük Sözlük (1. cilt). Moskova. *Bol’şoy Russko-Turkmenskiy Slovar’* (tom 2) / Rusça-Türkmençe Büyük Sözlük (2. cilt). Moskova.

Altayev, S., *Voprosı Turkmenskoy Leksikografii* / Türkmen Sözlük Biliminin Sorunları. Aşkabat.

1988 Seyitmıradov, S., Garriyev, G., *Matematiki Terminleriň, Düşünceleriň ve Sözlemleriň Rusça-Türkmençe Sözlügi* / Matematik Terimlerin, Deyimlerin ve Cümlelerin Rusça-Türkmençe Sözlüğü. Aşkabat.

Meredov, A., Ahallı, S., *Türkmen Klassıkı Edebiyatınıň Sözlügi* / Türkmen Klasik Edebiyatı Sözlüğü. Aşkabat.

Ataniyazov, S., *Slovar’ Turkmenskih Etnonimov* / Türkmen Etnik Grupları ve Boy, Soy Adları Sözlüğü. Aşkabat.

Atayev, G., Meskutov, V., *Russko-Turkmenskoy Uçebny Slovar’* / Rusça-Türkmençe Okul Sözlüğü. Moskova.

Babagulyev, A., Akmamedov, O., *Türkmen Diliniň İkdısadı Terminleriniň Gısğaça Sözlügi* / Türkmen Dilinin İktisadi Terimlerinin Kısa Sözlüğü. Aşkabat.

1989 *Türkmen Diliniň Adam Atlarınıň Spravoçnigi* / Türkmen Dilinin Kişi Adları Rehberi. Aşkabat.

Annamıradova, M., *Edebiyat Övreniş İliminiň Terminleriniň Gısğaça Rusça-Türkmençe Sözlügi* / Edebiyat Öğreniş İlmî Terimlerinin Rusça-Türkmençe Kısa Sözlüğü. Aşkabat.

Türkmen Diliniň Orfografik Sözlügi / Türkmen Dili İmla (Kılavuzu) Sözlüğü. Aşkabat.

Almamedov, A., Nazarov, R., *English-Turkmen Dictionary* / İngilizce-Türkmençe Sözlük. Aşkabat.

Borcakov, Ş., *Türkmen Diliniň Deňiz ve Derya Leksikasınıň Gısğaça Sözlügi* / Türkmen Dilinin Deniz ve Nehir Söz Varlığının Kısa Sözlüğü. Aşkabat: İlim Neşriyat.

1991 Redjepova, M., *Kratkiy Turkmensko-Russkiy Slovar Pedagogičeskih Terminov* / Türkmençe-Rusça Kısa Pedagoji Terimleri Sözlüğü. Aşkabat.

1992 *Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü* I, II. Ankara.

Ataniyazov, S., *Türkmen Adam Atlarının Düşündirişli Sözlüğü* / Türkmen Kişi Adlarının İzahlı Sözlüğü. Aşkabat: Türkmenistan Neşiriyat.

1993 Durdıyev, M., *Türkmenlerin Amalı-Haşam Sungaty* / Türkmenlerin Güzel Sanatlar Sözlüğü.

1994 Arbabov, B., Garayev A., *Kratkiy Russko-Turkmenskoy Slovar' Ekonomicheskikh Terminov* / Ekonomi Terimlerinin Rusça-Türkmençe Kısa Sözlüğü. Aşkabat.

Ataniyazov, S., *Şecere: Türkmeniñ Nesil Daragıtı* / Şecere: Türkmenlerin Soy Ağacı. Aşkabat. Ataniyazov, S., *Etnonim v Turkmenskom Yazıke* / Türkmen Dilinde Etnik Gruplar ve Boy, Soy Adları. Aşkabat.

Sarıyev, B., *Türkmen Sözlüşiniñ Altın Sözlüğü* / Türkmençe Konuşmanın Altın Sözlüğü. Aşkabat.

Bayramsahatov, N., *İslam: Gısğaça Sözlük* / İslam: Kısa Sözlük. Aşkabat.

Cumageldiyeva, B., Sopiyeva, G., *Türkmençe-Rusça Gısğaça Tematik Sözlüğü* / Türkmençe-Rusça Kısa Tematik Sözlük. Aşkabat.

Garabayev, B., *Türkmençe-Türkçe Gepleşik (Konuşma) Sözlüğü* / Türkmençe-Türkçe Konuşma Kılavuzu. Aşkabat.

1995 Tekin, T., Ölmez, M., vd., *Türkmençe-Türkçe Sözlük*. Ankara.

1996 Kolotova, G. A., *Yuvelirnaya Leksika v Turkmenskom Yazıke* / Türkmen Dilinin Kuyumculukla İlgili Söz Varlığı. Aşkabat.

1997 Meredov, A., *Magtımğulınıñ Düşündirişli Sözlüğü*, 1 t. (s. 1-341) 2 t. (s. 342-797) 3 t. (s. 804-1273) / Mahtumkulunun Açıklamalı Sözlüğü, 1 c. (s. 1-341) 2 c. (j. 342-797) 3 c. (s. 804-1273). Gonbed Kabus.

1998 Atayev, G., *Türkmenistanıñ Tebigı Derman Otları* / Türkmenistan'ın Tabii Şifalı Bitkileri. Aşkabat.

Mämedov, H., *Russko-Latinsko-Turkmenskiy Anatomiçeskiy Slovar* / Rusça-Latince-Türkmençe Anatomi Sözlüğü. Aşkabat

1999 *Turkmen-English Dictionary* (Editors: Allen, J. Frank - Touch-Werner (Tachmouradova), Jeren,) / Türkmençe-İngilizce Sözlük (hızl. Ceren Taçmıradova). Kensington.

2003 Kıyasova, G., *Zergärçilik Sözlüğü* / Kuyumculuk Terimleri Sözlüğü. Aşkabat.

2004 Ataniyazov S., *Türkmen Diliniñ Sözköki Sözlüğü* / Türkmençe Kökenler Sözlüğü. Aşkabat.

Kara, M. ve Karadoğan, A., *Türkmen Türkçesi-Türkiye Türkçesi Deyimler Sözlüğü*. Ankara.

2016 Komisyon. *Türkmen Diliniñ Düşündirişli Sözlüğü*. I, A-Ž; II, K-Z. Aşkabat.

2016 Yılmaz, Emrah. *Mahtumkulu Eserlerinin Deyimler Sözlüğü*. Ankara.

2024 Ercilasun, Ahmet Bican ve Göklenov Cabbarmemmet. *Türkçe-Türkmençe Sözlük*. Ankara.

Türkmençe sözlükler üzerine yaptığımız araştırmada; hazırlanan sözlüklerin büyük bir kısmının terimlerle ilgili olduğunu tespit ettik. Bu sözlüklerin bazıları iki dilli sözlükler olup, Rusça-Türkmençe olarak hazırlanmıştır. Söz konusu sözlüklerin bazıları ise üç dilde hazırlanmış sözlüklerdir. A.N.Niyazov. *Himiya Terminleriniñ Rusça-Türkmençe Sözlüğü*. Aşkabat, 1954; K.Kalçayev. *Astronomiya Terminleriniñ Rusça-Türkmençe Sözlüğü*. Aşkabat, 1958; B.Kerbabayev. *Botanika Terminleriniñ Rusça-Türkmençe Sözlüğü*. Aşkabat, 1960; R.Cumayev, V.S. Kozin, A.M.Mosesova. *Maldarçılık Terminleriniñ Rusça-Türkmençe Sözlüğü*. Aşkabat, 1980;

H.Mämedov. *Rusça-Latınça-Türkmençe Anatomiya Sözlüğü*. Aşgabat, 1998; Ç.B.Bayrıyev, M.H. Dövkamov. *Medisina Terminlerinin Latınça-Rusça-Türkmençe Sözlüğü*. Aşgabat, 1962; B.Kerbabayev, T.Atayev, *Oba Hocalık Terminlerinin Türkmençe-Rusça Sözlüğü*. Aşgabat, 1979; B.Arbabov. *Kratkiy Russko-Turkmenskiy Slovar Ekonomicheskikh Terminov*. Aşgabat, İlim, 1994; R.Recebov. *Edebiyat İlmına Degişli Terminlerin Sözlüğü*. Aşgabat, 1966; G.Atayev. *Türkmen Dilinin Hünärmentçilik Leksikasının Sözlüğü*. Aşgabat, 1982; S.Mıradova. *Halıcılık ve El İşlerinin Sözlüğü*. Aşgabat, 1967; V.Meskudov, M.Hezretov. *Harbı adalgaların rusça-türkmençe sözlüğü*. Aşgabat, 2009; *Sport Adalgalarının Türkmençe-İñlisçe Gepleşik Sözlüğü*. Aşgabat, Türkmen devlet neşiriyat gulluğı, 2015; *Türkmençe-İñlisçe Sport Sözlüğü*. Aşgabat, Türkmen devlet neşiriyat gulluğı, 2017.

Konulardan anlaşılacağı üzere edebiyat, halıcılık, zanaat ve son yıllarda yayımlanan Türkmençe-İngilizce spor sözlükleriyle zirveye ulaşan bu literatür, Türkmen Türkçesini sadece bir folklor dili olmaktan çıkarıp hukuktan tekniğe, sağlıktan diplomasiye kadar her alanda yetkin bir bilim dili haline getirmiştir.

Sonuç

“15 Aralık Dünya Türk Dili Ailesi Günü” dolayısıyla ele alınan bu makale, Türkmen Türkçesinin Türkoloji içindeki tarihsel önemine, bağımsızlık sonrası hayata geçirilen köklü dil çalışmalarına, alfabe reformuna ve sözlükçülük faaliyetlerine ışık tutmaktadır. Makale boyunca incelenen tarihsel gelişim ve geniş sözlük külliyatı, bu dönüşümün tesadüfî olmadığını, aksine 1920’li yıllardan itibaren süregelen köklü bir fikrî birikimin sonucu olduğunu ortaya koymaktadır. Türkmen Türkçesi, Kaşgarlı Mahmut’un bin yıl önce tanımladığı Oğuz mirasını ve arkaik ses özelliklerini muhafaza ederek geçmiş ile gelecek arasında kopmaz bir köprü kurmuştur. Muhammet Geldiyev’in “önce öz kaynaklara, sonra akraba lehçelere müracaat” ilkesiyle de terminolojik bağımsızlığını ilan etmiştir. Bağımsızlıkla birlikte kabul edilen Latin esaslı yeni alfabe, Türkmenistan’ın Türk dünyası ve küresel sistemle entegrasyonunu güçlendirirken, dilin uluslararası alandaki “yumuşak gücünü” de pekiştirmiştir. İncelenen onlarca teknik, ansiklopedik ve filolojik sözlük; Türkmen Türkçesinin tıp, astronomi, hukuk ve diplomasi gibi çok çeşitli disiplinlerde yüksek bir anlatım gücüne sahip olduğunu ortaya koymaktadır.

Netice itibarıyla Türkmenistan, kadim mirasına sadık kalarak inşa ettiği bu modern dil yapısıyla Türk dili ailesi içindeki kilit rolünü perçinlemiş ve Türkmen Türkçesini her alanda yetkin, dinamik ve prestijli bir bilim dili seviyesine ulaştırmıştır. Bu bilimsel başarı, Dünya Türk Dili Ailesi Günü’nün ruhuna uygun olarak, Türk lehçeleri arasındaki kültürel ve akademik bağların gelecekte ne kadar güçlü bir zeminde yükseleceğinin de en somut göstergesidir.

İqtiboslar/ References/ Kaynaklar/ Сноски:

1. Arat, Reşit Rahmeti. *Kutadgu Bilig I: Metin*. 3. Baskı, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1991.
2. Bekmuradov, Amannepes. *Sadrançnama*. Aşgabat: İlim Neşiriyat, 1990.
3. Çarıyarov, B. *Türkmen Dilinin Orfoepik Sözlüğü*. Aşgabat: 1978.
4. Komisyon. *Kratkiy Russko-Turkmenskiy Slovar’ Primenitel’no k Nujdam Gosudarstvennoy Statistiki TSSR*. Aşgabat: 1926.
5. Komisyon. *Karmannıy Russko-Turkmenskiy Slovar’*. Aşgabat: 1939.
6. Komisyon. *Russko-Turkmenskiy Slovar’*. Aşgabat: 1956.
7. Komisyon. *Türkmen Dilinin Orfografik Sözlüğü*. Aşgabat: 1957.
8. Komisyon. *Türkmen Dilinin Sözlüğü*. Aşgabat: 1962.

9. Komisyon. Türkmen Diliniň Orfografik Sözlügi. Aşgabat: 1963.
10. Komisyon. Kratkiy Russko-Turkmenskiy Slovar'. Moskova: 1968.
11. Komisyon. Türkmen Diliniň Frazologik Sözlügi. Aşgabat: 1976.
12. Komisyon. Türkmen Diliniň Orfografik Sözlügi. Aşgabat: 1989.
13. Muhammedova, Ziliha Bakıyevna. İssledovaniya Po İstorii Turkmenskogo Yazıka XI-XIV vv. Aşgabat: Ylym, 1973.
14. Muhammedova, Ziliha Bakıyevna. “O Nekotorih Arhaiçeskih Çertah V Fonetike Turkmenskogo Yazıka”. Türkolojik Araştırmalar Dergisi, Moskova, 1976, s. 152–157.
15. Muhammedova, Ziliha Bakıyevna. “Problemı i Dostijeniya İstorikov Turkmenskogo Yazıka”. Türkmenistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti İlimler Akademisinin Haberleri Dergisi, Aşgabat, 1977, No: 4, s. 36–40.
16. Muhiyev, H. – Kürenov, S. Türkmen Dilçileri. Aşgabat: Bilim, 1988.
17. Sarıyev, Berdi. Türkmen Türkçesi ve Kültürü Üzerine Makaleler: Dil-Folklor-Edebiyat. (Yay. Haz. Emrah Yılmaz, T. Yılmaz). Ankara: Akçağ Yayınları, 2018.
18. Taganova, Maral; Gılcov, Ata; Sarıyev, Berdi; Yılmaz, Emrah. “Türkmenistan’da Terim Çalışmaları”. *Türk Dünyasında Terim Çalışmaları* içinde, (Ed. Ayşe İlker). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2023, s. 361-382.
19. Yılmaz, Emrah. “1926’dan 2026’ya Türkoloji’nin Asırlık İradesi”. *Turkologik Tadqiqotlar*, 2025, Sayı: 2 (7), s. 38-52.

UNESCO EKSENİNDE TÜRK DİLİ AİLESİNİN KÜRESEL YOLCULUĞU

Doç. Dr. Emrah YILMAZ,

Semerkant Devlet Üniversitesi

Türkoloji Araştırmaları Enstitüsü (Semerkant, Özbekistan)

 E-mail: emraylmz@gmail.com

 ORCID: 0000-0002-8062-116X

 DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.18345866>

Özet: Dil, yalnızca teknik bir iletişim mekanizması değil; Ömer Seyfettin’in işaret ettiği üzere milletin varlık sahası ve sarsılmaz “Manevi Vatanı”dır. Dolayısıyla dil, sınırları haritalarla değil, kelimelerin ulaştığı duyuş ve düşünüş ufuklarıyla şekillenen bir istiklal kalesidir. Türkiye literatüründe “vatan” kavramı etrafında teşekkül eden jeopolitik ve akademik ifadelerden hareketle Türk dili; *Gök Vatan*’ın sonsuzluğundan *Mavi Vatan*’ın stratejik derinliğine, *Yeşil Vatan*’ın ekolojik bereketinden *Siber Vatan*’ın dijital sınırlarına değin çok katmanlı bir kimlik üstlenmiştir. Disiplinler arası bir perspektifle Türkçe; taşın ruhla işlendiği *Mimarî Vatan*’dan, hikmetin kalbe indiği *İrfanî Vatan*’a ve köklü eserlerin verildiği *Edebî Vatan*’a kadar her sahada, millî kimliği ayakta tutan sarsılmaz bir savunma hattı olarak değerlendirilebilir.

Çalışmada, UNESCO’nun 15 Aralık’ı “*Dünya Türk Dili Ailesi Günü*” ilan etmesiyle tescillenen Türk dilinin tarihsel derinliğine, Anadolu Oğuzcasının “süt dişlerini” temsil eden Yûnus Emre’nin kurucu rolüne, 1926 Bakü Türkoloji Kurultayı’nın tarihî iradesine, ortak alfabe, dil ve müfredat birliği, akademik ve bilimsel hareketlilik, dijital terminoloji, medya entegrasyonuna ve savunma sanayiindeki stratejik adlandırmalara dikkat çekilmiştir. Binlerce yıllık bir medeniyetin Bengü Taşlara kazınmış sessiz şahidi olan runik harflerin, 15 Aralık 1893’ta Vilhelm Thomsen tarafından çözülmesiyle Türk dili; manevi vatanın en kadim *tapu senetlerini* görkemli bir nidayla yeniden dünya hafızasına sunmuştur.

Ahmet Yesevî’nin hikmetlerinden Kâşgarlı Mahmud’un iradesine; Yusuf Has Hacib’in devlet aklından Yûnus Emre’nin gönül diline; Nevâî’nin dil şuurundan Fuzûlî’nin estetik zirvesine; Mahtumkulu’nun birlik çağrısından Abay’ın “Kara Sözcük”üne, Gaspıralı’nın ‘dilde birlik’ idealinden Yahya Kemal’in şiirsel iklimine kadar uzanan bu uçsuz bucaksız Edebî Vatan mirası, Türk dünyasının zihin sınırlarını belirleyen en sarsılmaz hisar olmuştur. Bu bağlamda çalışmanın kavramsal çerçevesi; “Manevi Vatan” doktrinine bağlı olarak *Edebî Vatan*, *Siber Vatan*, *Siber Egemenlik*, *Dijital Egemenlik* ve *Dijital Vicdan* ekseninde şekillenmiştir.

Anahtar kelimeler: *Unesco Dünya Türk Dili Ailesi Günü, Edebî Vatan, Manevi Vatan, Siber Vatan, Dijital Egemenlik, Dijital Vicdan.*

YUNESKO DOIRASIDA TURKIY TILLAR OILASINING GLOBAL SAYOHATI

Dots. Emrah YILMAZ,

Samarqand davlat universiteti, Turkologiya

ilmiy-tadqiqot instituti (Samarqand, O‘zbekiston)

Annotatsiya: Til shunchaki texnik aloqa mexanizmi emas, balki millatning borliq maydoni, jamoaviy xotirasi va Umar Sayfiddin ta’kidlaganidek, tebranmas ma’naviy vatanidir. Binobarin, til; chegaralari xaritalar bilan emas, balki soʻzlar yetib borgan hissiyot va tafakkur ufoqlari bilan shakllanadigan mustaqillik qal’asidir. Turkiya adabiyotidagi “vatan” tushunchasi atrofida shakllangan geosiyosiy va akademik iboralardan kelib chiqib aytganda, turk tili; Koʻk Vatanning cheksizligidan Moviy Vatanning strategik chuqurligigacha, Yashil Vatanning ekologik

barakasidan Kiber Vatanning raqamli chegaralarigacha bo‘lgan ko‘p qatlamli o‘zlikni o‘z zimmasiga olgan. Fanlararo nuqtayi nazardan qaralganda turkiy til; toshga ruh berib ishlov berilgan Me‘moriy Vatandan, hikmat qalbga inadigan Irfoniy Vatanga va ulkan asarlar yaratilgan Adabiy Vatangacha har bir sohada milliy o‘zlikni tik tutib turuvchi mustahkam mudofaa chizig‘i sifatida baholanishi mumkin.

Ushbu tadqiqotda YUNESKO tomonidan 15-dekabrning “Butunjahon turkiy tillar kuni” deb e‘lon qilinishi bilan tasdiqlangan turkiy tilning tarixiy chuqurligiga, Anadolu o‘g‘uzchasining “sut tishlari”ni ifodalovchi Yunus Emroning asos soluvchi roliga, 1926-yilgi Boku turkologiya qurultoyining tarixiy irodasiga, shuningdek, umumiy alifbo, til va o‘quv dasturi birligi, akademik va ilmiy harakatchanlik, raqamli terminologiya, media integratsiyasi hamda mudofaa sanoatidagi strategik nomlash masalalariga e‘tibor qaratilgan. Ming yillik sivilizatsiyaning boqiytoshlarga bitilgan sukunatli guvohi bo‘lmish runik yozuvlarning 1893-yil 15-dekabrda Vilgelm Tomsen tomonidan o‘qilishi bilan turkiy til ma‘naviy vatanning eng qadimiy egalik hujjatlarini ulug‘vor bir sado ila dunyo xotirasiga qayta taqdim etdi.

Ahmad Yassaviyning hikmatlaridan Mahmud Qoshg‘ariyning irodasiga; Yusuf Xos Hojibning davlat tafakkuridan Yunus Emroning ko‘ngil tiliga; Navoiyning til shuuridan Fuzuliyniing estetik cho‘qqisiga; Maxtumqulining birlik chorlovidan Abayning “Qora so‘zlari”ga, Gaspiralinig “tilda birlik” idealidan Yahyo Kamolning poetik olamigacha cho‘zilgan ushbu cheksiz Adabiy Vatan merosi turkiy dunyoning zehn chegaralarini belgilovchi eng mustahkam qo‘rg‘on bo‘lib kelmoqda. Shu nuqtayi nazardan, tadqiqotning konseptual asosi “ma‘naviy vatan” doktrinasiga tayangan holda adabiy vatan, kiber vatan, kiber suverenitet, raqamli suverenitet va raqamli vijdon o‘qi atrofida shakllangan.

Kalit so‘zlar: *YUNESKO Jahon turkiy tillar oilasi kuni, adabiy vatan, ma‘naviy vatan, kiber vatan, raqamli suverenitet, raqamli vijdon.*

THE GLOBAL JOURNEY OF THE TURKIC LANGUAGE FAMILY WITHIN THE AXIS OF UNESCO

Assoc. Prof. Dr. Emrah YILMAZ,

Institute of Turkology Research, Samarkand State
University (Samarkand, Uzbekistan)

Abstract: Language is not merely a technical mechanism of communication; as Ömer Seyfettin pointed out, it is the sphere of a nation’s existence and its unshakable Spiritual Homeland. Consequently, language is a fortress of independence whose borders are drawn not by maps, but by the horizons of feeling and thought reached by words. Drawing upon the geopolitical and academic expressions formed around the concept of “homeland” in Turkish literature, the Turkish language has assumed a multi-layered identity, ranging from the infinity of the Sky Homeland to the strategic depth of the Blue Homeland, and from the ecological prosperity of the Green Homeland to the digital frontiers of the Cyber Homeland. From an interdisciplinary perspective, Turkish can be evaluated as an unyielding line of defense that sustains national identity in every field, from the Architectural Homeland where stone is carved with spirit, to the Inspirational Homeland where wisdom descends to the heart, and to the Literary Homeland where foundational works are produced.

This study draws attention to the historical depth of the Turkic language, consecrated by UNESCO’s proclamation of December 15 as “World Turkic Languages Day”; the foundational role of Yûnus Emre, who represents the “milk teeth” of Anatolian Oghuz Turkish; the historical

will of the 1926 Baku Turkology Congress; common alphabet, language, and curriculum unity; academic and scientific mobility; digital terminology; media integration; and strategic naming in the defense industry. With the deciphering of the runic inscriptions the silent witnesses of a millennia-old civilization engraved upon eternal stones by Vilhelm Thomsen on December 15, 1893, the Turkic language majestically re-presented the most ancient “title deeds” of the spiritual homeland to the world’s memory. This vast heritage of the Literary Homeland stretching from the wisdom of Ahmed Yesevi to the will of Kashgarli Mahmud; from the statecraft of Yusuf Has Hacib to the heart-language of Yunus Emre; from the linguistic consciousness of Nevai to the aesthetic zenith of Fuzuli; from Mahtumkulu’s call for unity to Abay’s “Book of Words”; and from Gaspıralı’s ideal of “unity in language” to the poetic atmosphere of Yahya Kemal has become the most unshakable bastion defining the mental boundaries of the Turkic world. In this context, the conceptual framework of the study is shaped around the “Spiritual Homeland Doctrine,” encompassing the axes of literary homeland, cyber homeland, cyber sovereignty, digital sovereignty, and digital conscience.

Key words: *UNESCO World Turkic Language Family Day, literary homeland, spiritual homeland, cyber homeland, digital sovereignty, digital conscience.*

Giriş

UNESCO’nun 4 Kasım 2025 tarihinde Semerkant’ta gerçekleştirilen 43. Genel Konferansı’nda alınan tarihi kararla 15 Aralık’ın “*Dünya Türk Dili Ailesi Günü*” ilan edilmesi; Türkçenin evrensel bir değer, köklü bir medeniyet dili ve küresel bir aktör olarak tescillendiğinin en somut göstergesi olmuştur. Dolayısıyla bu uluslararası tescil, Türkçenin sadece bir iletişim aracı değil, bir milletin ruh köküne bağlı sarsılmaz varlık kalesi olduğu gerçeğini de tüm dünyaya yeniden ilan etmiştir. Milletlerin bekası, üzerinde yaşadıkları toprak parçası kadar, o toprağı anlamlandıran dilin muhafazasına bağlıdır. Türk düşünce dünyasında vatan, sadece sınırları kanla çizilmiş bir toprak parçası değil, aynı zamanda kelimelerle örülmüş bir manevi kaledir. Nitekim UNESCO’nun “Somut Olmayan Kültürel Miras” vizyonu ile örtüşen bu yaklaşım, Türkçeyi sadece bir lisan değil, binlerce yıllık bir medeniyetin küresel yolculuğundaki en stratejik “jeopolitik kaldıraç” olarak konumlandırmaktadır.

Nihad Sâmî Banarlı’nın vurguladığı üzere, bir milletin dili asırlarca süren hayat hikâyesinin ve tefekkürünün hülâsasıdır. Değiştirmeye yeltenip milletin diliyle oynamak, onun vatanyı, bayrağıyla ve mukaddesatıyla oynamakla eş değer cürettir (Banarlı, 2007: 12-15). O bakımdan Türkiye sathında Türk dilinin çizdiği sınırlar, Ardahan’dan başlayıp Edirne’de bitmez. Aksine dil denen olgu, fiziki coğrafyadan önce zihinlerde ve gönüllerde sınırları kelimelerle çizilen *Edebî Vatan* ile başlar. Bu vatanın tapu senetleri; Türkistan’da bengü taşlara, Anadolu’da Selçuklu mezar taşlarına kazınmış; Kâşgarlı Mahmut’un Türkçenin kudretini dünyaya ilan ettiği *Dîvânü Lugâti’t-Türk* ile mühürlenmiş ve Yusuf Has Hacib’in *Kutadgu Bilig*’i ile köklü bir devlet ve adalet felsefesine dönüşmüştür. Nitekim bu eserlerden süzülüp gelen ruh; Horasan’dan Anadolu’ya Yûnus Emre’nin, Hacı Bektaş Veli’nin duru nefeslerinde birleşerek Türkçeyi halkın irfanı ve mâşerî vicdanı kılmıştır.

Edebî Vatan, sadece geçmişin bir mirası değil, aynı zamanda Yahya Kemal’in şiirsel ikliminde “*Türkçem, ağzımda annemin ak sütüdür*” diyerek mukaddes bir varlık alanına dönüştürdüğü yaşayan bir şuur seviyesidir. Ahmet Yesevî’nin hikmetlerinden Cengiz Aytmatov’un bozkırı aşan destansı anlatılarına kadar uzanan bu estetik ve fikrî derinlik, Türk dünyasının zihin sınırlarını belirleyen, her türlü kültürel asimilasyona karşı duran en sarsılmaz

hisardır. Bu hisarın her bir kelimesi, Türkistan’dan Balkanlar’a kadar yankılanan ortak bir duyudur; yani toprağın ötesindeki o sarsılmaz manevi vatanın ta kendisidir. Dolayısıyla günümüzde Türkçenin dünya çapında yabancı dil olarak okutulması ve küresel bir ilgi odağı hâline gelmesi, bu manevi vatanın sınırlarını kıtalar ötesine taşıdığı anlamına gelmektedir.

Sözün özü; Anadolu’da inşa ettiğimiz kültür ve medeniyetin tohumlarını, bütüncül bir yaklaşımla ortak köklerimizden olduğu ata vatanımızda ve gönül coğrafyamızda aramamız gerekmektedir. Çünkü Türkiye olarak bizler, Türk dünyası gibi büyük bir kültür dairesinin doğal taşıyıcıları ve gücünü köklerinden alan birliğin önemli temsilcileriyiz. Nitekim bu birlikteliği ifade ederken sağlam olmasına referansla kimi zaman *“iki devlet bir millet”* kimi zaman da *“kemik kardeşler”* ifadelerini kullanıyoruz. Türk coğrafyasını tasavvur ederken de ana hatlarıyla *“Adriyatik’ten Çin Seddi’ne, Çin’in iç sınırlarından Tuna boyları’na, Orta Asya bozkırlarından Avrupa Kapıları’na, Kuzey Buz Denizi’nden Tibet’e, Mançurya’dan Balkanlar’a”* ifadelerine müracaat ediyoruz. İşte Türk mührünü taşıyan bu uçsuz bucaksız coğrafyada; fikirleriyle ufukumuzu aydınlatan bilgelerin rehberliği ve şairlerin hikmetli deyişleri; dil birliğinden fikir birliğine uzanan o mukaddes yolculukta kolektif şuurumuzun taşıyıcı sütunları olmuştur. Bu kadim miras, sadece bir geçmişin yâdı değil; fiziksel sınırları aşarak gönülden gönüle kurulan, Türk’ün ses bayrağının dalgalandığı her yeri tek bir çatı altında birleştiren sarsılmaz bir *Gönül Vatanı* inşa etmiştir. Bu vatan; toprağın bittiği yerde başlayan, kelimelerle örülmüş, sevgiyle tahkim edilmiş ve sınırları ancak gönül coğrafyamızın derinliğiyle ölçülebilen ebedî bir hisardır.

1. Yûnus Emre’nin Taşıyıcı Rolü ve Anadolu Oğuzcasının “Süt Dişleri” Üzerine Filolojik Bir Tartışma

Türk Milleti’nin yetiştirdiği en büyük şairlerden olan Yûnus Emre, asırlar boyunca zevkle ve hayranlıkla okunan, bugün de şiirleri yalnız bizde değil birçok ülkelerde ilgi uyandırmış bulunan müstesna bir şahsiyettir (Timurtaş, 1972: 13). Onun asırları aşan bu edebî kudreti, yalnızca şahsi dehasından değil, aynı zamanda temsil ettiği dilsel kırılma noktasının stratejik ehemmiyetinden, Yesevî gibi dili hikemî kullanmasından kaynaklanmaktadır.

Cemal Süreya’nın, *“Yûnus ki süt dişleriyle Türkçenin / Ne güzel biçmişti gök ekinini”* dizesi, kronolojik anlamda filoloji sahasında temel tartışma noktası olmuştur. Dolayısıyla bu imgeyi, genel Türk dili tarihi açısından kronolojik bir hataya düşmeden konumlandırmak ve yorumlamak gerekir. Süreya’nın söz konusu deyim ile dikkat çektiği hakikat, Yûnus’un kurucu rolü ve 13. yüzyılda Anadolu’da gelişen Türk edebiyatının ilk ürünlerinin verilmesidir. O bakımdan şair muhayyilesinde Yûnus, 8. yüzyıl Orhun Yazıtları’ndan bu yana var olan kadim Türkçenin değil; Anadolu coğrafyasında, Moğol istilasının yarattığı “metafizik yaranın” ortasında filizlenen yeni bir yazı dilinin, yani *Anadolu Oğuzcasının* “süt dişlerini” temsil etmektedir.

Nitekim Timur Kocaoğlu da verdiği bir röportajda bu hakikate dikkat çekerek şöyle der: “Eğer Eski Türk dilini düşünersek, Yûnus Emre’nin şiirleri, daha eski yüzyıllara giden Türk dilinin “süt dişleri” olamaz! 8. yüzyıldaki bildiğimiz en eski Türk ozanı Aprınçor Tegin’in şiirlerine bile “Türkçenin süt dişleridir” diyemeyiz! O zaman şu açıkça ortaya çıkıyor; Orta Asya’dan Anadolu’ya gelen Türkler 13. yüzyıldan sonra yeni bir Türk yazı dili yarattılar, bu Türkçe o geleneksel Doğu Türkçesinden ayrı, Oğuzcaya dayalı yeni bir Türk yazı dili olarak ortaya çıkmıştır” (Kafkassam, 2021).

Bu yeni yazı dili, henüz “süt dişlerini” dökmeden, Yûnus’un kaleminde derin tasavvufî söylemler ve şathiyelerle muazzam bir semantik olgunluğa erişmiştir. Öyle ki Yûnus, bu taze dili sadece günlük hayatın veya basit bir tebliğin aracı olarak kullanmamıştır. Hatta dili, aklın

sınırlarını zorlayan şathiyeleriyle en derin metafizik hakikatlerin taşıyıcısı kılınmıştır: “Çıktım erik dalına anda yedim üzümü / Bostan ıssı kakıyıp der ne yersin kozumu” (Özçelik, 2010: 207).

Yunus’un bu paradoksal ifadesi, Anadolu Türkçesinin sadece “yeni” bir dil değil, aynı zamanda erik dalında üzüm devşirecek (imkânsız dille mümkün kılacak) kadar esnek ve semantik bir vatan olduğunu göstermektedir. Bu şathiyeler, dilin coğrafi fethinden ziyade, Türkçenin bir “medeniyet havzası” olarak ne kadar derinlere nüfuz edebileceğinin ilk büyük beyannamesidir. Hâliyle Türk dili, Anadolu coğrafyasında kök salarken yalnızca kılıcın maddi gücüyle değil, Yunus’un “sevi” (sevgi) diliyle kalıcı bir *Manevi Vatana* dönüşmüştür.

Türk düşünce dünyasının dev isimleri, Yunus’un bu kurucu rolünü farklı yönleriyle selamlamışlardır. Necip Fazıl’ın fildişi kulesinden bakışıyla o, halkın ruh köküne inen “*Bizim Yunus*”; Sezai Karakoç’un metafizik ürpertiyle, varoluş sancısını bir değirmen gibi öğüten “*Dertli Yunus*” ya da “*Dertli Dolap*”tır. Kısacası şairlerin ve edebiyat araştırmacılarının onu “*Gönül Tahtının Sultanı*” gibi yüksek sıfatlarla taçlandırması, aslında Türkçenin ulaştığı insani mertebenin ve dilin medeniyet inşa etme kudretinin de birer göstergesidir.

Özetle Türk dili, Anadolu topraklarında sadece siyasi bir egemenliğin değil, köklü bir gönül inşasının taşıyıcısı olmuştur. Bu sürecin en berrak pınarı olan Yunus, “*Ballar balını buldum, kovanım yağma olsun*” diyerek maddi varlığından ve benlik iddiasından soyunmuş; bu arınmışlıkla Türkçenin küresel yolculuğundaki stratejik ruhunu dizelerinde kristalleştirmiştir. Onun evrensel bir beyanname niteliği taşıyan şu çağrısı, dilin barışçıl/yumuşak gücünü ilan eder:

“*Gelin tanış olalım / İşi kolay kılalım Sevelim sevelelim / Dünya kimseye kalmaz*”.

Bu dizeler, Türkçenin bir “da’vi” (çatışma) dili değil, asli hüviyetiyle bir “sevi” (uzlaş, sevgi ve irfan) dili olduğunun en açık kanıtıdır. Yunus, dilin misyonunu toplumsal bir diplomasiye dönüştürerek şöyle devam eder: “*Ben gelmedim da’vi için / Benim işim sevi için / Gönüller dost evi için / Gönüller yapmaya geldim*”.

Yunus’un muhayyilesinde dil, kuru bir lafız yığını değil, insanı hakikate bağlayan bir köprüdür. Hac gibi kutsal bir ibadetin dahi ancak bir gönle girmekle kemale ereceğini vurgulayarak, Türkçenin “*Manevi Vatan*” sınırlarını gönül üzerinden şöyle çizer:

“*Yunus Emre der hoca / Gerekse var bin hacca / Hepsinden iyice / Bir gönüle girmektir*”.

Sonuç olarak, Türkçenin Ata Vatan’dan Ana Vatan’a ve oradan tüm mazlum coğrafyalara uzanan tarihî yolculuğunda Yunus Emre; dili teknik bir araç olmanın ötesine taşıyarak kolektif hafızanın sığındığı bir **gönül limanı** kılınmıştır. Bugün bu manevi mirasın ismiyle özdeşleşen *Yunus Emre Enstitüsü*, aynı kuşatıcı ruhla 80’den fazla ülkede ve 93 temsilcilikle Türk dilini ve kültürünü dünyaya taşımaya devam etmektedir.

Cemal Süreya’nın “*süt dişleri*” metaforuyla selamladığı bu dilsel evre, bir bebeğin ilk hamlesi kadar taze ve berrak, fakat bir cihan devletini inşa edecek kadar keskin ve muktedirdir. Aslında bu keskinlik, tesadüfi bir filizlenme değil; 11. yüzyılda Kâşgarlı’nın Türkçenin Arapça ile “at başı” gittiğini tescilleyen o büyük dil haritasından (Dîvânu Lugâti’t-Türk) tevarüs edilen bir özgüvendir. Ahmet Hamdi Tanpınar’ın veciz ifadesiyle, “*Türkçenin ortasında saf altın gibi külçelenen*” Yunus’un sesi; Yesevî’nin Türkistan bozkırlarından Anadolu’ya savurduğu hikmet tohumlarının bu topraklarda verdiği ilk ve en gür meyvedir.

Sözün özü Yunus, o dönemde Arapça ve Farsçanın akademik ve edebî tahakkümüne karşı, Türk halkının kendi dilini aydınlarına ve tarih sahnesine kabul ettirme iradesinin en yüksek temsilcisi olmuştur. Bu irade, köklerini Kaşgarlı’nın Türkçeyi bir medeniyet dili olarak tescilleyen dehasından almış ve Yunus’un gönül diliyle Anadolu’da sarsılmaz bir kale hâline gelmiştir. Onun başlattığı bu sade ama sarsılmaz “dil vatani” savunması, asırlar sonra Ali Şir Nevâî’nin

Muhâkemetü'l-Lügateyn eserinde Türkçenin Farsçaya karşı üstünlüğünü ve estetik derinliğini haykıran o büyük dil milliyetçiliğiyle aynı ruh kökünde birleşmektedir.

2. Tarihsel Derinlikten Gelecek Vizyonuna

Türk dilinin küresel yolculuğundaki en kritik dönüm noktalarından biri, hiç şüphesiz 1893 yılında Wilhelm Thomsen'in Orhun Yazıtları'ndaki runik harfleri çözmesidir. Bu keşif, Türkçenin sadece bir sözlü gelenek değil, 8. asırdaki “Bitig Taşlar” (Orhun Abideleri) ile tescillenmiş, köklü bir yazı ve devlet dili olduğunu dünyaya ilan etmiştir. Bu taşlara kazınan her bir harf, Türk milletinin binlerce yıllık kolektif hafızasının ve *Gök Vatan* altındaki siyasi iradesinin ilk somut sınır taşlarıdır.

Tarihsel süreçte Türk dili; başlangıçtaki boy farklılıklarına (etnik yapı) dayanan ve bu boyların farklı coğrafyalara göç ederek birbirlerinden izole olmasıyla belirginleşen “kollara ayrılma” süreci (Oğuz, Kıpçak, Karluk vb.), dilin zayıflaması değil, aksine farklı iklimlerde kök salan bir *manevi vatan* genişlemesidir. Bu genişleme ve modernleşme sancıları içindeki arayışlar, asırlık gölgesi üzerimize düşen 1926 Bakü Türkoloji Kurultayı ile dil ve alfabe birliği idealine evrilmiş; Türk dünyasının entelektüel köprülerini yeniden inşa etme iradesini doğurmuştur.

20. yüzyıl bilim tarihi bağlamında değerlendirildiğinde, 1926 Bakü Kurultayı, alfabe tartışmalarının ötesinde, Türk halklarının ortak bilimsel ve kültürel iradesini kurumsal bir zemine taşıyan; fikirden eyleme geçişin somutlaştığı en belirgin örneklerden biri olarak Türkoloji araştırmaları açısından bir kilometre taşıdır. Daha öncesinde Rusya Müslümanlarının kaderini belirleyen ve büyük bir kısmı tahakküm altındaki Türk halklarının ilk geniş katılımlı bilimsel etkinliği olan 1906 *Nijni Novgorod Kurultayı* ve 1917 *Moskova Kurultayı* gerçekleşmişse de, hiçbirisi 1. *Bakü Kurultayı* kadar farkındalık ve etki uyandırmamıştır. Bu kurultay özellikle Sovyetler bünyesinde varlık mücadelesi veren Türk toplulukları için alfabe konusunda bir dönüm noktası teşkil etmiştir. Türkoloji, bu tarihten itibaren hem Sovyet etkisindeki bilim politikalarının hem de millî kimlik inşasının bir aracı olarak şekillenmiştir (Yılmaz, 2025: 40). Ancak modern çağın bu geniş çaplı bilimsel ve kurumsal hamleleri, köklerini Türkçenin tarih boyu diğer dillerle girdiği varoluş mücadelesinden ve bu mücadeleden doğan kadim bir dil şuurundan almaktadır.

Orta Çağ'ın kültürel ikliminde Arapça, Farsça ve Türkçenin iç içe geçmesi, Mevlânâ'nın “*Gönül birliği dil birliğinden yeğdir*” felsefesiyle bir “mahremlik dili” oluşturmuştur. Ancak bu çok kültürlü yapı içinde Türkçenin bir bilim ve yönetim dili olarak uyanışı için kanaatimizce üç temel stratejik esasa ihtiyaç duyulduğu anlaşılmaktadır.

Birincisi, “*siyasi hassasiyettir*”. Nitekim Karamanoğlu Mehmet Bey'in “*Bugünden itibaren dergâhta, mecliste ve meydanda Türkçeden başka dil kullanılmayacaktır*” şeklindeki siyasî iradesi, dilsel egemenliğin tarihteki ilk büyük manifestosudur. Burada Mehmet Bey, dili toprak gibi savunulması gereken bir hudut olarak görmüştür.

İkincisi, “*felsefi öngörüdür*”. Konfüçyüs'ün, bir ülkeyi yönetmeye çağrılıydı yapacağı ilk işin ne olacağı sorusuna verdiği “*İşe dilden başlardım*” yanıtı, dilin bozulmasının adaleti, adaletin bozulmasının ise devletin bekasını yok edeceğini kanıtlayan bir ferasettir.

Üçüncüsü ise “*ana dile olan millî güvendir*”. Nitekim Mustafa Kemal Atatürk'ün “*Türk dili dillerin en zenginlerindendir, yeter ki bilinçle işlensin*” sözü, öz dilimize duyulan sarsılmaz inancın ve modern Cumhuriyet'in harcı olan dil devriminin nişanesidir. Bu üç duruşun birleşimi, Türkçeyi asırlar boyunca her türlü kültürel kuşatmaya karşı dirençli kılan ana omurgayı oluşturmuştur.

Bununla birlikte günümüzde, 8. asrın bitik taşlarındaki vakur duruştan ve Atatürk'ün özgüveninden uzaklaşan bir dil tablosuyla karşı karşıyayız. Gerek Türkiye'de gerek diğer Türk

yurtlarında caddelerdeki yabancı tabela istilası ve dijital mecralardaki özensiz kullanım, *manevi vatanın* sınırlarında derin gedikler açmaktadır. Dilin kirlenmesi, sadece bir estetik kusur değil, siber ve kültürel bir güvenlik açığıdır.

Günümüzde Türk dili, tabelalardan dijital mecralara kadar uzanan geniş bir sahada yabancı isimlerin ve yozlaşmış ifadelerin istilası altındadır. Bu “dil kirliliği”, sadece estetik bir sorun değil; Ömer Seyfettin’in işaret ettiği “manevi vatanın” sınır ihlalidir. Tam da bu bilinçle Türkiye’de, 2017 yılının Cumhurbaşkanlığı himayesinde “*Dilimiz Kimliğimizdir*” sloganıyla Türk Dili Yılı ilan edilmesi, Türkçenin bir “millî güvenlik” meselesi olarak devlet nezdinde tescil edildiği anlamını taşımaktadır. Çünkü Türkçe, sadece belirli bir coğrafyanın değil, Adriyatik’ten Çin Seddi’ne kadar uzanan devasa bir havzada yaşayan tüm Türk soylu halkların ortak dili, duyuşu ve hafızasıdır. Bütün Turan coğrafyasında aynı hassasiyetle dile sahip çıkmalı; lehçeler arasındaki zenginliği korurken, Gaspıralı’nın “*Dilde, fikirde, işte birlik*” diyerek işaret ettiği ortak paydada buluşmalıyız. Genel anlamıyla Türk dili, Thomsen’in çözdüğü o ilk yazıtlardan geleceğin *Siber Vatan* kodlarına kadar, milletin varlık sahasını koruyan en güçlü zırhtır. Bu bağlamda dili korumak, sadece kelimeleri değil, o kelimelerin inşa ettiği manevi vatanı ve ortak geleceği korumaktır.

Türk dünyasının gelecek vizyonu; köklü bir tarihsel mirastan güç alarak dil, alfabe ve ekonomi ekseninde tesis edilecek sarsılmaz bir entegrasyon modelidir. Bu vizyon, sadece coğrafi bir birlikteliği değil; dijital çağın gerekliliklerine uygun stratejik bir teknoloji ekosistemi ve kültürel kodlarını koruyan kolektif bir şuur inşasını hedeflemektedir. Nihai amaç, Türk dili ailesinin birleştirici gücüyle küresel dengelerde belirleyici, medeniyet değerleriyle barışçıl ve teknolojik bağımsızlığıyla müreffeh bir “Türk Yüzyılı” gerçeğini hayata geçirmektedir.

Türk dünyasının 1926 Bakü Kurultayı ile başlayan modern entegrasyon arayışı, günümüzde Türk Devletleri Teşkilatı (TDT) çatısı altında somut bir devletler arası stratejiye dönüşmüştür. Dil birliğinin sadece siyasi bir söylemden ibaret kalmaması için aşağıdaki yapısal ve fikişel dönüşümlere ihtiyaç duyulmaktadır.

2.1. Ortak Alfabe ve Dil Birliği

Türk dünyasının alfabe ve dil birliği arayışında, 1926 Bakü Türkoloji Kongresi’ne giden yolu döşeyen en önemli köşe taşlarından biri Özbek aydını Abdurauf Fıtrat’tır. Fıtrat, sadece bir edebiyatçı değil, Türk dilinin *Sarf* (Biçim Bilimi) ve *Nahiv* (Söz Dizimi) kurallarını modern ve millî bir bakış açısıyla yeniden tanımlayan önemli bir dil bilimcidir. Nitekim Fıtrat, Türkçenin Arapça ve Farsça gramer kalıplarıyla açıklanamayacağını savunarak; *Özbek Tili Sarfı* (1921) ve *Özbek Tili Nahvi* (1923) gibi eserleriyle Özbek Türkçesi üzerinden dilin kendi öz mantığını, sistematliğini ortaya koymaya çalışmıştır. Bu yönüyle Fıtrat, Bakü Kurultayı’nda “Türk dillerinin fonetik yapısına uygun bir alfabe” mücadelesinin de öncü isimlerinden olmuştur. Arap alfabesinin Türkçenin ses yapısını karşılamadığını dile getirerek, özellikle ünlü uyumu ve ses özelliklerini yansıtan bir yazım sistemini savunmuştur. Onun “Çağatay Türkçesi” mirasını modern bir dille birleştirme çabası, bugün TDT tarafından kabul edilen 34 harfli Ortak Türk Alfabesi’nin tarihsel ve felsefi köklerini oluşturmaktadır.

Bakü Kurultayı’ndan evvel de, dil ve yazı konusunun, Kazan merkez olmak üzere çok kez söz konusu edildiği bilinmektedir. Mesela meşhur Tatar şairi Sait Remiyev’in 1911’de İdil gazetesi sütunlarında, Arap harflerinin Latin harfleriyle değiştirilmesini istemesi dikkat çekicidir (Öner, 1999: 14).

Arap alfabesiyle temelleri atılan modern Özbek yazı dilinin şekillenme süreci, 1920’li yılların başlarına dayanmaktadır. Bu dönemde alfabede gerçekleştirilen ıslahat çalışmalarının yanı

sıra; 1921 yılında Taşkent’te düzenlenen Dil ve İmla Kongresi, 1922’deki Eğitim ve Kültür Kongresi ve aynı yıl Buhara’da toplanan Orta Asyalı Özbeklerin İmla Konferansı, Özbek Türkçesinin geleceğini belirleyen stratejik tartışmalara ev sahipliği yapmıştır. Bu tarihi buluşmalarda dil bilimciler, özellikle şu üç temel mesele üzerinde yoğunlaşmışlardır (İbrahimov, 2024: 70, Hudayberdiyev’den):

Fonetik Uyum: Özbek dilindeki damak uyumunun (ünlü uyumu) korunması ve yazı diline doğru şekilde yansıtılması.

Diyalektik Tercih: Özbek yazı dilinin, damak uyumu zayıf olan veya bu uyumu yitiren lehçeler yerine, uyumu muhafaza eden lehçeler temel alınarak standartlaştırılması.

İstisnai Durumlar: Belirli kelime gruplarında damak tonu uygulamasının sınırlandırılması veya muaf tutulması.

1926 Bakü Türkoloji Kongresi ile başlayan bu uyanış; Marmara Üniversitesi’ndeki 1991 sempozyumuyla bilimsel bir taslağa, 2023 Astana ve 2024 Bakü toplantılarıyla da nihai bir mutabakata dönüşmüştür. Bu kapsamda 29 Mayıs 2023’te Astana’da Fıtrat’ın 100 yıl önce işaret ettiği “ses uyumu” temelinde ilk teknik komisyon kuruldu. 6 Mayıs 2024’te Bakü’de lehçeler arası fonetik geçişleri sağlayacak işaretler (özel karakterler) üzerinde uzlaşıldı. Ardından 9 Eylül 2024’te Bakü’de 34 maddelik Ortak Türk Alfabesi üzerinde tam mutabakat sağlandı.

2.2. Müfredat Birliği ve Ortak Tarih Yazımı

Türk dünyasında Türkoloji araştırmalarının millî ruha ulaşmasında ve çağdaş eğitim anlayışının benimsenmesinde; modern Türk düşüncesinin kurucu isimlerinden İsmail Bey Gaspıralı’nın ve öncülük ettiği *Tercüman* gazetesinin, buna bağlı olarak 19. yüzyılın son çeyreğinde Rusya Müslümanları (Kırım, Kazan, Türkistan ve Kafkasya’daki Türk halkları) arasında ortaya çıkan *Ceditçilik Hareketi*’nin, 1908’de *Türk Derneği* ve 1911’de *Türk Yurdu Cemiyeti*’nin teşkil edilmesinin, 1913’te kurulan *Turan Cemiyeti* prensiplerinin, 1917’de oluşturulan *Alaş Hareketi*’nin (Alaş Orda Millî Hükûmeti), 1926’da Azerbaycan’da düzenlenen *Bakü Türkoloji Kurultayı*’nın çok büyük bir rolü vardır (Yılmaz, 2025: 42). Tarihin derinliklerinden süzülüp gelen bu kurucu iradeyi modern çağda kurumsallaştırmak adına; Türk dünyasındaki genç nesillerin aynı tarih bilinciyle yetişmesi için “Ortak Türk Tarihi”, “Ortak Türk Edebiyatı” ve “Ortak Türk Coğrafyası” ders kitaplarının tüm okullarda zorunlu müfredat haline getirilmesi elzemdir. Fikir birliği, çocukların okul sıralarında aynı kahramanlarla tanışması ve aynı edebi pınarlardan beslenmesiyle mümkündür.

Türk dünyasındaki genç nesillerin ortak bir gelecek tasavvuru ve tarih bilinciyle yetişmesi, sadece eğitimsel bir tercih değil, uzun vadeli bir *entegrasyon* hamlesidir. Bu bağlamda, Türk Devletleri Teşkilatı tarafından hazırlanan “Ortak Türk Tarihi”, “Ortak Türk Edebiyatı” ve “Ortak Türk Coğrafyası” ders kitaplarının zorunlu müfredatın merkezine yerleştirilmesi hayati önem taşımaktadır. Çünkü bu hamle, Gazi Mustafa Kemal Atatürk’ün; “*Daha derinlere inmeli, olayların böldüğü tarihin içerisinde bütünleşmeliyiz*” düsturunun dijital ve akademik çağdaki bir tezahürüdür. Fikir birliği; çocukların okul sıralarında Alp Er Tunga’dan Manas’a, Tomris Hatun’dan Fatih Sultan Mehmet’e, Mahtumkulu Firaki’den Abay Kunanbay’a kadar uzanan ortak kahramanlarla tanışması ve aynı edebi pınarlardan beslenmesiyle mümkündür. Bu sayede farklı coğrafyalarda yaşayan Türk soylu gençler, Gazi’nin işaret ettiği o derin köklerde buluşarak parçalanmış tarih algısından kurtulacaktır. Nihayetinde bu bilinçle kendisini devasa bir medeniyet ağacının ayrılmaz dalları olarak görerek *manevi vatanın* sarsılmaz muhafızı hâline gelecektir.

2.3. Akademik ve Bilimsel Hareketlilik

Avrupa'nın Erasmus modeliyle yakaladığı bilimsel sinerjinin bir benzeri, Türk dünyası üniversiteleri arasında yürütülen “*Orhun Değişim Programı*” ile çok daha stratejik bir zemine taşınmalıdır. Geleceğin Aziz Sançar'ları ve Fuad Sezgin'leri; Semerkant'ın köklü matematik geleneğini, İstanbul'un teknolojik birikimini, Bakü'nün enerji vizyonunu ve Aşkabat'ın kültürel dokusunu yerinde soluyarak yetiştirmelidir. Orhun Süreci, sadece basit bir öğrenci hareketliliği değil; ortak araştırma merkezlerinin kurulması, diploma denkliğinin sağlanması ve Türk dünyası yükseköğretim alanının inşası anlamına gelmektedir. Bu bilimsel havza, nitelikli insan kaynağının ortak bir havuzda toplanmasını sağlayarak Batı'ya yönelen beyin göçünü, Türk dünyası içinde verimli bir devinime dönüştürecek ve dijital çağa yön verecek kolektif bir zekâ inşa edecektir.

2.4. Dijital Terminoloji ve Medya Entegrasyonu

Hâlihazırda TRT Avaz gibi Türk lehçelerinde yayın yapan ve gönül coğrafyamızı birbirine bağlayan kıymetli platformlar bulunsa da günümüzün çok katmanlı dijital ekosisteminde bu çabaların tek başına yeterli kalmadığı aşîkârdır. Küresel dijital platformların ve sosyal medya algoritmalarının belirlediği yeni düzende; sadece geleneksel yayıncılıkla yetinilmeyip, Türk dillerinin tüm lehçelerini kapsayan ortak dijital akış platformları, sosyal ağlar ve veri merkezleri ivedilikle hayata geçirilmelidir.

Özellikle ortak bir “*Dijital Terminoloji Sözlüğü*” oluşturularak; yapay zekâ, blokzincir ve yazılım dillerinde Türk dillerinin birbirine tam uyumu sağlanmalıdır. Bu terminolojik birlik, Türk dillerinin dijital dünyanın kodlarına ve algoritmalarına bir bütün olarak entegre edilmesini sağlayacaktır. Nihayetinde bu çaba, Türk lehçelerini sadece yerel birer ağız olmaktan çıkarıp, verinin ışık hızıyla yayıldığı dijital okyanuslarda küresel birer bilim ve teknoloji lisanına dönüştürecekler. Böylece Siber Vatan'ın kavramsal sınırları tahkim edilecek ve dillerimiz teknoloji üreten birer güç merkezi olarak dünya sahnesindeki yerini alacaktır.

3. Dijital Egemenlik ve Dijital Vicdan

Türk dili, tarih boyunca at sırtında coğrafyalar aşan bir fatihler lisanı olmaktan öte, bugün fiber optik kabloların ve uydu sinyallerinin içinden süzülerek yeni bir varoluş sahası inşa etmektedir. Türkiye'nin özellikle savunma sanayii ve yüksek teknoloji alanında yakaladığı küresel ivme, bu dilsel varoluşu sadece bir kültür meselesi olmaktan çıkarıp stratejik bir güç unsuru hâline getirmiştir.

Demek oluyor ki; yirmi birinci yüzyıl, dil mücadelesinin artık fiziksel sınırlardan ziyade dijital platformlarda, yani *Siber Vatan*'da verildiği bir çağın adıdır. Nüfusu dünya üzerinde 300 milyonu aşkın Türk dili ailesi mensuplarının dijital dünyada ortak bir terminoloji ve kavram haritası geliştirmesi, sadece teknik bir uyum değil, doğrudan *Dijital Egemenlik* meselesidir. Kendi dilini yapay zekâ kodlarına, büyük dil modellerine ve algoritmalara hükmedecek seviyeye taşıyamayan milletler, *dijital sömürgeciliğin* nesnesi olmaya mahkûmdur. Çünkü bir anlamda dil, internet ortamındaki verinin ruhudur; veri ise dijital egemenliğin vatan toprağıdır.

Tıpkı Namık Kemal'in *Vatan Yahut Silistre*'deki “kale savunması” iradesi gibi, bugün dijital evrende Türkçenin ses bayrağını koruma azmi de aynı tarihi müdafaa hattının modern ve teknolojik bir devamıdır. Bu şuurun en somut ve güncel yansıması; Türk savunma sanayiinin geliştirdiği sistemlere verilen isimlerde saklıdır. ASELSAN, ROKETSAN ve BAYKAR gibi kurumların, sistem adlandırma süreçlerinde Türk Dil Kurumu ve akademisyenlerle iş birliği yaparak; anketler ve bilimsel kurullar aracılığıyla kahramanlık, stratejik derinlik ve mitolojik kökleri öne çıkaran Türkçe kökenli isimleri tercih etmesi takdire şayandır.

Türk savunma sanayiindeki bu stratejik isimlendirme hamlesi, Türk dünyasının ortak şuuruna hitap eden kapsamlı bir terminoloji inşasıdır. Atmaca, Altay, Akıncı, Kaan ve Kızılelma

gibi yaklaşık %90 oranında *Öz Türkçe* sözcüklerden seçilen bu isimler, millî teknoloji hamlesinin dil bilinciyle harmanlanarak küresel ölçekte özgün bir “Türk Markası” kimliği kazanmasını sağlamaktadır.

Bu stratejik adlandırma iradesi; *Kızılelma, Anka, Akıncı, Bayraktar, Aksungur, Hürkuş, Hürjet* ve *Kaman* ile gökyüzünde bağımsızlık arayan bir ülkü inşa ederken; *Tulpar, Songar, Altay, Alpagut* ve *Barkan* gibi isimlerle mitolojik asalet ile modern savunma doktrinini aynı potada buluşturmaktadır. Türk havacılığının dünyada marka haline gelen yüzü Bayraktar, bu yerli ve millî duruşun küresel bir tescili olarak “Gök Vatan” semalarında yükselmektedir.

Gök Vatan’ın uçsuz bucaksız derinliğinde; *Serdar*’ın komuta zekâsı, *Sancar*’ın tarihî kudreti ve *Songar*’ın çevikliği; *Anka, Akıncı* ve *Aksungur* ile birleşerek gökyüzüne stratejik bir imza atmaktadır. Her biri adeta “*Gökyüzünün Bekçileri*” olan bu sistemler; *Hürkuş, Baykuş* ve *Hürjet* ile sivil-askerî uçuş vizyonumuzu kanatlandırmaktadır.

Kaan, Atak, Gökbe, Şimşek, Alpin ve *Kızılelma* Türk havacılığının kapsamlı gücünü temsil eden ve düşman karşısına dikilen *ebabil kuşları* gibidir. *Kargu, Akbaba, Alka, Çakır* ve *Kuzgun* ile avcı ruhun keskinliği öne çıkarken *Gökdoğan, Bozdoğan, Gökhan* füzeleriyle de hava-hava hâkimiyetinin perçinleri vurulmaktadır. *Kemankeş* dolanan mühimmatı ile okçuluk tarihimizin vuruş ustalığı, *Cirit*’in lazer güdümlü hızıyla buluşmaktadır.

Tayfun, Kaplan, Yavuz ve *Pars* ile gücün çevikliği kodlanmaktadır. Yerel mühendisliğimizin uzay yolculuğundaki üyeleri *Ferganî, Sancar* ve dijital keşif gücümüz *Mil-Duy* ile bilimsel bir derinlik kazanan bu süreç, Türkçenin kavram dünyasına dair semantik çeşitliliğin teknolojiyle harmanlanmış bir tezahürüdür.

Özetle Mavi Vatan ve kara sahalarında Türkçenin kadim kavramları modern çelikle vücut bulmaktadır. *Altay* tankımızın heybeti, *Tulpar*’ın hızı, *Tolun*’un sessizliği; *Milgem, TCG Anadolu* ve *Fatih*’in denizlerdeki sarsılmaz duruşu, “ana kara” güvenliğinin denizden başladığını tescil etmektedir. *Piri Reis* ve *Reis Sınıfı* ile deniz altındaki stratejik akıl temsil edilirken; denizlerin derinliklerinde *Akya* ve *Orka* ile sessiz bir güç inşa edilmiştir. *Marlin* ve *Sancar SİDA*’lar, denizlerin insansız avcıları olarak yeni doktrinler belirlemektedir. *Hisar Sınıfı* gemilerimiz ise denizdeki birer nöbetçi sadakatiyle karakol görevini üstlenmektedir.

Sahadaki operasyonel hareket kabiliyetimizi *Kirpi, Akrep, Ejder Yalçın, Vuran, Boran, Karaok* gibi yırtıcı unsurlar ile *Korhan, Kunduz, Panter* ve *Hançer* gibi keskin iradeli sistemler oluşturmaktadır. Bu lojistik gücü; ordunun can damarı olan *Derman* ve Çanakkale ruhunu tank taşıyıcılara yansıtan *Seyit* tamamlamaktadır.

Teknolojinin yazılım, mühimmat ve stratejik koruma boyutunda ise *Bilgem*’in siber güvenliği; *Hisar, Koral, Vural, Kalkan, Siper, Gökdeniz, Göksur, Som, Atmaca, Korkut* ve *Serhat*’ın hedef odaklı caydırıcılığı ile birleşmektedir. Özellikle *Gökdeniz*, gökyüzü ve denizin kesiştiği noktada aşılmaz bir yakın savunma iradesi sergilemektedir.

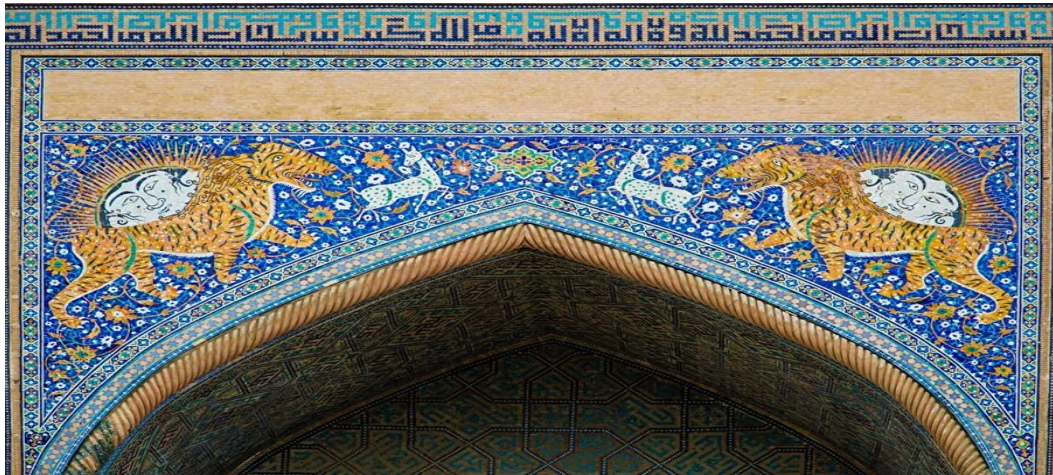
Ayrıca elektronik harp sahasında; dijital rehberimiz *Sancak*, sınır hattındaki gözcümüz *Eralp* ile *Müzeher* ve *Yener*’in parlak zekâsı düşman algısını karartmaktadır. Vurucu gücümüzün akıllı imzaları olan *Gazap, Mam-L, Mam-C, Bozok* ve *Teber*, sahadaki mutlak isabetin adresi olmuştur. Türkiye’nin katmanlı hava savunma konseptini temsil eden *Gökkubbe* ve bunun daha geniş bir zırha dönüşmüş hali olan *Çelikkubbe*, vatan topraklarını erişilmez kılmaktadır. Bu muazzam teknolojik ekosistem, *Ahtapot*’un sarmalayan koruması ve *Safir* yazılımının saf gücüyle Türk dünyasının istikbalini Siber Vatan’da tahkim eden ve millî bilincimize kök salan birer “stratejik söylem gücüne” dönüşmektedir. Millî bilinçle üretilen her bir araç, dilin tarihî sürekliliğinin teknolojiyle yazılmış modern *Bengü Taşları* mesabesindedir. Sözün özü; savunma

sanayimizin Türkçeye verdiği bu değer, aslında “dil kalesinde” ruh kökümüzü ve manevi hudutlarımızı da koruduğu gerçeğini tüm dünyaya ilan etmektedir.

Ruh kökümüzde ve kültür tarihimizde izlerine rastladığımız bu sağlam irade; Harezmi’nin cebirinden Bîrûnî’nin boylam hesaplarına, İbn-i Sîna’nın tıp kanunlarından Uluğ Bey ve Ali Kuşçu’nun yıldız kataloglarına, Cezerî’nin sibernetik otomatlarından Piri Reis’in stratejik haritalarına uzanan o kadim bilimsel sürekliliğin modern bir izdüşümüdür. Bu tarihî miras; Cahit Arf’ın matematiğin evrensel diline kazandırdığı değişmezleri ve sentetik geometrinin sınırlarını zorlayan kuramsal dehasıyla, Fuad Sezgin’in İslam bilim tarihinin kayıp hafızasını iğneyle kuyu kazar gibi gün yüzüne çıkaran medeniyet arkeolojisiyle ve Aziz Sancar’ın DNA onarım mekanizmalarını hücresel düzeyde haritalandırarak insanlık sağlığına sunduğu evrensel bilim mimarisiyle harmanlanarak dijital çağa taşınmıştır.

Ancak teknik egemenlik, beraberinde büyük bir etik sorumluluk getirmektedir. Günümüzün küresel teknoloji dünyası, veriyi insansızlaştıran bir *vicdani körlük* tehdidiyle karşı karşıyadır. Türkçe bugün sınırları korumakla yetinmeyip yabancı dil olarak milyonlara hitap eden küresel bir çekim merkezine dönüşmüştür. Burada muhatap kitle kadar kültürel ve ahlaki değerlerin aktarılması da büyük önem taşımaktadır. Türkiye özellikle TİKA, Kızılay, YEE, YTB gibi kuruluşlarımızla dünyanın yardım eli, merhamet pınarı olmaya devam ediyor. Dolayısıyla merhametin sadece dijital bir etikete dönüştüğü ve *vicdani körlük* yaratan “eylemsiz merhamet” sarmalına karşı Türkçe; hem stratejik bir sığınak hem de insanlığa teklif edilen bir *dijital vicdan* inşa etme potansiyeline sahiptir. Dijital vicdan; siber alandaki eylemlerin ahlaki ve etik sorumluluk süzgecinden geçirilmesini sağlayan kolektif bir öz denetim mekanizmasıdır. Geleneksel vicdan olgusunun yapay zekâ, veri güvenliği ve dijital etkileşim zeminine uyarlanmış tezahürü olan bu kavram; teknolojik imkânların kullanımında “etik sınırları” belirleyen temel bir pusula görevi görmektedir.

Teknik gücün merhamet ve adaletle dengelenmesi gerektiğini savunan bu dijital vicdan anlayışının felsefi kökleri, Türk-İslam medeniyetinin kadim sembollerinde açıkça görülmektedir. Semerkant’taki Şîrdâr (Şirdor) Medresesi’nin taç kısmında aslanların ceylanları kovaladığı o meşhur tasvir, dijital çağın âlimlerine adeta rehberlik etmektedir.

Nitekim bu metaforik sembolizmde araştırmacı, hakikatin peşinde bir aslan gibi kararlı ve mücadeleci iradeyi; ilim ise yakalanması güç, zarif ve ürkek bir ceylanı temsil eder. Güç ile zarafetin bu muazzam dengesi, bilim tarihimizin öncülerinin de ortak şifresidir. Kısacası Türkçenin irfan dili, algoritmaların mekanik yapısına bu tarihî dengeyi aşılayabilecek yegâne kuvvettir.

Sonuç

UNESCO'nun 15 Aralık'ı “*Dünya Türk Dili Ailesi Günü*” ilan etmesi, Türk dillerinin tarihsel derinliğini evrensel bir hukukla tescil ederken, bu devasa dil ailesi için yeni bir küresel yolculuğun da kapılarını aralamıştır. Bu yolculuğun fikrî ve bilimsel kökleri; İsmail Gaspıralı'nın “*Dilde, fikirde, işte birlik*” düsturu üzerine; Ahmet Baytursunulu, Abdurauf Fıtrat, Mahmudhoca Behbûdî ve Bekir Sıtkı Çobanzade gibi Ceditçi aydınların lehçelerin fonetik yapısını koruyan gramer çalışmalarıyla inşa edilmiştir. 1926 Bakü Türkoloji Kurultayı'ndan bugüne tevarüs eden bu irade; yabancı Türkologlar hariç tutulduğunda Zeki Velidi Togan, Fuat Köprülü, Yusuf Akçura, Reşit Rahmeti Arat gibi isimlerin kuramsal yaklaşımlarıyla beslenmiş; Akdes Nimet Kurat, Ahmet Cevad, Ahmet Caferoğlu, Kasım Tınıstanov, Bekgi Berdiyev, Berdi Kerbabayev ve Muratgeldi Söyegov gibi yerli Türkologların derinlikli araştırmalarıyla stratejik bir doktrine dönüşmüştür.

Çalışmamızın; Manevi Vatan, Edebî Vatan, Siber Vatan, Dijital Egemenlik ve Dijital Vicdan gibi kavramları etrafında şekillenmesi, Türk dilinin her sahada kendi öz kaynaklarıyla varoluş mücadelesinden kaynaklanmaktadır. Millî teknoloji hamlesinin ve mühendislik dehasının Türkçenin semantik derinliğiyle bütünleşmesinin bir tezahürü olarak; hava hâkimiyetinde *Kızilelma, Kaan, Hürjet, Akıncı, Anka, Gökbe, Şimşek, Alpin, Baykuş, Hürkuş, Atak* ve uzay vatan hedeflerini simgeleyen *Ferganê*; kara gücünün sarsılmaz iradesini yansıtan *Altay, Tulpar, Korhan, Kaplan, Ejder Yalçın, Akrep, Kirpi, Panter, Hançer, Yavuz, Kunduz, Vuran, Boran, Pars, Alpagut, Barkan*; denizlerdeki hükümlanlığımızı perçinleyen *Milgem, Fersah, Koral, Kalkan* ile vatan semalarını koruyan *Çelikkubbe, Gökkubbe, Siper, Hisar, Tayfun* ve *Serhat* gibi kavramlar sadece envanterimize değil, millî şuur ve terminoloji dünyamıza da stratejik birer kültürel kod olarak nakşedilmiştir.

Türk Dünyası 2040 Vizyonu çerçevesinde ortaya konulan stratejik hedeflerden anlaşıldığı üzere; temelleri atılan 34 harfli Ortak Türk Alfabesi, müfredat birliği ve Orhun değişim programı gibi yapısal hamleler, lehçeler arasındaki “*anlaşılabilirlik*” bariyerini dijital düzlemde tamamen ortadan kaldıracaktır. Bu teknolojik gelişmeler; Türkistan'dan Anadolu'ya uzanan entelektüel sermayeyi tek bir havuzda birleştirerek, Türk lehçelerini yapay zekâdan uzay bilimlerine kadar küresel bilgi ekonomisinde dünyanın en güçlü beş dijital ekosisteminden biri konumuna taşıyabilir. Türk dili ailesine sahip çıkmak; parçalanmış bir coğrafyanın değil, bütünleşmiş bir geleceğin, siber egemenliğin ve küresel barışın en stratejik kalesini inşa etmek anlamına gelmektedir.

İqtiboslar/ References/ Kaynaklar/ Сноски:

1. Banarlı, Nihad Sâmi. *Türkçenin Sırları*. İstanbul: Kubbealtı Neşriyatı, 2007.
2. Ercilasun, Ahmet Bican. *Türk Dili Tarihi*. Ankara: Akçağ Yayınları, 2015.
3. İbrahimov, Elçin. *Türk Dünyasında Ortak Alfabe ve İletişim Dili*. Ankara: Bengü Yayınları, 2024.
4. Kaplan, Mehmet. *Kültür ve Dil*. İstanbul: Dergâh Yayınları, 2013.
5. Karahan, Akartürk. “Tarihten Bugüne Türk Dilinde Sosyopolitik Değişimler ve Günümüzde Türkçenin Durumu”, *Stratejik Dil Tartışmaları-ULİSA*. Ankara: Sayı: 12. Ankara: Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, 2021.
6. Karakoç, Sezai. *Yunus Emre*. İstanbul: Diriliş Yayınları, 1976.
7. Kemal, Namık. *Vatan Yahud Silistre*. İstanbul: Tıpkıbasım, 1889.
8. Kocaoğlu, Timur. “Türk Dili ve Kültürü Üzerine Röportajlar/Dosyalar”, *Kafkassam*. Ankara: Kafkas Stratejik Araştırmalar Merkezi, 2021.

9. Öner, Mustafa. “1. Bakû Türkoloji Kongresinde İdil-Ural Türkleri”, *1926 Bakû Türkoloji Kongresinin 70. Yıl Dönümü Toplantısı Bildiri Kitabı*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1999.
10. Özçelik, Mustafa. *Bizim Yunus*. Ankara: Sistem Ofis Yayınları, 2010.
11. Timurtaş, Faruk Kadri. *Yunus Emre Divanı*. İstanbul: Kervan Kitapçılık, 1972.
12. Yılmaz, Emrah. “1926’dan 2026’ya Türkoloji’nin Asırlık İradesi”, *Turkologik Tadqiqotlar/Türkoloji Araştırmaları*, 2(7), 2025, 38-52.

AZERBAIJAN TOPONİMİSİNDE PALEODİYALEKTOLOJİK VE NEODİYALEKTOLOJİK DİLSEL OLGULAR

Öğrt. Gör. Nigar Oruj MAMMADOVA,

Azərbaycan Dövlət Pedagoji Universiteti (Bakü, Azərbaycan)

E-mail: mamedovanigar90@gmail.com

ORCID: 0000-0003-0401-3629

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.18345810>

Özet: Bu çalışma, Batı Azerbaycan bölgesindeki Azerbaycan toponimlerinin fonetik özelliklerini incelemekte; Azerbaycan dilinin tarihsel gelişimini yansıtan paleodiyalektolojik ve neodiyalektolojik unsurların korunmasına odaklanmaktadır. Yer adları, yalnızca coğrafi isimler olarak değil, aynı zamanda eski fonetik sistemlerin izlerini taşıyan dilsel ve kültürel kalıntılar olarak ele alınmaktadır. Araştırmanın temel amacı, fonetik geçişleri belirlemek, diyalektolojik karşılıkları analiz etmek ve toponimlere gömülü tarihsel dil katmanlarını yeniden inşa etmektir. Çalışmada; ünlü ve ünsüz değişimlerini, diyalektal evrimin fonetik formlar üzerindeki etkisini ve anlamsal istikrarı sağlayan mekanizmaları incelemek için karşılaştırmalı-tarihsel, etimolojik ve diyalektolojik yöntemler kullanılmıştır. Elde edilen bulgular, *a-ə, ı-i, u-ü* ve *k-q, p-f, y-c* gibi değişimlerin Azerbaycan dilinin farklı tarihsel aşamalarını örneklediğini göstermektedir. Kuşi-kuti gibi paleodiyalektal formlar, erken dönem Türk etnonimlerinin kanıtlarını korurken neodiyalektal özellikler (ünsüz eklenmesi veya modifikasyonu gibi) daha sonraki bölgesel farklılaşmayı kanıtlamaktadır. Genel olarak, Azerbaycan toponimleri, bölgenin hem fonetik evrimini hem de etnokültürel tarihini yansıtan temel bir dilsel arşiv işlevi görmektedir.

Anahtar kelimeler: *Paleodiyalekt, neodiyalekt, toponimi, fonetik değişim, Azerbaycan dili, Batı Azerbaycan.*

OZARBAYJON TOPONİMİYASIDA PALEODİALEKTOLOGİK VA NEODİALEKTOLOGİK LİSONİY HODİSALAR

PhD. Nigar Oruj MAMMADOVA,

Ozərbayjon davlat pedagogika universiteti o'qituvchisi

(Baku, Ozərbayjon)

Annotatsiya: Ushbu tadqiqot G'arbiy Ozarbayjon hududidagi Ozarbayjon toponimlarining fonetik xususiyatlarini o'rganadi; Ozarbayjon tilining tarixiy taraqqiyotini aks ettiruvchi paleodialektologik va neodialektologik unsurlarning saqlanishiga e'tibor qaratadi. Joy nomlari nafaqat geografik nomlar, balki qadimgi fonetik tizimlarning izlarini tashuvchi lisoniy va madaniy yodgorliklar sifatida talqin etiladi. Tadqiqotning asosiy maqsadi fonetik o'tishlarni aniqlash, dialektologik muqobillarni tahlil qilish va toponimlarga singib ketgan tarixiy til qatlamlarini qayta tiklashdan iborat. Ishda unli va undosh almashinuvlarini, dialektal rivojlanishning fonetik shakllarga ta'sirini va ma'no barqarorligini ta'minlovchi mexanizmlarni o'rganish uchun qiyosiy-tarixiy, etimologik va dialektologik usullardan foydalanilgan. Olingan natijalar *a-ə, ı-i, u-ü* va *k-q, p-f, y-c* kabi o'zgarishlar Ozarbayjon tilining turli tarixiy bosqichlarini ifodalashini ko'rsatadi. Kuşi-kuti kabi paleodialektal shakllar ilk davr turkiy etnonimlarining dalillarini saqlab qolgan bo'lsa; neodialektal xususiyatlar (undosh qo'shilishi yoki modifikatsiyasi kabi) keyingi hududiy tabaqalanishni isbotlaydi. Umuman olganda, Ozarbayjon toponimlari mintaqaning ham fonetik evolyutsiyasini, ham etno-madaniy tarixini aks ettiruvchi muhim lisoniy arxiv vazifasini o'taydi.

Kalit soʻzlar: *Paleodialekt, neodialekt, toponimiya, fonetik oʻzgarish, Ozarbayjon tili, Gʻarbiy Ozarbayjon.*

PALEODIALECTAL AND NEODIALECTAL LINGUISTIC FACTS IN AZERBAIJANI TOPONYMY

Nigar Oruj MAMMADOVA,

Teacher of Azerbaijan State Pedagogical University
(Baku, Azerbaijan)

Abstract: This study explores the phonetic features of Azerbaijani toponyms in the Western Azerbaijan region, with particular emphasis on the preservation of paleodialectal and neodialectal elements that reflect the historical development of the Azerbaijani language. Toponyms are viewed not only as geographical designations but also as linguistic and cultural relics that carry traces of ancient phonetic systems. The main goal of the research is to identify phonetic transitions, analyze dialectal correspondences, and reconstruct historical linguistic layers embedded within toponyms.

The study employs comparative-historical, etymological, and dialectological approaches to examine vowel and consonant alternations, the impact of dialectal evolution on phonetic forms, and the mechanisms that ensure semantic continuity. The findings indicate that alternations such as a–ə, ı–i, u–ü, as well as k–q, p–f, and y–c, illustrate different historical stages in the development of the Azerbaijani language. Paleodialectal forms such as kuşi–küt preserve evidence of early Turkic ethnonyms, while neodialectal features, including the addition or modification of consonants, demonstrate later processes of regional differentiation. Overall, Azerbaijani toponyms function as an important linguistic archive, reflecting both the phonetic evolution and the ethno-cultural history of the region.

Key words: *Paleodialect, neodialect, toponymy, phonetic evolution, Azerbaijani language, Western Azerbaijan.*

Introduction

Azerbaijani toponymy serves as a vital carrier of the nation’s history, language, and ethnic memory, functioning not merely as a collection of spatial indicators but as complex lexical-cultural units that preserve the living traces of linguistic phenomena formed over several millennia. These geographical names act as a linguistic archive where paleodialectal and neodialectal elements are of immense significance for reconstructing the periods of their origin, phonetic evolution, and semantic structure. Paleodialectal elements, emerging before the Common Era and during the early Middle Ages, represent the most ancient layer of toponyms characterized by the preservation of archaic vowel and consonant correspondences, whereas neodialectal features developed after the 12th century through the simplification or complication of phonetic forms.

A comparative analysis of these two stages reveals that dialectal and sub-dialectal features determine both the phonetic composition and the semantic stability of toponyms, which often retain their lexical meaning despite millennia of phonetic replacements. The history of dialectal speech, which dates back to pre-Christian times, serves as a vast linguistic treasury containing numerous elements that historically participated in the formation of geographical names, making toponyms a largely unexplored common source for historical onomastics and the history of the literary language. Because dialectal elements are often excluded from the literary language, they

find a sanctuary within toponyms where archaic phonetic features are frequently preserved, contributing significantly to resolving open questions in the history of the Azerbaijani language.

The purpose of this study is to identify the paleodialectal and neodialectal phonetic elements preserved specifically in the toponyms of Western Azerbaijan and to conduct a rigorous historical-linguistic analysis to reveal the traces of these processes in the broader history of the Azerbaijani language. To achieve this aim, the research examines the differentiation between paleodialectal and neodialectal phonetic features, the systematic influence of vowel and consonant alternations on toponymic forms, the various mechanisms ensuring semantic stability, and the comparative relationship between ancient and modern dialectal features. By investigating these linguistic facts in the context of toponymy, the study enables productive generalizations regarding both the internal dialectal divisions of Turkic-Azerbaijani and the reconstruction of historical phonetic stages

Methodology

In this study, a comprehensive synthesis of comparative-historical, etymological, and dialectological analysis methods was applied to ensure a rigorous examination of onomastic data. Phonetic changes in toponyms were examined through a comparative-historical lens, allowing for the tracking of sound shifts across different temporal strata. Vowel and consonant correspondences within the word structure were systematically categorized to identify recurring patterns of transformation, while explicit parallels between modern dialectal forms and ancient written sources were identified to establish a linguistic bridge between the past and the present. This multidimensional approach facilitates the discovery and study of elusive linguistic facts that remain hidden in standard speech, enabling productive and scientifically grounded generalizations regarding both the historical trajectory of the Azerbaijani language and its complex internal dialectal divisions. By utilizing these synchronized methods, the research transcends simple naming conventions to reveal the underlying phonetic laws that govern the evolution of the Turkic-Azerbaijani linguistic landscape.

Discussion: Diachronic Phonetic Analysis

Paleodialectal and neodialectal linguistic facts have been significantly better preserved within the structural framework of toponyms than in standard, everyday speech, allowing these archaic forms to survive as living relics to the present day. Paleodialectal phonetic elements encompass those specific linguistic features that were formed in pre-Christian times and crystallized within toponyms originating from the early and early medieval periods, effectively acting as a phonetic “time capsule” for the most ancient layers of the language. In contrast, neodialectal vowel and consonant correspondences refer to linguistic phenomena that emerged from the 12th century onward, representing a phase of regional adaptation and phonetic modernization that continued into the later centuries of the second millennium.

From the most ancient eras to the recent centuries, phonetic elements preserved in toponyms; particularly those involving subtle vowel and consonant correspondences have rarely maintained the absolute phonetic integrity of their original forms; instead, they have undergone a series of systematic replacements, transitions, and environmental adaptations. While these phonetic processes often distort the external phonetic shell or the “outer form” of geographical names, they remarkably do not alter their underlying semantic essence, ensuring that even after several millennia, the original lexical and semantic meaning remains intact and accessible to historical analysis. This stability is rooted in the fact that, both before and after the Common Era, “dialectal speech constituted the main component of the Turkic-Azerbaijani vernacular language

and continues to do so today” (Savina, 1971: 147), serving as the primary medium through which these ancient toponymic identities are transmitted and preserved across generations.

1. Vowel Transitions and Folk Etymology: The Sarfchay Example

An intuitive linguistic approach to phonetic elements found in pre-literate toponyms can yield valuable theoretical insights, especially when compared with data from the written period. For example, the hydronym Sarfchay, recorded in the Aleksandropol district (Budagov and Geybullayev, 1998: 366), is pronounced Sərfçay in the rural dialects of Western Azerbaijan, demonstrating the vowel transition a → ə. While intuition might suggest that the name Sərfçay means “profitable or fertile river,” this is a false folk etymology. Ancient Turkic written monuments show that the lexeme sarf/sərf derived from the archaic sarp, which originally meant “steep, rugged.” Thus, Sarfchay (from sarp + chay) originally meant “a river flowing among steep cliffs.” Over time, phonetic replacements such as a → ə and p → f occurred under dialectal influence.

Mahmud al-Kashgari recorded *sərp* as *sark*, meaning “to trickle or flow down” (Kashgari, 2006: 439) in his diwan. Both usages confirm the original meaning as “a stream descending from steep cliffs.” This demonstrates that in phonetic and semantic analysis of toponyms, intuitive and folk etymologies must be treated cautiously; dialectal evidence is more reliable.

2. Ethno-Toponymic Evolution: The Civa/Yiva Transition

Toponyms embody essential aspects of a nation’s history and socio-cultural identity. They preserve the traces of ancient tribal names and social structures. In the ethno-toponymic system of Western Azerbaijan, dialectal evidence shows that from the period of Azerbaijani ethnogenesis (2nd–5th centuries CE), phonetic replacements became characteristic features of geographical names.

For instance, 19th-century sources record several toponyms—Yuva, Cīvə, Çiva, Cücə—which derive from the Turkic tribal name *cva* (Huseynova, 2023: 128). It is likely that the form *civa* existed before the 11th century, and later, an initial y- consonant was added, resulting in *yiva/yivə*. This addition reflects the phonetic tendencies of Oghuz and Kipchak dialects. As N. Gadzhieva correctly noted, the commonality of Oghuz and Kipchak languages predates the Proto-Turkic period; it originated in Central Asia and Southern Siberia, where mixed dialects were widespread (Gadzhieva, 1980: 115–116).

3. Paleodialectal Correspondences: Kuti and Quşi

In paleodialectal terms, k–q consonant correspondences have been preserved in many Turkic toponyms of Western Azerbaijan. Sources show that the ancient Kuti ethnonym dates back to the 1st–3rd centuries CE (Savina, 1971: 145). Modern toponymic records list nine Quşi component names across historical Western Azerbaijan (Budagov and Geybullayev, 1998: 225). Originating from the Kushan Turkic tribes of Central Asia, these names reflect the historical k–q alternation.

While modern Azerbaijani literary language distinguishes front and back variants, dialects retain both forms, revealing historical sound correspondences (Dialectological Dictionary, 2007: 81). A. Huseynov observed that in this phonetic relic, Caucasian languages may have also played a preservative role (Huseynov, 1979: 19). Similarly, M. Huseynova classified k–q correspondences in *kuti* as paleodialectal elements, noting that the ethnonym dates back to pre-Christian millennia, where *ku* in Old Turkic meant “mountain” (Huseynova, 2023: 104–105).

Results

The findings of this comprehensive study indicate that specific vowel transitions—notably the shifts between a–ə, ı–i, and u–ü—alongside systematic consonant alternations such as p–f, k–q, and y–ç, are not merely isolated phonetic variations but crystallized reflections of the fundamental historical stages of the Azerbaijani language. These linguistic relics, preserved within the toponymic layer, demonstrate a remarkable degree of semantic resilience; while the phonetic “shell” of a place name may undergo significant modification over centuries due to dialectal pressure, the underlying semantic content and lexical meaning remain exceptionally stable. In the specific context of Western Azerbaijan, neodialectal features have been primarily shaped by phenomena such as the addition of the initial h- prosthesis (as seen in names like Horadiz and Hostun) and the persistent k–q correspondence, both of which serve as markers for more recent regional linguistic adaptations.

Furthermore, the research confirms that forms such as kuşi–kütü function as vital onomastic fossils, preserving the traces of pre-Christian Turkic ethnonyms and ancient tribal migrations that would otherwise be lost to history. The dialectal features embedded within these toponyms provide a dual service: they are indispensable for the specialized study of geographical nomenclature and serve as a primary resource for reconstructing the broader historical phonetic system of the Azerbaijani language in its entirety. These elements reveal a profound continuity between the modern spoken vernacular and the ancient written heritage, establishing a direct link to monumental works such as the *dîvân* of Mahmud al-Kashgari. Consequently, a systematic and diachronic study of such toponyms contributes significantly to the scientific mapping of dialectal divisions, the precise identification of historical phonetic development stages, and the accurate reconstruction of complex ethno-toponymic processes that define the region's ethnic identity.

Iqtiboslar/ References/ Kaynaklar/ Сноски:

1. Azizov, E. *Historical dialectology of the Azerbaijani language (formation and development of the dialect system)*. Baku: Science and Education, 2016.
2. Budagov, B. ve Geybullayev, G. *Explanatory dictionary of toponyms of Azerbaijani origin in Armenia*. Baku: Nafta-Press, 1998.
3. *Dialectological dictionary of the Azerbaijani language*. Baku: Sharq-Garb, 2007.
4. Gadzhieva, N.Z. “To the question about the classification of Turkic languages and dialects”. *Teoreticheskie osnovy klassifikatsii izvakov mira*, Moscow: Nauka, 1980.
5. Huseynov, A. *Azerbaijani dialectology*. Baku: API edition, 1979.
6. Huseynova, M. *Linguistic etymological analysis of Western Azerbaijani paleotoponyms*. Baku: ADPU edishaniyyat, 2023.
7. Kashgari, M. *Dîvânu Lugâti't-Türk*. Cilt IV, Baku: Ozan, 2006.
8. Savina, V. I. *Dictionary of geographic terms and other words that form toponyms of Iran*. Moscow, 1971.

TURKIY TILLARDA ETNOGRAFIK BIRLIKLAR SHAKLLANISHI VA RIVOJI: AREAL HAMDA LINGVOMADANIY TAHLIL

ISLAMOVA Dinara Azamatovna,

Sh.Rashidov nomidagi Samarqand davlat universiteti dotsenti, PhD
(Samarqand, O‘zbekiston)

 E-mail: dinaraislamova777@gmail.com

 ORCID: 0000-0002-1071-546X

JALILOVA Muxlisa Zafarjon qizi,

Sh.Rashidov nomidagi Samarqand davlat universiteti
tadqiqotchisi (Samarqand, O‘zbekiston)

 E-mail: jalilovamuxlisa2000@icloud.com

 ORCID: 0009-0003-3761-3222

 DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.18345760>

Annotatsiya: Ushbu maqolada turkiy tillarda uchraydigan etnografizmlarning shakllanishi, tarixiy rivoji, madaniy hamda lisoniy ahamiyati tahlil qilinadi. Tadqiqotda etnografik birliklar xalqning turmush tarzi, urf-odatlar, marosimlari hamda ijtimoiy munosabatlari bilan uzviy bog‘liq holda shakllanishi ilmiy asosda yoritiladi. Turkiy tillar materiallari, jumladan, o‘zbek, qozoq, qirg‘iz, va qoraqalpoq tillaridagi etnografik birliklar qiyosiy-lingvistik va lingvomadaniy yondashuv asosida tahlil qilinadi. Shuningdek, etnografizmlarning globallashuv sharoitida yo‘qolib borish xavfi va ularni asrab-avaylashning lingvistik hamda madaniy mexanizmlari yoritiladi. Tadqiqot natijalari turkiy tillar leksikasi, etnolingvistika va lingvokulturologiya masalalarini o‘rganishda muhim ilmiy manba bo‘lib xizmat qiladi.

Kalit so‘zlar: *Etnografik leksika, til va madaniyat, antropologik tilshunoslik, madaniyatlararo kommunikatsiya, milliy tafakkur, lingvokulturologiya, tildagi diffuzionizm, umumturkiy madaniyat, globallashuv, milliy meros.*

ФОРМИРОВАНИЕ И РАЗВИТИЕ ЭТНОГРАФИЗМОВ В ТЮРКСКИХ ЯЗЫКАХ: АРЕАЛЬНЫЙ И ЛИНГВОКУЛЬТУРНЫЙ АНАЛИЗ

ИСЛАМОВА Динара Азаматовна,

Доцент Самаркандского государственного университета
им. Ш.Рашидова, PhD (Самарканд, Узбекистан)

ДЖАЛИЛОВА Мухлиса Зафарджон кызы,

Исследователь Самаркандского государственного университета
имени Ш.Рашидова (Самарканд, Узбекистан)

Аннотация: В статье рассматриваются процессы формирования и исторической эволюции этнографизмов в тюркских языках, а также их культурное и лингвистическое значение. В исследовании научно обосновано раскрывается, что этнографические единицы возникают и развиваются во взаимосвязи с образом жизни, традициями, обрядами и социальными отношениями носителей языка. Этнографическая лексика тюркских языков, в частности, узбекского, казахского, киргизского и каракалпакского, анализируется на основе сравнительно-лингвистического и лингвокультурологического подходов. Особое внимание уделяется проблеме утраты этнографизмов в условиях глобализации, а также рассмотрению культурно- и лингвистически ориентированных механизмов их сохранения.

Полученные результаты представляют значимую научную ценность для дальнейшего исследования лексики тюркских языков и способствуют углублению теоретических разработок в области этнолингвистики и лингвокультурологии.

Ключевые слова: *этнографическая лексика, язык и культура, антропологическая лингвистика, межкультурная коммуникация, национальное мышление, лингвокультурология, диффузионизм в языках, общетюркская культура, глобализация, национальное наследие.*

THE FORMATION AND DEVELOPMENT OF ETHNOGRAPHISMS IN TURKIC LANGUAGES: AREAL AND LINGUOCULTURAL ANALYSIS

ISLAMOVA Dinara,

Assoc. Prof., PhD, Samarkand State University
after named Sharof Rashidov (Samarkand, Uzbekistan)

JALILOVA Mukhlisa,

Researcher at Samarkand State University
after named Sharof Rashidov (Samarkand, Uzbekistan)

Abstract: This article examines the formation, historical evolution, and cultural as well as linguistic significance of ethnographisms in Turkic languages. The study explains, on a scholarly basis, that ethnographic units emerge in close connection with the lifestyle, customs, rituals, and social relations of communities. Ethnographic units in Turkic languages—specifically Uzbek, Kazakh, Kyrgyz, and Karakalpak—are analyzed using comparative-linguistic and linguocultural approaches. The article also discusses the risks of ethnographisms disappearing in the context of globalization and explores linguistic and cultural mechanisms for their preservation. The research findings provide a valuable academic resource for further investigations into the lexicon of Turkic languages, ethnolinguistics, and linguoculturology.

Key words: *ethnographic vocabulary, language and culture, anthropological linguistics, intercultural communication, national mentality, linguoculturology, linguistic diffusionism, pan-Turkic culture, globalization, national heritage.*

Kirish

Tilning lugʻaviy tarkibi jamiyatning tarixiy tajribasi, marosimlari, ijtimoiy tuzilmalari va moddiy madaniyati bilan bevosita bogʻliq. Shu jihatdan **etnografik leksika** (etnografizmlar) - xalqning turmush tarzi, anʻnaviy kasb-hunar, uy-joy va jihozlar, kiyim-kechak, taomlar, chorvachilik va dehqonchilik, mehmondorchilik, oila-urugʻ munosabatlariga oid soʻzlar majmuasidir. Lingvistik material sifatida ham, madaniy-tarixiy manba sifatida ham alohida ilmiy qiymatga ega. Turkiy tillar (oʻzbek, qozoq, qirgʻiz, uygʻur, qoraqalpoq va boshqalar) keng arealda tarqalgan, turli tarixiy-siyosiy tajribalarni boshdan kechirgan boʻlsa-da, ularning koʻp qatlamli umumiy leksik yadrosi saqlanib qolgan. (Mahmud Sattor, 2007:126) Ayniqsa etnografizmlarda bu umumiylik aniq koʻrinadi: bir tomondan, **umumturkiy ildiz** va **madaniy arxetiplar** (chorvachilik, koʻchmanchilik unsurlari; uy-joyning anʻnaviy shakllari; mehmondorchilik tizimi), ikkinchi tomondan esa **hududiy ixtisoslashuv** (dehqonchilik, hunarmandchilik, savdo-madaniy almashinuv) natijasida **semantik farqlanish** kuzatiladi.

Soʻnggi davr tilshunosligida etnografik leksikani shunchaki “soʻzlar roʻyxati” sifatida emas, balki **etnolingvistika**, **lingvokulturologiya**, **kognitiv lingvistika** va **areal lingvistika** doirasida - yaʼni madaniyat va tafakkur bilan uzviy bogʻliq tizim sifatida oʻrganish kuchaydi.

Bunda dialektlar (shevalar)ning roli katta: shevalar ko‘pincha qadimiy ma‘nolarni saqlaydi yoki yangi ijtimoiy-amaliy ehtiyojlar ta‘sirida ma‘noni kengaytiradi. (Xonxujayeva, 2019:16) Tilning tarixiy taraqqiyotida shevalarning asosiy roli **etnografik asarlarni o‘rganish** jarayonida namoyon bo‘ladi. XI–XII asrlar turkiy xalqlarining **etnografizmlarini** bugungi kunda mavjud tillarning shevalarini tadqiq qilish orqali aniq ma‘lumot olish mumkin. Shevalarda so‘zlarning tarixiy ma‘nolari saqlanib qolish bilan birga, yangi ma‘nolar ham paydo bo‘lishi kuzatiladi. Turkiy tillar qadimiy tarixga ega bo‘lgan, keng arealda tarqalgan va ko‘p millatli xalqlar tomonidan foydalaniladigan tillar majmuasidir. Bu tillar nafaqat grammatik va fonetik jihatdan, balki madaniy-lisoniy tarkib jihatidan ham juda boy. Ayniqsa, **etnografizmlar**, ya‘ni milliy urf-odatlar, marosimlar, kiyim-kechak, ovqat, xo‘jalik vositalari, ijtimoiy aloqalar bilan bog‘liq so‘zlar ushbu tillarning o‘ziga xos qatlamini tashkil etadi. (Nurillayeva, 2021:16) Etnografizmlar xalqning madaniy tafakkuri, tarixiy merosi va ijtimoiy tajribasining til vositasida ifodalanishidir. Ushbu maqolada turkiy tillarda etnografizmlarni tadqiq etish masalasi quyidagi savollar kesimida yoritiladi:

1. Etnografizmlarning asosiy tematik guruhlari va ularning turkiy tillardagi ko‘rinishlari;
2. Sheva materiallarida etnografik birliklarning saqlanish va yangilanish mexanizmlari;
3. Areal ta‘sir va tarixiy aloqa natijasida yuz beradigan fonetik/semantik variantlanish;
4. Qiyosiy jadval asosida ayrim birliklarning o‘zaro mosligi va farqlanishi.

Ma‘lumki, so‘nggi yillarda dunyo tilshunoslik fani sohasida milliy tillarning leksik tarkibini, lug‘aviy imkoniyatlarining darajalarini xalq madaniyati, ma‘naviy qadriyatlar, xalqning tafakkur tarzi va tarixiy-milliy an‘analari bilan bog‘lab tadqiq etish yetakchi ilmiy-nazariy konsepsiyalardan biriga aylanib bormoqda. Tilshunoslik fanida psixolingvistika, kognitiv lingvistika, etnolingvistika, lingvokulturologiya kabi yangi sohalarning paydo bo‘lishi hamda rivojlanishiga ma‘lum darajada asos bo‘lmoqda. Har bir xalq tilini to‘liq, haqiqiy ma‘noda bilish uchun uning ichki qonuniyatlarini aniqlashning o‘zi yetarli emas. Uning asosiy manbayi shu tilda so‘zlashuvchi etnoslarning rivojlanish tarixi va taraqqiyoti, kundalik hayotida shakllangan an‘anaviy qadriyatlari, madaniyati, ma‘naviy olami va badiiy tafakkuri bilan bevosita bog‘liqligi til materiallari tahlili xususan, lingvokulturologik, lingvogeografik va etnolingvistik xususiyatlarini ham hisobga olgan holda yondashishni talab qiladi. Shuning uchun ham xalq dunyoqarashi va madaniyatini tilining leksik boyligi esa so‘zning nutqiy imkoniyatlari bilan bog‘liq tarzda tahlil qilish uzluksiz ifoda etishning muhim shakli hisoblanib, tilning milliy mohiyatini aniqlashda asosiy mezon sanaladi. (Alijanov, 1990: 100)

Asosiy qism

Turkiy tillardagi etnografik leksikani shartli ravishda quyidagi yirik guruhlariga ajratish mumkin: Uy-joy va makon konsepti. Bu guruhda an‘anaviy yashash joyi, uy ichki tuzilishi va makon iyerarxiyasini bildiruvchi birliklar to‘planadi. Masalan, ko‘chmanchi va yarim ko‘chmanchi madaniyatga xos “yurt” konsepti turkiy dunyoda keng tarqalgan; uy-joyga oid leksik birliklar (hovli, ayvon, mehmonxona kabi) asosiy qatlamni tashkil etadi. Bu yerda etnografizm faqat predmet nomi emas, balki **muloqot etiketi** va **ijtimoiy iyerarxiyani** ham kodlaydi (masalan, uyda mehmonni qayerga o‘tqazish, “tör”/”to‘r” kabi konseptlar). An‘anaviy taom va ichimliklar, taom nomlari - madaniy dunyoqarashning “ko‘rinadigan” qatlami. Turkiy tillarda sut mahsulotlari, go‘shtli taomlar, don va xamir asosidagi ovqatlar, ichimliklar bo‘yicha etnografizmlar ayniqsa boy. Kiyim-kechak va bezak. Kiyim nomlari (ustki kiyim, bosh kiyim, belbog‘, oyoq kiyim) turkiy xalqlarda ijtimoiy mavqe, yosh, jins va mavsum bilan bog‘langan. Ayrim birliklar umumturkiy ildizga ega bo‘lsa, ayrimlari hududiy va ijtimoiy-siyosiy aloqalar natijasida kirib kelgan qatlamdir.

Xo‘jalik, chorvachilik va dehqonchilik. Ko‘chmanchi-chorvadorlar madaniyatda ot, qo‘y, tuya bilan bog‘liq leksika, ozuqa va yaylov terminlari ko‘p. Shu bois bir til ichida ham etnografizmlar “xo‘jalik modeli”ga qarab turlicha qatlamlashadi. Ijtimoiy aloqalar va udumlar. Etnografik birliklarning muhim qismi - ijtimoiy munosabatlarni nomlaydigan so‘zlardir: qarindoshlik atamaları, mehmondorchilik, sovg‘a-salom, uyga kirish-chiqish odobi, jamoa mehnati shakllari va boshqalar. Bu qatlamda semantik ko‘chishlar tez-tez uchraydi: masalan, dastlab “sovg‘a” ma‘nosidagi so‘z keyinchalik “xushxabar uchun beriladigan ulush” ni bildirishi mumkin. Turkologlar tomonidan ham etnografik leksikani tadqiq etish, ularni umumturkiy xususiyatlariga ko‘ra birlashtirish, lingvoareal jihatdan tasnif qilish masalasi ancha keng o‘rganilgan. Xususan, qozoq olimi Q.Qojabekov “Қазақ тілінің диалектологиясы” asarida qozoq lahjalari fonetik, morfologik va leksik xususiyatlari bilan birga **etnografik terminlarning** lahjaviy shakllari chuqur tahlil qilinadi. Asarda kishilarning **turmush tarziga oid so‘zlar** (uy-joy, kiyim-kechak, chorvachilik, ovchilik), **marosim atamaları** (nikoh, dafn) hamda bayramlar turkumlarga ajratiladi. Qojabekov o‘z tadqiqotida **etnografik birliklarni** xalq madaniyati bilan bevosita bog‘liq til faktlari sifatida ko‘radi. (Qojabekov, 1984:146) Qirg‘iz olimi T.Abdurahmonov “Кыргыз тилинин диалектологиясы” nomli asarida Qirg‘izistonning turli hududlarida mavjud bo‘lgan **lahjaviy xususiyatlar** tahlil qilingan. Muallif **etnografik leksikani** maxsus bo‘limda ko‘rib chiqib, **qishloq xo‘jaligi, urf-odatlar, diniy marosimlar** bilan bog‘liq terminlarni lahjaviy variantlar bilan birga keltiradi. So‘zlar tarixiy-etnografik kontekstda izohlanib, ularning **kelib chiqishi, leksik-semantik o‘zgarishi** ko‘rsatilgan. [Abduraxmanov, 2006: 156] Turk olimlari ham etnografik leksikani o‘rganishda samarali mehnat qilishgan. Chunonchi, **Ahmet Bican Ercilasun** “Türk Dünyası Ortak Alfabe Kılavuzu” nomli asarida turkiy tillar etnografik birliklarining umumiyliigi va madaniy o‘zaro ta’sirini o‘rganadi. (Ercilasun, 1991:125) Yana bir turk olimi Suer Eker “Türkçenin Gücü ve Söz Varlığı” asarida **turk tilining leksik boyligini** xalqning madaniy taraqqiyoti bilan bog‘liq holda tahlil qiladi. Asarda **nikoh, dafn, kiyim-kechak, qadimiy urf-odatlarga oid so‘zlar** etnografik birlik sifatida yoritiladi. Muallif zamonaviy sotsiolingvistik yondashuv asosida **etnoleksika va dunyoqarash** orasidagi bog‘liqlikni ochib beradi. (Eker, 2005:200) Qoraqalpoq tilshunos olimlari ham maishiy leksika, sohaviy leksika, etnolingvistik birliklarni tahlil qilishgan. Jumladan, T.Alijanov qoraqalpoq xalq etnolug‘atshunosligi asoschilaridan biri bo‘lib, asarda qoraqalpoq tilidagi urug‘chilik, nikoh, motam, bolani beshikka solish, ovqatlantirish, kiyim-kechak, hunarmandchilikka oid etnografik birliklar to‘plangan. Har bir birlik semantik, morfologik va konnotativ jihatdan tahlil qilingan. Tilning kulturologik-funksional boyligi asosida qadimiy terminlar va ularning zamonaviy shakllari solishtirilgan. (Alijanov, 1990:184) A.Jumanazarova ham “Qaraqalpaq tilinde marasimlik atamalar: lingvomadaniy túsiniik” nomli asarida qoraqalpoq xalqining toy, dafn, diniy va mavsumiy marosimlarga oid atamalarini lingvomadaniy nuqtai nazardan o‘rganadi. Qoraqalpoq tilidagi *betashar, xatna toy, janaza, ayıt, qur‘an oqıw* kabi terminlarning semantik maydoni va funksional yuklamasi tahlil qilinadi. Tadqiqotda sotsiokulturologik yondashuv, semasiologik guruhlash metodlari qo‘llanilgan. (Jumanazarova, 2015:110)

Turkiy tillarda mavjud etnografik birliklarni tadqiq qilish jarayonida ayrimlari o‘rtasidagi farqlar va o‘xshash jihatlarni quyidagi jadvalda aks ettirishga harakat qildik.

Marosim turi	O‘zbek	Qozoq	Qirg‘iz	Uyg‘ur	Qoraqalpoq

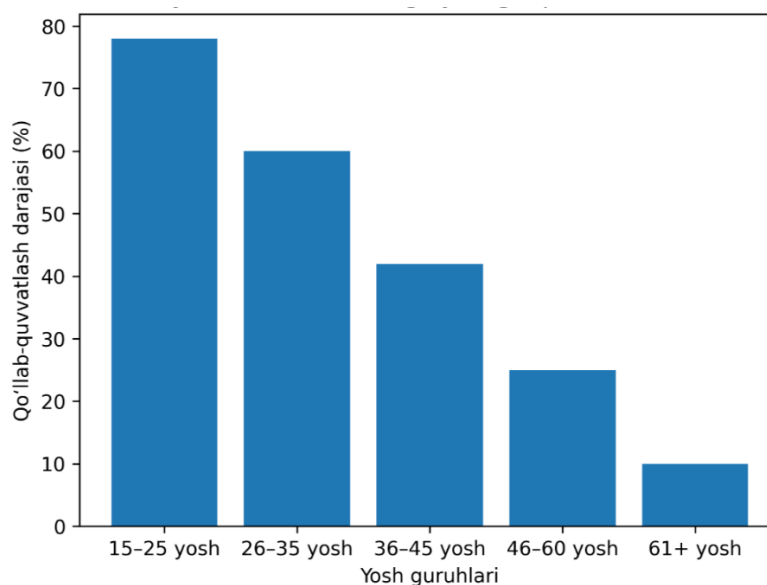
Tug‘ilish	Beshik to‘y, Ism qo‘yish	Beshikke salu	Beshikke ot qoyuu	Isim qoyush, toy	At qoyar, besik toy
Sunnat	Xatna to‘y	Sünnet toy	Sünnöt toy	Sünnät toy	Xatna
Sovchi yuborish	So‘r yuborish	Küyeu jiberu (kuda baru)	Kuda tüsüü	Kelin körügü	Sovchi aytuu
Nikoh marosimi	Nikoh o‘qitish	Nikah kılı	Nikah oquu	Nikah ögütüş	Nikah oqıw
To‘y kuni odatlari	Kelin salom, yostiqlik ko‘tarish	Betashar, kuda tosar	Boz saluu, kelin tartuu	Kelin qarshi alish	Kelin körsətiw, yostiqlik aliw
Dafn (o‘lim)	Janoza, xatmi Qur‘on	Janaza, Qur‘an oqu	Janaza, Qur‘an oqu	Jänäzä, Qur‘an oqush	Janaza, Qur‘an oqıw
Motam ovqati	Xayr oshi, osh berish	As oshi, Qurban shashlik	Etli aash, Qur‘an oqu	Xayr ovqati	Qur‘an aşı
Bayram odatlari	Navro‘z, hayit sayli	Naurız, Kurban ait	Nooruz, Orozo ait	Noruz, Qurban hayiti	Nawrız, Qur‘an aytıw
Kelin ko‘rdi	Kelin ko‘rdi (non sindirish)	Betashar	Kelin betin açuu	Yüz körüş	Kelin betin körsətiw

Mazkur qiyosiy jadvaldan ko‘rinadiki, ayrim birliklar umumturkiy ildizga ega, lekin ularning shakl va mazmuni vaqt o‘tishi bilan farqlangan. Turkiy tillar guruhiga kiruvchi o‘zbek, qirg‘iz, qozoq, uyg‘ur, qoraqalpoq tillarida etnografizmlar fonetik, morfologik va semantik jihatdan farqlansa-da, ularning asosiy mazmuniy ildizi umumiy turkiy madaniyatga borib taqaladi.

Natija va muhokamalar. Yuqoridagi tahlil quyidagi natijalarni ko‘rsatadi: **Etnografizmlar turkiy tillarda tizimli qatlam** bo‘lib, ularning tematik guruhlari (uy-joy, taom, kiyim, xo‘jalik, ijtimoiy aloqalar) deyarli barcha turkiy tillarda uchraydi. Bu hol turkiy xalqlarning tarixiy-madaniy umumiyligi bilan izohlanadi. **Shevalar etnografizmlarning “tirik arxivi”** vazifasini bajaradi: dialektlarda qadimiy ma’no saqlanishi bilan birga, yangi iqtisodiy va ijtimoiy ehtiyojlar ta’sirida ma’no kengayishi ham kuzatiladi. Demak, etnografik leksikani tadqiq etishda dialekt materiallari markaziy o‘rinda turadi. **Areal va kontakt omillari** etnografik birliklarning variantlanishiga kuchli ta’sir qiladi. Ayniqsa, chegara hududlari va ko‘p tilli muhitda fonetik va semantik moslashuvlar tezlashadi. Bu esa etnografizmlarni nafaqat “umumturkiy” qatlam sifatida, balki “hududiy madaniyat” ko‘zgusi sifatida ham ko‘rishni talab qiladi. Qadimiy va mumtoz manbalar (“Devonu lug‘otit-turk”, “Qutadg‘u bilig”, “Boburnoma”)dagi etnografik birliklar **madaniy konseptlarni to‘ldirishga, qayta tiklashga** xizmat qiladi. Biroq bunday holatlarda so‘zning tarixiy ma’nosi va nutqdagi vazifasi zamonaviy ma’no bilan jiddiy solishtirilishi shart. Muhokama sifatida aytish mumkinki, turkiy tillardagi etnografizmlar “madaniyatning tilga ko‘chgan modeli”dir: ular faqat nominatsiya (nomlash) emas, balki qadriyat, odob, ijtimoiy tartib, xo‘jalik amaliyoti kabi qatlamlarni ham “kodlaydi”. Shu bois etnografizmlarni o‘rganish: dialektologiya uchun - tarixiy semantika va areal xaritalash; etnografiya uchun - turmush shakllarining til izlari; madaniyatshunoslik uchun konseptlar tizimi

nuqtai nazaridan samarali natija beradi. Shuni ham alohida ta’kidlash kerakki, turkiy xalqlar azaldan bir xalq. Tilshunoslik fanining rivojlanishi natijasida etnoslarning moddiy va ma’naviy madaniyati ijtimoiy munosabatlar bilan uzviy bog‘liq holda o‘rganilib, etnografik lakunalarni (bo‘shliq, yetishmovchilik) umumxalq (etnik), mintaqaviy va dialektal guruhlariga ajratish, ularni ilmiy-nazariy hamda amaliy jihatdan tavsiflash va tahlil qilish imkoniyati paydo bo‘ldi. Natijada, muayyan hududga oid shevalarda uchraydigan etnografizmlar aynan o‘sha joyning moddiy va ma’naviy madaniyatini ifoda etuvchi belgisi (semiotik) til sifatida qaralayotgani aniqlandi va ular ilmiy jihatdan chuqur o‘rganilmoqda. (Garibova, 2014:315) Turkologiya fanida etnografizmlar turkiy xalqlarning tarixiy-madaniy merosi va xalq og‘zaki ijodining tahlilida muhim lingvistik birlik sifatida o‘rganiladi. Mahmud Koshg‘ariyning “Devonu lug‘otit-turk” asaridan boshlab, etnografik birliklar turkiy tillarda mavjud bo‘lgan qadimiy urf-odat, marosim, kiyim-kechak, ovqatlanish, mehnat faoliyati, oilaviy munosabatlar bilan bog‘liq leksik qatlamni aks ettirib kelgan. Bugungi kunda ham etnografizmlar turkologiya fanining dolzarb mavzusi bo‘lib, ularni leksikologik, semantik, etimologik hamda lingvomadaniy tahlil qilish orqali turkiy xalqlarning o‘zaro aloqalari, turmush tarzi va madaniyatidagi mushtarak jihatlarni aniqlash mumkin.

Jamiyat rivojlangani sayin etnografizmlarga bo‘lgan munosabat ham o‘zgarib bormoqda. An’anaviy nikoh marosimi bilan bog‘liq bir qator yangi urf-odat va marosimlar kirib kelmoqda. Nikoh marosimi ham yoshlarimiz orasida zamonaviy ko‘rinishlarda o‘tkazilayotganini hisobga oladigan bo‘lsak, bunday holatlarga salbiy va ijobiy munosabat bildiruvchilar ham topiladi. Ilmiy izlanishimiz davomida bugungi kunda insonlarning an’ana va qadriyatlarga bo‘lgan munosabati va ularning “kelajak hayoti”ga qiziquvchi, boshqacha aytganda ularni “yashashini istovchi/istagi kam” insonlarning yosh nuqtai nazardan munosabatlarini jadval ko‘rinishida taqdim etmoqchimiz.

Ushbu jadvalda tadqiqotimiz davomida ijtimoiy tarmoqlarda o‘tkazilgan so‘rovnoma natijasini keltirib o‘tganmiz. Bunda nikoh marosimini zamonaviylik yoki an’anaviylik tamoyilllariga amal qilgan holatda o‘tkazilishini kishilarning yosh ko‘rsatkichi hisobga olinib, natijalar foizlarda keltirilgan. Ko‘rinadiki, yoshi ulug‘ insonlarimiz zamonaviylikni emas, balki an’anviylikni qo‘llab quvvatlagan bo‘lsa, yoshlar esa, aksincha.

Xulosa. Etnografik leksika milliy madaniyat, mentalitet, ijtimoiy urf-odatlar, marosim va qadriyatlar bilan bevosita bog‘liq bo‘lib, har bir xalqning tarixiy-madaniy xotirasini til orqali

saqlab qoladi. Shuningdek, hozirgi globallashuv davrida etnografizmlarni o‘rganish orqali madaniy xotirani mustahkamlash va xalqning o‘zligini asrash imkoniyati tug‘iladi. Turkiy tillardagi etnografik leksika tarixiy taraqqiyot, xo‘jalik yuritish va madaniy tajribaning tilga aks etgan eng muhim qatlamlaridan biridir. Ularni tadqiq etishda shevalar materialini markazga qo‘yish, tarixiy va areal yondashuvni uyg‘unlashtirish zarur. Qiyosiy tahlil shuni ko‘rsatadiki, ko‘plab etnografizmlar umumturkiy ildizga ega bo‘lsa-da, hududiy sharoit va ijtimoiy amaliyot natijasida ularning ma‘nosi va qo‘llanish doirasi farqlanib borgan. Demak, etnografizmlar turkiy xalqlarning umumiy madaniy xotirasi bilan birga, har bir hududning o‘ziga xos “lingvomadaniy pasporti” sifatida ham talqin qilinishi lozim.

Iqtiboslar/ References/ Kaynaklar/ Сноски:

1. Ashirov A. *O‘zbek xalqining qadimiy e’tiqod va marosimlari*. – Toshkent, 2007. – 276 b.
2. Eker S. *Türkçenin Gücü ve Söz Varlığı*. – Ankara: Grafiker Yayınları, 2005. – 305 s.
3. Ercilasun A.B. *Türk Dünyası Ortak Alfabe Kılavuzu*. – Ankara: TDK, 1991. – 212 s.
4. Fishman J.A. *The Sociology of Language*. – Rowley: Newbury House, 1972. – 305 p.
5. Garibova Sh.H. “Reflection of century Turkic ethnographism in the dialects of the modern Turc and Azerbaijani languages” // *Mediterranean Journal of Social Sciences*, Rome, 2014. – P. 314 – 315.
6. Jumanazarova A. *Qaraqalpaq tilinde marasimlik atamalar: lingvomadaniy túsini*. – No‘kis: Nukus universiteti, 2015. – 110 b.
7. Kurbannazarova N. *Surxondaryo vohasi to‘y marosimi etnografizmlarining semantik tabiati va lingvomadaniy tadqiqi. Filol.fan.b.fals.dok. ...diss.* – Termiz, 2021. – 135 b.
8. Mahmud Sattor. *O‘zbek udumlari*. – Toshkent: Cho‘lpon nashriyoti, 2007. – 192 b.
9. Murodova N. *O‘zbek dialektologiyasi*. – Toshkent, 2019. – 182 b.
10. Абдурахманов Т. *Кыргыз тилинин диалектологиясы*. – Бишкек. Киргизистон, 2006. – 289 с.
11. Алижанов Т. *Қорақалпоқ тилининг этнографик лексикаси*. – Нукус. Қорақалпоғистон, 1990. – 184 б.
12. Джурабаев А. *Названия свадебных церемоний в узбекском языке (на материале андижанской группы говоров)*. Дисс. ... д-ра филол. наук. – Ташкент, 1971. – 135 с.
13. Қодиров Р. *Назаре ба фолклори тоҷикони вилояти Қашқадарё*. – Душанбе: Эҷод, 2005. – 168 с.
14. Қожабеков А.Қ. *Қазақ тілінің диалектологиясы*. – Алматы: Мектеп, 1984. – 210 б.
15. Нуриллаева Ш.М. *Туркистон қарлуқ тип шеваларида тўй маросими номлари*. Филол.фан. номз...дисс. автореф.– Тошкент, 2001. – 56 б.
16. Потебня А. *Мысль и язык*. – Харьков: Мирный труд, 1913. – 305 с.
17. Пропп В. *Исторические корни волшебной сказки*. – Л.: ЛГУ, 1946 [1986]. – 366 с.
18. Ўзбек халқ шевалари лугати. – Тошкент: Фан, 1971. – 410 б.
19. Хонхужаева А. *Тожик тилининг тўй ва мотам маросимларига оид этнографик лексикаси*. Филол.фан.б.фалс.док. ...дисс.автореф. - Самарқанд. 2019. - 50 б.
20. Хусаинова З. *Ономазиологическое исследование названий свадебных обрядов в узбекском языке*. Автореф. дис. ... канд. филол. наук. – Ташкент, 1984. - 20 с.

TURKIY XALQLAR TARIXI

THE CENTRAL CITY IN THE SOUTHERN ARAL REGION: KUNGRAD (XVII-XIX CENTURIES)

Ass. Prof. TORENIYAZOV Zhalgas,

Karakalpak State University

Department of History of Uzbekistan and Karakalpakstan

(Nukus, Karakalpakstan)

E-mail: jalgastoreniyazov6@gmail.com

 ORCID: 0009-0004-6104-7010

Scientific assoc. Gulnaz ALLAMZHAROVA,

Karakalpak State University

Department of History of Uzbekistan and Karakalpakstan

(Nukus, Karakalpakstan)

E-mail: allamjarovagulnaz4@gmail.com

 ORCID: 0009-0003-8094-0173

 DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.18345642>

Abstract: This article provides an extensive historical analysis of the development of Kungrad, the geostrategic and cultural hub of the Southern Aral region between the 17th and 19th centuries. Situated in the fertile lands of the Amu Darya delta and serving as a pivotal node on the Silk Road, Kungrad was not merely a commercial outpost but also a vibrant center for regional governance, advanced craftsmanship, and cross-cultural exchange. The study delves into the autonomous structure and evolution of the “Aral Ulus,” a political entity representing the collective will of the Karakalpaks and Aral Uzbeks amidst complex relations with the Khanates of Khiva and Bukhara. The socio-economic fabric of the city, the strategic control of waterways, and the transformation within this basin where steppe culture intersected with sedentary life are presented as cornerstones in the construction of Karakalpakstan's historical identity. Furthermore, the article aims to affirm the significance of the region's administrative traditions and intellectual heritage within modern Central Asian historiography.

Key words: *Southern Aral Region, Kungrad, Aral Ulus, Silk Road, Amu Darya Delta, History of Karakalpakstan, XVII-XIX Centuries.*

JANUBIY OROL BO‘YIDAGI MARKAZIY SHAHAR: QO‘NG‘IROT (XVII-XIX ASRLAR)

TORENIYAZOV Jalgas Erjanovich,

Qoraqalpoq davlat universiteti

O‘zbekiston va Qoraqalpog‘iston tarixi kafedrasi dotsenti v.b.

(Nukus, Qoraqalpog‘iston)

ALLAMJAROVA Gulnaz Orinboyevna,

Qoraqalpoq davlat universiteti

O‘zbekiston va Qoraqalpog‘iston tarixi kafedrasi ilmiy xodimi

(Nukus, Qoraqalpog‘iston)

Annotatsiya: Ushbu maqola XVII-XIX asrlarda Janubiy Orolbo‘yi mintaqasining geostrategik va madaniy markazi hisoblangan Qo‘ng‘irot shahrining rivojlanish jarayonini keng

qamrovli tarixiy nuqtai nazardan tahlil qiladi. Amudaryo deltasining unumdor yerlarida joylashgan va Buyuk Ipak yo‘li chorrahasida muhim bo‘g‘in vazifasini o‘tagan Qo‘ng‘irot; o‘z davrida nafaqat savdo bazasi, balki mintaqaviy boshqaruv, yuksak hunarmandchilik va madaniyatlararo muloqot markazi bo‘lgan. Tadqiqot doirasida Xiva va Buxoro xonliklari bilan murakkab siyosiy aloqalarda bo‘lgan, qoraqalpoqlar va Orol o‘zbeklarining siyosiy irodasini ifodalagan “Orol ulusi” (Orol egaligi)ning avtonom tuzilishi va evolyutsiyasi chuqur o‘rganilgan. Shaharning ijtimoiy-iqtisodiy tuzilishi, suv yo‘llarining strategik nazorati hamda dasht madaniyati bilan o‘troq hayot kesishgan ushbu havzadagi o‘zgarishlar Qoraqalpog‘iston tarixiy o‘zligini shakllantirishdagi asosiy omillar sifatida talqin etiladi. Shuningdek, maqola mintaqadagi ma‘muriy an‘analar va intellektual merosning zamonaviy Markaziy Osiyo tarixshunosligidagi o‘rnini tasdiqlashni maqsad qiladi.

Kalit so‘zlar: *Janubiy Orolbo‘yi, Qo‘ng‘irot, Orol ulusi, Buyuk Ipak yo‘li, Amudaryo deltasi, Qoraqalpog‘iston tarixi, XVII-XIX asrlar.*

GÜNEY ARAL BÖLGESİNDE MERKEZİ BİR ŞEHİR: KUNGRAD (XVII-XIX. YÜZYILLAR)

Doç. Dr. Jalgas Yerjanoviç TORENIYAZOV,
Karakalpakistan Devlet Üniversitesi

Özbekistan ve Karakalpakistan Tarihi Bölümü (Nukus, Karakalpakistan)

Araş. Gör. Gülnaz Orinbaevna ALLAMJAROVA,
Karakalpakistan Devlet Üniversitesi

Özbekistan ve Karakalpakistan Tarihi Bölümü (Nukus, Karakalpakistan)

Özet: Bu makale, XVII-XIX. yüzyıllar arasında Güney Aral bölgesinin jeostratejik ve kültürel merkezi olan Kungrad şehrinin gelişim sürecini kapsamlı bir tarihsel perspektifle ele almaktadır. Amu Derya deltasının verimli topraklarında konumlanan ve İpek Yolu güzergâhında kilit bir düğüm noktası teşkil eden Kungrad; döneminde sadece ticari bir üs değil, aynı bölgesel yönetim, ileri zanaatkarlık ve kültürlerarası etkileşimin kalbi olmuştur. Çalışma kapsamında; Hive ve Buhara hanlıkları ile karmaşık siyasi münasebetler içerisinde bulunan, Karakalpaklar ve Aral Özbeklerinin siyasi iradesini temsil eden “Aral Ulusu”nun özerk yapısı ve evrimi derinlemesine incelenmektedir. Şehrin sosyo-ekonomik dokusu, su yollarının stratejik kontrolü ve bozkır kültürü ile yerleşik hayatın kesiştiği bu havzadaki dönüşüm, Karakalpakistan'ın tarihî kimliğinin inşasındaki temel taşlardan biri olarak sunulmaktadır. Ayrıca makale, bölgedeki idari geleneğin ve entelektüel birikimin modern Orta Asya tarih yazımındaki yerini tescil etmeyi hedeflemektedir.

Anahtar kelimeler: *Güney Aral Bölgesi, Kungrad, Aral Ulusu, İpek Yolu, Amu Derya Deltası, Karakalpakistan Tarihi, XVII-XIX. Yüzyıllar.*

Introduction

The history of the Southern Aral region, situated at the confluence of major Eurasian trade routes and shaped by the dynamic environment of the Amu Darya delta, presents a unique field for scholarly investigation. During the XVII–XIX centuries, the city of Kungrad emerged as significant administrative, economic, and cultural center within the Aral possession, a territory inhabited predominantly by Aral Uzbeks and Karakalpaks. Despite their importance in regional politics and trade, these settlements have received comparatively limited attention in Central Asian historiography.

The growing geopolitical tensions among the Khiva and Bukhara khanates, the migration of large groups of Karakalpaks from the Syr Darya, and the increasing integration of the region into transcontinental trade network profoundly shaped the historical trajectory of the city. Kungrad developed into a key urban hub with established markets, caravanserais, craft quarters, irrigation systems, and administrative institutions. Its strategic location enabled the flow of goods between Khiva, Bukhara, Russia, Kazakhstan, and the Caucasus, transforming the city into a vibrant commercial and political node.

This article aims to provide a comprehensive examination of the socio-political structure, economic development, urban morphology, and cultural interactions that characterized the central city of the Southern Aral region during the XVII–XIX centuries. By drawing on written chronicles, archival materials, travelers’ reports, cartographic data, and local oral traditions, the research reconstructs the historical landscape of the Aral possession and highlights its role in broader Central Asian history. The article contributes to a deeper understanding of the region’s urban development, tribal relations, and long-term historical transformations.

Main Part

Kungrad is one of the oldest cities in the lower reaches of the Amu Darya, one of the central cities along the international Great Silk Road. The city Kungrad has become a place of trade and culture, connected with the surrounding villages by waterways and land. Built by members of the Kungrad tribes, who have lived in the region for a long time, this city is mentioned in many written sources and its history is an integral part of the history of the Aral (Kungrad) possession (1625-1811).

In the 17th century, for the first time in the work of Abulgazy Khan, the term Aral was used in the sense of the branches of the Amu Darya and the islands between them. According to Abulgazy, in 1627, three thousand Uzbeks gathered here. Abulgazykhan had various contacts with them. In 1643, the Aral people brought Abulgazy from Mangyshlak and made him khan for them. From there he ascended to the Khiva Khanate in 1645 [1.9].

At the end of the 17th century, Musa Khoja Biy Yakub, then his son Satemir was Khan to the Aral people, and fought against Shergazy Khan (1713-1727), the khan of Khiva. Musa khoja was killed in 1712 during a battle with the khan of Khiva. It’s recorded in written references that instead of him, his 14-year-old son, Satemir, was brought from Bukhara and was a khan to the Aral people [2.135]. The cities of Chimbai, Kungrad, and Khojeli, located close to the Aral Sea, were under the control of the Aral Sea. For example, according to Gladyshev, in the first half of the XVIII century, the Aral people lived from the confluence of the Amu Darya near the Aral Sea to the Shylpyk [3.72]. In the 18th century, the peoples around the Aral Sea lived detached from the Khiva Khanate. Its capital, Kungrad, in the 18th century, the growth of trade culture was comparable to the great Khorezm kingdom’s center Gone Urgench in the medieval century [4.69,89-178]. During this period, the Aral Uzbeks and the Aral Karakalpaks occupied a prominent place among the Aral people. For example, in 1740, Nadirshah hired 6,000 people from each of the Aral Uzbeks and Karakalpaks [5.46-51]. These data show that in the 40s of the XVIII century in Khorezm the Karakalpaks formed a main part. Writings dating back to the 18th century show that some Uzbek tribes came to the Aral Sea. A map drawn by Dubrovin in 1729 shows the city of the Aral people in the Aral Sea region. According to K. L. Zadykhina, it may be the modern city Kungrad [6.325].

The city Kungrad has been carrying out cultural and trade relations with the peoples of Kazakhstan, Russia and the Caucasus through the old long way crossed the Ustyurt. Ambassadors,

traders, and other travelers from Europe traveled through Kungrad to Gone Urgench, Khiva, Samarkand, Bukhara, and other major cities in Central Asia, from trade centers, to settlements and the places where the craftsmen lived. In the cities of the Amu Darya basin, blacksmithing, cast iron, jewelry and carpentry, weaving, embroidery, Shiite weaving, ceiling weaving, mardan weaving, jurt weaving and various branches of handicrafts are developed. Their products are exported to domestic and foreign markets. Representatives of the peoples of Kazakhstan fields and the Volga region also visited the markets of Central Asia. Their first market was Kungrad. In turn, the craftsmen and traders of Kungrad went to Russia, especially to the cities of South Ural and Volga and made trade. The city Kungrad also played an important role in the mutual trade, cultural and friendly relations between the local peoples of Central Asia and Kazakhstan. They transported fish, cotton, livestock products (leather, wool, butter, etc.) across the Amu Darya by ship, as well as by land with cart caravans to the cities of Gone Urgench and Khiva. They brought back textiles (satin, linen, buz, etc.). This situation turned the city Kungrad into a great shopping center. At the same time, the city Kungrad was the center of various political and historical events [7.11].

It's the first city on the Russia-Khiva trade route to receive diplomatic caravans, travelers and traders. It's urban-type accommodation for nomads who came from the Ustyurt to trade. This is the first large oasis for everybody on the road to Khiva and Bukhara after the Karakum Sands. The city Kungrad is an administrative center, where the administrative apparatus and administration are located. At the beginning of the XVIII century, the exact location of Kungrad is not clear - according to folk legends, several places are shown. B.V. Andrianov connects the construction of Kungrad with the second half of the XVIII century [6.44-55]. According to Ya.Gulamov, in the XVII century references Kungrad was a small fortress, and only in the late XVIII and early XIX centuries it became a very special city [6.216]. Later Kungrad considered Khojeli, Mangyt and Kipchak cities as his property [8.106].

In the eighties of the XVII century, during the reign of Arang Khan (1687-1688), a part of the population of the cities of Mangyt and Kungrad under the leadership of Muhammad was taken over by the khan of Khiva. Arang Khan gave Muhammad the title of Atalik [6.313].

During the reign of Khiva Khan Yadgarkhan, the Aral Sea was ruled by the Karakalpak sultan Esim [9.65]. During the reign of Khiva Khan Shergazykhan (1715-1728), the Kungrad and Mangyt tribes of the Aral possession under Sherdalybiy raised Shakhtemir, son of Musakhan, to the throne.

In the XVIII-XIX centuries there are written descriptions of the city Kungrad. For example, in 1740 D. Gladyshev who came to Kungrad, wrote that members of the embassy mission had returned from Khiva, “and they had reached the town Kungrad, living in yurts on the Aral possession, and a wall had been built around them, crossing the Ulu-Darya.” Five years before the conquest of the Central Asian khanates by the Russian Empire the famous traveler A. Vamberi wrote the following about Kungrad: “The city looks poorer than the settlements in the south and mainly is famous for its bazaars, there neighboring nomads sell large quantities of cattle, oil, felt carpets, camel and sheep wool. They also trade in large quantities of dried fish imported from the shores of the Aral Sea with other parts of the Khanate.”[10.69]. Also it is known that members of the D. Gladyshev embassy mission drew a map from Orenburg to Khiva, which shows the Aral Sea, rivers, lakes, canals of the Amu Darya and Syr Darya, roads, settlements, especially the contours of Kungrad. The map was used in the XVIII-XIX centuries. Russian historian Tatishchev handed over one of the card versions to the English merchant Genvey. He took the map from Ya. Khanykov in Russia in 1753, published in London almost 100 years before [11.49]. Khiva

historians Munis and Agahi did not compile khanate maps, but they often recalled the Irdar route, which led not only from Bukhara to Russia, but also from Kungrad (the city, sometimes possession) to Bukhara. The name of the road is thought to be related to the name of Mount Erdar, which is located on the road from Khiva to the Emba River [10. 372].

B. Grigorev writes according to Feodor Grushin and G.I.Danilevsky's story, who were captives in Khiva that the Aral Sea region lasted until 1805. Tore Suwpy was its ruler at that time: he was killed by one of the courtiers by trickery [12.13] and Berdibek, who had killed him, ascended the throne, and was replaced by his son Kutlymurat Biy. This event took place in 1241 AH (1826), during the reign of Allakulikhan (1825-1842). Kutlik Murat Biy, who was appointed to the position of governor by the rulers of Khiva, was mainly very independent. His subordination was manifested only in the payment of taxes; moreover, he had infinite power. This policy was continued by Muhammad Fena, the grandson of the Sufi Tore. In 1858, he even claimed complete independence from the Khiva Khanate. For this reason, the city Kungrad was ruled by its famous people in the forties of the XVIII century, and among them were Berdalybek, Bek Nazar biy, Balta atalyk, Raman kuly biy and Avaz inak, mentioned by lieutenant Gladyshev [13. 1-71].

In 1740, Nadirshah conquered Khiva. However, representatives of the dissatisfied Qiyat, Kungrad, Nukus, and Uyghur tribes united to overthrow Nadirshah. The tribes of the Aral people, such as Nokis, Kiyat, and Kungrad, built fortifications on their own and strengthened their independence. At the end of the XVIII century, at the beginning of the XIX century, the city Kungrad became a larger city with a larger population and land and the center of the Aral government. Murad Inak came from Bukhara in 1787 and conquered the Mangyt fortress, where he raised Abdurahman khan as the sultan of the Karakalpaks. He attacked the fortress of the Nukus tribe. The prediction of the location of the city Kungrad is based on the zoning scheme developed by a member of the mission of Colonel G.I. Danilevsky, a second-class officer and topographer Zelenin (Figure 1). This is a special document that will help to restore the general layout and topography of the city. Also, the information provided by Danilevsky helps to better understand the research by Zelenin: “Kungrad occupies 204.5 versts in the northern - western part of Khiva, surrounded by the old gardens and the khan's residence. It consists of the governor's house, his 2 assistants' house, also seven mosques, 315 shops and several small houses. The fence of the 4-verst-long wall is located between the Khan-jap “Khan Canal” and the Amu Darya. Next to it, close to the river, and there is a wall, which produces a quadrangle, the ends of which touch the shore”. At that time, these walls belonged to the ancient Kungrad walls, which were independent from Khiva even during the reign of Muhammad Rahim Khan and was controlled separately. Similarly, the morphology and topography of the city Kungrad facilitated the defense of the city: in the east there is the Amu Darya, in the west the Khan-Jap canal, and in the north and south there are reserves [18]. Its area is small, the frame is compact, it was different from other khanate cities, where there was little housing. N. Galkin, who came to Kungrad in 1858-1859, noted that there was a caravanserai here. In the market quality dishes, fruit, bread, felt, sheepskin, and traditional garments made from local fabric were sold. Galkin identified about a hundred shops. He also saw the remains of walls that once descended to the river [14.183].

In the early 60s of the XIX century, the Hungarian orientalist A. Vamberi came to Kungrad. According to him, the city markets were famous. The nomads around it sold a lot of cattle, brought butter, felt, camel and sheep wool. In addition, Kungrad traded with other parts of the khanate and especially supplied them with dried fish from the Aral Sea [30.129]. In addition to the governor, there was a atalyk, a centurion, a khoja, a chieftain, and a servant. When the Khiva khan began his

military campaign, the people of Kungrad hired 600 servants under the leadership of Kutli Muradbek. There was also a prison in the city.

The wealthy townspeople of Kungrad built strong fortresses like in Khiva. They were four-cornered (quadrangle) small fortresses, surrounded by half-minarets in the corners and high walls with gates in the south. Inside, there were courtyards, dwellings and buildings. Although the main façade is well-decorated, the walls and half-minarets are decorated with simple decoration, carved or pressed into wet plaster. The door is decorated with decorative teeth. The courtyard is surrounded by fields and small gardens.

We do not know the exact population of “the Aral people” in Kungrad and its environs. In the 40s of the XVIII century, according to Gladyshev, about 40 thousand people lived in the Aral Sea [34. 45]. B. Grigorev gave the number 100,000 in 1859 [12.11]. A. Vamberi wrote about the connection of Kungrad with four villages - Kiyat, Nogai, Sarsar, Sakar. According to N. Veselovsky, at the end of the XVIII century and the beginning of the XIX century the population of the city Kungrad and its environs reached 100,000 people [15.257]. Probably, the reason for such population growth in the middle of the century was the arrival of many Karakalpaks from the Syrdarya [16.24-25]. In 1873, Colonel M.G. Chernyaev, who took part in the Khiva march, counted 3,000 houses in Kungrad [17].

Kungrad was the first city to receive any ambassador, merchant or traveler came to Central Asia. The city Kungrad has also become a center of the people's liberation movement in the struggle against its enemies. The Kungrads along with other peoples lived in the lower reaches of the Amu Darya, around them, were self-ruled for a long time without joining any khanate in Central Asia. The city Kungrad is considered to be the center of that power. This power was overthrown by the Khiva Khanate in 1811 and the peoples of the Kungrad area were subjugated to the Khiva Khanate. The city Kungrad and its environs were the center of any liberation movement, as well as were convenient to cattle breeding, farming, fishing, hunting, handicrafts [18.12].

The city Kungrad is mentioned in many historical sources. It is said that for a long time the city was based by the Kungrad tribe. The city itself was named after the people. The name of tribe is used like “Kungrat” in the Russian spelling for not confusing, and the term “Kungrad” is used for the name of the city [19.336]. Later, in the scientific literature, there is a version that the main name of city Kungrad was called Aral, and the city Aral (as a central city of Aral possession) is located instead of the present Kungrad [39. 52-55].

Ulydarya was a main branch of the Amudarya. The canal flows from the Amu Darya through the Kungrad, and the residential part of the city is protected by a wall. However, from this description it is not clear the number of population and occupation of the population, the height of the city walls, the area of the city, the different buildings and so on. According to the document in 1824, “Kungrad is located below ... on the bank of the river, a kilometer away, there is a khan's courtyard with gardens and fields, there were not slaves, but Karakalpaks worked, about three thousand yurds were located. It is possible that this was connected with the house of Kungrad Begi Kutlymurat, built outside the city, because the khan's palace was located in the central section of Kungrad, surrounded by a mud wall and consisted of three courtyards [20. 103].

According to Vamberi, the possession of Kungrad begins with the Afakshuja cemetery, where the forest ends (Vamberi called the thick forest) and the gardens and fields begin. The traveler saw the city Kungrad on the evening of the 5th day after sailing from Khiva along the

Amu Darya, “then ... passed by the ruins of the fortress built by the pirate Torebek in the time of Muhammad Amin (1845-1855) [10.69]”.

They were taught by the akhuns who graduated the madrassas of Khiva and Bukhara. These akhuns and many of the mullahs who learned from them collected and copied old books and manuscripts and distributed them throughout the country. In the city a lot of story-tellers, famous poets and dzhyraus are increased.

Conclusion

The historical development of Kungrad and the surrounding urban center's of the Southern Aral region between the XVII and XIX centuries demonstrates the multifaceted character of regional governance, economic activity, and cultural life. As the administrative core of the Aral possession, Kungrad played a decisive role in regulating trade, managing local affairs, and mediating political relations with Khiva, Bukhara, and neighboring tribal groups. The city's markets, craftsmanship, livestock production, and river-based transportation systems contributed to its emergence as one of the most influential economic hubs in Karakalpak territory.

The findings of the study reveal that the region's evolution was shaped not only by internal sociopolitical dynamics but also by external factors such as shifting trade patterns, regional rivalries, and large-scale migrations, particularly the resettlement of the Syr Darya Karakalpaks. These processes enriched the cultural landscape of the area, facilitated urban expansion, and strengthened the role of local leaders who sought autonomy from external powers.

In conclusion, the cities of the Southern Aral region represent a distinct historical phenomenon in Central Asia. Their strategic geographic location, participation in long-distance commercial networks, and adaptive urban infrastructure positioned them as vital centers of interaction between nomadic, sedentary, and semi-sedentary communities. Understanding their history deepens our knowledge of the broader transformations that shaped Central Asian society during the early modern period. The research underscores the need for further archaeological, cartographic, and archival studies to fully uncover the complexity of the region's urban and cultural heritage.

Iqtiboslar/ References/ Kaynaklar/ Сноски:

1. Kononov A.N. Rodoslovnaya Turkmen. Ess. Abulgazy xana. M-L., 1958, p. 9.
2. Popov A.I. Snosheniya Rossii s Khivoyu i Bukharoyu pri Petre. Spb., 1853, p. 135.
3. Poezdka iz Orska v Khivu I obratno, sovershennaya v 1740-1741 godakh Gladyshevym i Muravinym. SPb. 1851, p. 72.
4. Bartol'd V. V. K istorii orosheniya Turkestana // Ess. III, Moscow, 1965, p. 61, 89-178
5. Andrianov B. V. Etnicheskaya territoriya karakalpakov v Severnom Khorezme. -Trudy Khorezmskoy ekspeditsii AN SSR. V. III, M., 1958, p. 46-51
6. Zadykhina K. L. Uzbeki del'ty Amudarya. -Trudy Khorezmskoy ekspeditsii. V. I, M., 1952, p.325
7. Esbergenov Kh. Konyrat tariykhyy ham madeniy estelikleri. Nukus, 1993, p.11
8. Danilevskiy G. I. Opisanie Khivinskogo khanstva. SPb., 1851 (Zapiski Russkogo geograficheskogo obshchestva, V. V, p. 62-139) p.106
9. Kamalov S.K., Karakalpaki v XVIII-XIX vekakh: k istorii vzaimootnosheniy s Rossiey i sredneaziatskimi khanstvami. Tashkent. Fan, 1968; p.65
10. Vamberi A. Puteshestvie po Sredney Azii. Moscow. 2003. p. 69.

11. Koshchanov A. K. Dannye o karakalpakakh v materialakh puteshestviy Bekovicha, Gladysheva I Muravina. // Vestnik Karakalpakskogo filiala Akademii nauk UzSSR, Nukus, 1982. № 2. p.49.
12. Grigor'ev V. Opisanie Khivinskogo khanstva i dorogi tuda iz Saraychikovskoy kreposti // Zapiski imperatorskogo russkogo geograficheskogo obyavleniya. geographii], V. II, 1861, p. 13.
13. Poezdka iz Orska v Khivu I obratno, sovershennaya v 1740-1741 gg. Gladyshev i Muravin. - SPb., 1851 // Turkestanskiy sbornik. Sect. II, p. 519-599.
14. Galkin M. N., Etnographicheskie I istoricheskie materialy po Sredney Azii I Orenburgskomu krayu. SPb., 1869; p 336. (Zapiski Russkogo geograficheskogo obshchestva po otdeleniyu etnographii, V I) p.183;
15. Veselovskiy N. Ocherk istoriko-geographicheskikh svedeniy o Khivinskom khanstve. SPb., 1877; p.257
16. Rychkov P. I. Topographiya Orenburgskoy gubernii. Orenburg, 1862; pp.24-25
17. Chernaev M. G., «Nizovya Amudari-do-Kungrada, Turkestanskije vedomosti, № 3, 1873.
18. Esbergenov Kh. Konyrat tariyxy ham madeniy estelikleri. Nukus, 1993, p.12
19. Xojaniyazov G. Aralsko-Kungradskos vladenie. Vestnik KK br. AN RUz. №7. 2004. P 52-55
20. Saymanov S. S. Gorod Kungrad v soobshcheniyax puteshestvennikov i uchenyx XIX v. // Vestnik Karakalpakskogo otdeleniya AN RUz. 1997. № 1–2. p.103.

XIX ASRNING 2-YARMI – XX ASR BOSHLARIDA O‘RTA OSIYO HUNARMANDCHILIK USTAXONALARI VA ULARNING SHAKLLANISH JARAYONI

ABDUMUTALOVA Munisa Pulat qizi,

Sh.Rashidov nomidagi Samarqand davlat universiteti
O‘zbekiston tarixi kafedrası doktoranti (Samarqand, O‘zbekiston)

E-mail: abdumutalovamunisa802@gmail.com

 ORCID: 0009-0004-6107-3446

 DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.18345594>

Annotatsiya: Turkiston Rossiya tomonidan zabt etilgach, Turkistonning XIX asrning 2-yarmi – XX asr boshlaridagi hunarmandchilik va ustaxonalar holat haqida so‘z boradi. Turkiston Rossiya imperiyasi tomonidan bosib olingach, bu hududda iqtisodiy va ijtimoiy hayotda sezilarli o‘zgarishlar yuz berdi. XIX asrning ikkinchi yarmi – XX asr boshlarida hunarmandchilik faoliyati an‘anaviy tarzda davom etgan bo‘lsa-da, Rossiya sanoat mahsulotlarining kirib kelishi mahalliy ustaxonalar faoliyatiga kuchli ta‘sir ko‘rsatdi. Shahar va qishloqlarda temirchilik, kulolchilik, zargarlik, kigizchilik, to‘qimachilik kabi hunarlar keng tarqalgan edi. Ayniqsa, Samarqand, Buxoro, Qo‘qon, Marg‘ilon kabi markaziy shaharlarda ipak, mis, yog‘och va charm mahsulotlari tayyorlash ustaxonalarining soni ko‘p edi. Ammo rus savdogarlari orqali keltirilgan arzon sanoat buyumlari mahalliy mahsulotlarga raqobat tug‘dirib, ko‘plab hunarmandlarning iqtisodiy ahvolini og‘irlashtirdi. Shunga qaramay, o‘lkada hunarmandchilik milliy madaniyatning muhim qismi sifatida saqlanib qoldi va keyinchalik sanoatlashuv jarayonlari uchun asos bo‘lib xizmat qildi.

Kalit so‘zlar: *ustaxonalar, shogirdlik an‘analari, gildiya, hunarmandchilik, to‘qimachilik.*

РЕМЕСЛЕННЫЕ МАСТЕРСКИЕ СРЕДНЕЙ АЗИИ ВО ВТОРОЙ ПОЛОВИНЕ XIX — НАЧАЛЕ XX ВЕКА И ПРОЦЕСС ИХ ФОРМИРОВАНИЯ

АБДУМУТАЛОВА Муниса Пулат кизи

докторант кафедры истории Узбекистана Самаркандского государственного
университета имени Шарафа Рашидова (Самарканд, Узбекистан).

Аннотация: Статья рассказывает о состоянии ремесел и мастерских в Туркестане во второй половине XIX — начале XX века, после захвата Туркестана Россией. После завоевания Туркестана Российской империей в экономической и социальной жизни региона произошли значительные изменения. Во второй половине XIX — начале XX века ремесленное производство продолжало существовать в традиционной форме, однако приток промышленных товаров из России оказал сильное влияние на деятельность местных мастерских. В городах и селах были широко распространены кузнечное, гончарное, ювелирное, войлочное и ткацкое ремёсла. Особенно известными центрами считались Самарканд, Бухара, Коканд и Маргилан, где изготавливали изделия из шелка, меди, дерева и кожи. Однако дешёвые промышленные товары, ввозимые русскими торговцами, создавали серьёзную конкуренцию местной продукции и ухудшали экономическое положение многих ремесленников. Несмотря на это, ремесло сохраняло важное значение как часть национальной культуры и впоследствии послужило основой для процессов индустриализации края.

Ключевые слова: *мастерские, традиции ученичества, гильдия, ремесло ткачество.*

CRAFT WORKSHOPS OF CENTRAL ASIA IN THE SECOND HALF OF THE 19TH CENTURY AND THE EARLY 20th CENTURY AND THE PROCESS OF THEIR FORMATION

ABDUMUTALOVA Munisa,

Doctoral Student at the Department of History of Uzbekistan,
Samarkand State University named after Sharof Rashidov (Samarkand, Uzbekistan).

Annotation: Following the conquest of Turkestan by the Russian Empire, this article focuses on the state of handicrafts and workshops in Turkestan in the second half of the 19th century and the early 20th century. As a result of this conquest, significant changes took place in the region's economic and social life. In the second half of the 19th and early 20th centuries, traditional crafts continued to exist, but the influx of industrial goods from Russia had a profound impact on the work of local workshops.

Blacksmithing, pottery, jewelry making, felt production, and weaving were widespread in cities and villages. Samarkand, Bukhara, Kokand, and Margilan were especially known as major centers where silk, copper, wood, and leather goods were produced. However, the cheap industrial products brought in by Russian merchants created serious competition for local goods and significantly worsened the economic situation of many artisans. Despite these challenges, handicrafts remained an important part of national culture and later served as a foundation for the region's industrialization processes.

Keywords: *Workshops, Apprenticeship traditions, Guild, Handicrafts, Weaving.*

Kirish

O'rta Osiyoda hunarmandchilik ustaxonalari mavjudligi haqida XIX asr oxiri – XX asr boshlarida rus tadqiqotchilari A. F. Middendorf, N. F. Petrovskiy, V. P. Nalivkin, N. S. Likoshin, M. F. Gavrilov, M. V. Nikulinlar o'z tadqiqotlarida qayd etgan. Biroq ularni, asosan, bir turdagi gildiya nizomlari qiziqtirgan, shuning uchun tadqiqotchilar o'z asarlarida Markaziy Osiyoning hunarmandchilik ustaxonalari kelib chiqishi, ichki tuzilishi va mohiyati haqidagi masalalarga to'xtalib o'tmagan.

M. S. Andreev o'z maqolasida O'rta Osiyo ustaxonalari va ularning shakllanish jarayonini ko'rsatishga harakat qildi. Atoqli sovet sharqshunosi A.Y. Yakubovskiy XIX asrning 30-yillari boshlarida yozma manbalar ma'lumotlariga asoslanib, Markaziy Osiyoda hunarmandlarning gildiya tashkilotlari X asrda mavjud bo'lganligini qayd etgan. Uning fikricha, XII–XIII asrlarda ustaxonalar mavjud bo'lib, shaharlarning ijtimoiy hayotida katta rol o'ynagan. Biroq XIV asrda ular muhim tashkilotlar sifatida rol o'ynamadi, buning ildizlari ancha oldingi davrlarga borib taqalishiga shubha yo'q.

1940-yilda A. M. Beleniskiy Kazi hujjatlarini o'rganib, XV–XVI asrlarda G'arbiy Yevropa gildiyalariga xos bo'lgan shogird olish tizimi O'rta Osiyo gildiyalarida yo'qligi haqida fikr bildirilgan. A. M. Beleniskiyning yana bir asarida XIV–XV asrlarda O'rta Osiyodagi hunarmandchilik uyushmalari hayotidan ba'zi voqealar tasvirlangan.

O'rta Osiyoda hunarmandchilik uyushmalarini o'rganish bilan hunarmandchilik uyushmalari tuzilmasining ibtidoiy shakllaridan rivojlangan shahar tashkilotlarigacha bo'lgan o'zgarishini kuzatgan, gildiya iyerarxiyasini aniqlagan, ularning marosimlari va qoidalarini tavsiflagan, shuningdek, gildiyalarning kelib chiqishini o'rganuvchi qator asarlar E. M. Pesherevaga taalluqli. E. M. Peshereva asarlariga binoan, gildiya rivojlanishining dastlabki bosqichini G'arbiy Yevropadagi gildiyalari bilan ma'lum darajada o'xshashligini ko'rsatadi.

Tog‘li tojiklarning hunarmandchiligini tashkil etish N. N. Ershov asarlarida tasvirlangan. Xorazm hunarmandlari ustaxonalarining tuzilishi, ular a‘zolarining huquq va majburiyatlari haqida ba’zi ma’lumotlar I. Jabborovning maqolasida keltirilgan.

O‘rta Osiyo hunarmandchilik uyushmalarining ichki tuzilishi, qoidalari va marosimlari O. A. Suxareva asarlarida ham yoritilgan. Muallif hunarmandchilik ustaxonalarini ishlab chiqaruvchi kuchlar va ishlab chiqarish munosabatlarining rivojlanishi bilan bog‘laydi. Feodal sanoati rivojlanishining dastlabki bosqichi ishlab chiqarish munosabatlarining ikki a‘zoli tizimiga ega bo‘lgan sex bilan tavsiflanadi (usta-shogird), keyinchalik tovar-pul munosabatlarining rivojlanishi va bozorning kengayishi bilan yanada progressiv uch a‘zolik tizimli ustaxonaga aylandi: usta-ega (ustakor), yollanma usta (xalifa) va talaba (shogird). Uning so‘zlariga ko‘ra, “uch kishilik tizimning paydo bo‘lishi hunarmandlar o‘rtasida ijtimoiy tabaqalanishning kuchayishini anglatardi”. [Alimova D,2001:54 b.] Biroq O‘rta Osiyo hunarmandchilik uyushmalari, ularning feodallar hayotidagi o‘rni, kelib chiqishi va mohiyati haqidagi savolni to‘liq ochib berish uchun shaharlar hunarmandchilik korporatsiyalarining xususiyatlariga ega bo‘lishi kerak. XIX asr oxiri – XX asr boshlarida O‘rta Osiyo hududlarida hunarmandchilik ustaxonalari rivojlanishida turli shahar markazlarida iqtisodiyot, turmush va o‘ziga xosliklar tufayli sezilarli farqlar mavjud edi. O‘rta Osiyoning boshqa shaharlarida bo‘lgani kabi Xo‘jandda ham tashkilotlar bir xil ixtisoslikdagi hunarmandlarni birlashtiruvchi kasaba deb atalgan. Xo‘jand hunarmandchiligi XIX asr oxiri – XX asr boshlarida, avvalgidek, yollanma hunarmandlar – xalifa, mustaqil hunarmandlar – mulkdorlar, yirik ustaxonalar egalari – ustakorlar va nihoyat, gildiya iyerarxiyasining eng quyi bo‘g‘ini bo‘lgan talabalarni birlashtirgan. [Немченко М,1926:14.] Talabalar ustaxonadagi mavqeyiga ko‘ra ikki toifaga bo‘lingan: ustazoda – ustaxona a‘ziligiga qabul qilish uchun faqat ustozning ruxsat duosi (fotiha) talab qiladigan ustalar oilasidan bo‘lgan imtiyozli o‘quvchilar va shogird – qiziqishi bo‘lgan begona talaba. Ikkinchisi ustaxonaga a‘zo bo‘lish uchun kamarbasta, taomlarni tashkil qilish bilan bog‘liq marosimdan o‘tishi kerak edi.[Масальский В, 1921:7.] Sex ustasi ustaxona kultining qo‘riqchisi va targ‘ibotchisi edi. U o‘z yordamchilari bilan yil davomida bir necha bor korporatsiya a‘zolarining ustaxonalariga tashrif buyurdi. Xo‘jandning savdo markazi – “Panjshanbe” bozorida qator-qator to‘qimachilar yig‘ilib turgan joyda har bir ustaxona korporatsiyasining yordamchi oqsoqollari – bozor oqsoqollari (bozor-oqsoqol) bo‘lgan.[Андреев М,1927:326.] To‘qimachilik mahsulotlarini sotish va xarid qilishni to‘g‘ri yo‘lga qo‘yib, tovar sifatini nazorat qilib, hunarmandlar va xaridorlar o‘rtasidagi bitimlarda ishtirok etdilar. Ularning jamoat joyi (oqsoqolxona) Bobo Rahim oqsoqol karvonsaroyida joylashgan edi. Ustaxona oqsoqollarining boshqa yordamchilari (poyakor), usta va sex yig‘ilishining turli topshiriqlari ular ijro etishda ham qatnashgan.[Якубовский А, 1932:33.]

XX asrning boshlarida Turkistonni Rossiya to‘qimachilik sanoatining asosiy xomashyo bazasiga aylantirish jarayoni jadallashdi. Mamlakatdan paxta tolasi eksporti Rossiyaning markaziy hududlarida barqaror ravishda o‘sib bordi.[Жаббаров И,1959:84.] Faqat 1887–1896-yillarda O‘rta Osiyodan Rossiyaga 26 million kishi ko‘chib o‘tgan. Bir funt paxta tolasi olib chiqilgan. [Pintner.1976:234.] Har bir funt paxta tolasi amerikalik paxta tolasidan 2 rubl 38 kupon arzon bo‘lgani uchun, imperatorlik budjeti 61 million dollar daromad olgan (26 million X 2.38 rubl = 61.88 million rubl). Yillar davomida Rossiyaga import qilingan paxta bojxona yig‘imlari miqdori 203 million rublga yetgan. Agar Rossiyaga paxta tolasini chetdan, ya’ni O‘rta Osiyodan emas, balki xorijdan import qilganida, bu Rossiya uchun 256 million rublni tashkil etardi. Shunday qilib, qirolik budjetidan juda katta mablag‘ tejalgan. Ushbu manfaat Rossiya imperiyasining

ma'muriyatini paxta maydonlarini tizimli ravishda kengaytirishga majbur etdi.[Беленицкий А.1940: 221]

Natijada faqat Farg'ona viloyatida paxta maydoni 30 yil ichida (1885–1915) uch baravar kengayib, paxta hosili 1,200,000 funtdan 9,277,000 funtgacha o'sdi. Bu Turkistonda olingan paxtaning 60 foizini tashkil etdi. XIX asrning oxirgi choragida mamlakat yangi paxta navlarini ekishga ko'proq e'tibor qaratdi.[История Узбекской ССР, 1956:209.] Xususan, 1889-yilda Farg'ona vodiysida 1,5008 akr maydonga amerikalik paxta ekilgan bo'lib, 1904-yilda bu maydon 173,586 ekrga yetdi, ya'ni 11 baravarga ortdi. Turkiston paxtasi, asosan, Rossiyaning markaziy hududlariga eksport qilindi. 1900-yilda mamlakatdan 83,954 funt, 1905-yilda 307,066 funt, 1911-yilda 1,005,335 funt va 1914-yilda 1,402,585 funt paxta olib chiqildi. [Гулишамбаров С. 1913:45]

Shunday qilib, Rossiya imperiyasining mamlakatdagi qariyb yarim asrlik hukmronligi davrida paxta maydoni 7 baravarga, paxta hosili esa 140 baravarga o'sdi. Ayniqsa, 1912-yilda paxtachilar uchun mo'ljal hosil bo'ldi. Ushbu yil eng yuqori ko'rsatkichga erishildi – 14 million pud paxta olindi. O. Ganning ma'lumotlariga ko'ra, 1912-yildagi paxta hosili 1906-yilga nisbatan deyarli ikki baravar – 7,780,000 funtdan 140,000,000 funtgacha o'sdi.[Пещерева Е.1922:121] Ushbu davrda mamlakatda paxta tolasi importi oshdi, bu Rossiyaning to'qimachilik sanoatida ishlov berilgan paxtaning 40-50% ini tashkil etdi. Daromad 138-140 million rublni tashkil etdi.[Беленицкий А.1940:22]

Mamlakatda neft konlarining ishga tushirilishi, neft mahsulotlari ishlab chiqarilishi temir yo'l transporti va paxta tozalash, neft ishlab chiqarishning tez rivojlanishiga qulay sharoit yaratdi. Paxta tolasi ishlab chiqarishining oshishi va uning transporti sharoitlarining yaxshilanishi natijasida mamlakat Rossiya to'qimachilik sanoatining asosiy xomashyo bazasiga aylandi. Agar 1886-yilda Rossiya to'qimachilik sanoatining paxta tolasi talab qilishi 10,455,000 funt bo'lgan bo'lsa, 1910-yilda bu miqdor 25,870,000 funtga yetdi, ya'ni 2.5 baravarga oshdi. 1900-yilda to'qimachilik sanoati Rossiyaning jami sanoat ishlab chiqarishining 27.3% ini tashkil etgan. Keyin bu ko'rsatkich barqaror ravishda o'sdi va 1900-yildan 1910-yilgacha to'qimachilik sanoati, ayniqsa, paxta sanoati, Rossiya iqtisodiyotida yetakchi o'rinlardan birini egalladi.[Демидов А.1926:84.] Agar 1900-yilda to'qimachilik sanoatidagi ip miqdori 350 million rubl bo'lgan bo'lsa, 1903-yilda bu miqdor 610 million rublga, 1913-yilda esa 900 million rublga yetdi. [Ziyoev H. 2006: 94.]

Bundan keyin Turkistonda, xususan, Farg'ona viloyatida paxta maydonlarining yanada kengayishi davom etdi. Bu, asosan, paxtaga ixtisoslashishga olib keldi. Ushbu hudud viloyatdagi yetishtirilgan xomashyoning 80 foizini ta'minladi. Turkistonda paxtachilikning tez rivojlanishi Rossiya imperiyasining import qilingan paxta bo'yicha bojxona yig'imlarining doimiy oshishi bilan bog'liq edi. Rossiya to'qimachilik sanoati o'zining paxta talabini, asosan, Turkiston paxtasi hisobiga qondirishga majbur bo'ldi. Natijada, 1900-yilda birgina Farg'ona vodiysidan 5 million funt paxta tolasining chiqarilishi amalga oshirildi, bu Rossiya sanoatining uchdan biri qism mahslot o'rnini bosdi. Xuddi shu yilda viloyatda 186,326 akr paxta ekilgan, 1915-yilda esa bu maydon 336,525 akrga yetdi.[Сухарев О.1962:76]

Natija

Turkiston paxtasi ko'proq mahalliy bozorlar orqali sotib olinardi. Paxta bo'laklaridan ajratilmagan holda, ba'zan tola shaklida bozorlar sotuvga chiqarilar edi. Savdo markazlari asosan yirik omborlar va ulgurji savdogarlar yashagan shaharlarda joylashgan edi. [Фомченко А. 1983:39.] Hosil yig'im davrida bozorlar gavjum bo'lib, paxta, ipak va boshqa qishloq xo'jaligi

mahsulotlari savdosi jonlanardi. Qishloqlarga savdogarlar, shuningdek, bozorlardan uzoqroq joylashgan qishloqlarga ham paxta sotib olish uchun borar edi. Sotib olish va sotish jarayonida savdogarlar paxtani arzon narxda olishga harakat qilardilar, tarozida noto‘g‘ri o‘lchab, ularning savodsizligidan foydalangan holda fermerlarni aldashardi. Fermerlar esa o‘z navlarini sotishda paxtaga tosh, tuproq va suv aralashtirishga harakat qilishar edi, shu bilan paxtaning og‘irligini oshirishga intilishar edi. Bu paxtaning sifatini pasaytirib, uni standartlarga mos kelmas holatga keltirardi.

Bu esa, o‘z navbatida, mamlakatdagi to‘qimachilik egalari orasida paxtaga bo‘lgan ishonchni pasaytirgan edi.[Сухарев О. 1962:181] Mahalliy aholining soddaligi va savodsizligi sababli, ular savdogarlar tomonidan paxta savdosi jarayonida o‘rnatilgan shartlarni qabul qilishga yoki bozordagi narxlarga bo‘ysunishga majbur bo‘lishardi, chunki ular haqiqiy savdo narxini bilish va ajratish imkoniga ega emas edilar.

Bu sharoitlarda, markaziy zavodlar va paxta yetishtiriladigan hududlar o‘rtasidagi narx farqidan olinadigan foyda (qo‘shimcha transport xarajatlarini hisobga olmasdan) Turkiston paxtasini sotib olish va sotish bilan shug‘ullanadigan brokerlarning qo‘liga o‘tdi. Turkiston paxtasining aksariyati temir yo‘l orqali tashilgan. Xiva xonligidan olingan paxta ham Aral dengizi bo‘ylab Kazalinsk shahriga olib kelingan.[Ган О, 1913:31].

Iqtiboslar/ References/ Kaynaklar/ Сноски:

1. Alimova D.A. Tarix shohidligi va saboqlar. – T.: “Sharq”, 2001. – 154 b.
2. Андреев М. С. По поводу процесса образования примитивных среднеазиатских древних цехов и цеховых сказаний (рисола) // Этнография. – 1927. – № 2. – С. 323–326.
3. Беленицкий А. М. Из истории участия городских ремесленников в городских праздниках в Средней Азии в XIV–XV вв. // Труды отдела Востока Государственного Эрмитажа. – Т. 2. – Л., 1940.
4. Беленицкий А. М. Организация ремесла в Самарканде в XV–XVI вв. // Краткие сообщения Института истории материальной культуры. – 1940. – Т. VI. – М.–Л.
5. Демидов А.П.Экономические очерки хлопководства, хлопковой торговли и промышленности в Туркестане. Библиотека хлопкового дела. Кн. 3. 2-е изд. –М., 1926. –С. 84.
6. Фомченко А. П. Русские поселения в Туркестанском крае. –Т.: Фан, 1983. – С. 35–39.
7. Ган О. Промышленность и торговля. – М., 1913. – № 1. – С. 31.
8. Гулишамбаров С. И. Экономический обзор Туркестанского района, обслуживаемого Среднеазиатской железной дорогой. – Ашхабад, 1913. – С. 45.
9. Жаббаров И. Об ученичестве в ремесленных цехах Средней Азии в конце XIX – начале XX вв. (По материалам Хорезма) // Материалы Второго совещания археологов и этнографов Средней Азии. – М.–Л., 1959. – С. 81–84.
10. Масальский В. И. Богатство России — хлопок. – Петроград, 1921. – С. 7.
11. Немченко М. А. Динамика туркестанского крестьянского хозяйства. – Полторацк (Ашхабад), 1926. – С. 14.
12. Pintner. Initial Problems in the Soviet Economic Development of Central Asia; Some Statistics on Higher Education. – P. 286, 234.
13. Пещерева Е. М. Из истории цеховых организаций в Средней Азии; Цех гончаров у народов Средней Азии в конце XIX – начале XX в.; Гончарное производство Средней Азии;

О ремесленных организациях Средней Азии в конце XIX – начале XX в. (1949–1960).1922.М:121с

14. Сухарев О. А. Позднефеодальный город Бухара конца XIX – начала XX века: ремесленная промышленность. – Ташкент, 1962. – С. 76, 79, 84–85, 158–181.

15. Uzbek SSR Archives. F I-1, List 17, Volume 990, Page 5.

16. Ziyoev H.Z. O‘zbekiston mustamlaka va zulm iskanjasida. – Toshkent, 2006. – 94 b.

17. История Узбекской ССР. Т. 2. – Ташкент, 1956. – С. 209.

18. Якубовский А. Ю. Феодальное общество Средней Азии и его торговля с Восточной Европой в X–XV вв. // Материалы по истории Узбекской, Таджикской и Туркменской ССР. – Л., 1932. – С. 32–33.

**РУКОПИСЬ ПРОИЗВЕДЕНИЯ «KALILA VA DIMNA-I TURKIY» ИЗ
БИБЛИОТЕКИ САМАРКАНДСКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО УНИВЕРСИТЕТА
КАК ПАМЯТНИК ЛИТЕРАТУРНОГО ЯЗЫКА ХИВИНСКОГО ХАНСТВА**

БУЗРУКОВ Мухаммадихон Джамолович,

Доцент кафедры истории Самаркандской цивилизации
Самаркандского государственного университета
имени Ш. Рашидова (Самарканд, Узбекистан)

 E-mail: mbuzrukov1982@gmail.com

 ORCID: 0009-0002-8304-4422

 DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.18345537>

Аннотация: Статья посвящена труду «Kalila va Dimna-i turkiy», рукопись которого хранится в научной библиотеке Самаркандского государственного университета. Согласно колофону рукописи, данный экземпляр был подготовлен в 1904 году по приказу Хивинского хана Мухаммада Рахима-хана II (Фируза). Известно, что в период династии Конгиротов «Калила и Димна» несколько раз переводилась с персидского на тюркский язык. Во время правления Алла-Кули-Хана (1825-1842) Мухаммад Нияз ибн Мулла Нуриддин Урганжи перевел произведение в 1838 году, а во время правления Мухаммада Рахим-хана II (Фируза) Камиль Хорезми (1825-1899) сделал еще один перевод в 1891 году. Рукопись СамГУ имеет важное значение, ибо может представлять собой новый перевод произведения и с этой точки зрения является важным источником для будущих исследований.

Ключевые слова: *Переводы “Калила и Димны”, рукопись СамГУ, Хивинское ханство, Мухаммад Рахим-хан II – Фируз, мулла Каримберган диван ибн Рахманберган Хорезми.*

**SAMARQAND DAVLAT UNIVERSITETI KUTUBXONASIDA SAQLANAYOTGAN
«KALILA VA DIMNA-I TURKIY» ASARINING QO‘LYOZMA NUSXASI XIVA
XONLIGI ADABIY TILINING YODGORLIGI SIFATIDA**

Muhammadixon Jamolovich BUZRUKOV,

Sh.Rashidov nomidagi Samarqand davlat universiteti Samarqand
tamadduni tarixi kafedrasida dotsenti (Samarqand, O‘zbekiston)

Anotatsiya: Maqola Samarqand davlat universiteti ilmiy kutubxonasida saqlanayotgan “Kalila va Dimna-i turkiy” asariga bag‘ishlangan. Uning qo‘lyozma nusxasi Xiva xoni Muhammad Rahimxon II – Feruz buyrug‘i bilan 1904-yilda tayyorlangani asarning oxirida yozilgan. Ma’lumki, Qo‘ng‘irotlar sulolasi davrida “Kalila va Dimna” asari bir necha bor fors tilidan turkiy tilga o‘girilgan. Ollohqulixon (1825-1842) davrida Muhammad Niyoz ibn mulla Nuriddin Urganjiy 1838-yilda, Muhammad Rahimxon II – Feruz davrida Komil Xorazmiy (1825-1899) 1891-yilda tarjima qilgan. SamDU qo‘lyozmasi yangi tarjima bo‘lishi mumkinligi bilan ahamiyatlidir. Va shu jihatdan kelgusi tadqiqotlar uchun muhim manba hisoblanadi.

Kalit so‘zlar: *“Kalila va Dimna” tarjimalari, SamDU qo‘lyozmasi, Xiva xonligi, Feruz – Muhammad Rahimxon II, mullo Karimbergan devon ibn Rahmonbergan Xorazmiy.*

MANUSCRIPT OF THE WORK «KALILA VA DIMNA-I TURKIY» FROM THE
LIBRARY OF SAMARKAND STATE UNIVERSITY AS A MONUMENT OF THE
LITERARY LANGUAGE OF THE KHIVA KHANATE

Muhammadikhon BUZRUKOV,

Assoc. Prof., Department of History of Samarkand
Civilization, Samarkand State University
named after Sh. Rashidov (Samarkand, Uzbekistan)

Abstract: This article is devoted to the work *Kalila and Dimna-i Turkī*, preserved in the Library of Samarkand State University. According to the colophon of the manuscript, this copy was prepared in 1904 by order of Muhammad Rahim Khan II (Feruz), the ruler of the Khanate of Khiva. It is known that during the period of the Qong‘irot dynasty, *Kalila and Dimna* was translated several times from Persian into Turkī. During the reign of Allah Quli Khan (1825–1842), the work was translated in 1838 by Muhammad Niyaz ibn Mulla Nuriddin Urganji, while another translation was produced in 1891 by Kamil Khorezmi (1825–1899) during the reign of Muhammad Rahim Khan II (Feruz). The Samarkand State University manuscript is particularly significant, as it may represent a previously unknown translation of the work and, therefore, constitutes an important source for future research.

Keywords: *Translations of “Kalila and Dimna”, the manuscript of SamSU, the Khanate of Khiva, Feruz – Muhammad Rahim Khan II, Mullah Karimbergan devon ibn Rahmonbergan Khorezmi.*

Введение. Территория Центральной Азии своим географическим расположением с древних времен являлась перекрестком различных историко-культурных ареалов и крупных трансконтинентальных магистралей. Древние города этого региона находились то в сердце, то на периферии мировых империй. Жители этого культурно-географического ареала имели торговые, научные, религиозные, литературные и художественные связи с близлежащими странами. В Центральной Азии пересекались и укоренялись греческая, иранская, тюркская, арабская, китайская, индийская, русская и европейская культуры до, во время и после существования «шелковых путей». Здесь были популярны образцы литературы развлекательного характера, некоторые из которых имели древнеиндийское происхождение. Они были рассчитаны на массового читателя.

Расположенный на центральной трассе Великого шелкового пути город Самарканд имеет почти трехтысячелетнюю историю. Он на протяжении своей истории был и остается перекрестком цивилизаций и культур народов. Города Мавераннахра, с древности снискавшие славу центров высокой культуры, после завоевания Арабским халифатом довольно скоро оказались не просто вовлеченными в процесс знакомства с новым сакральным знанием, но и сами активно включились в формирование мусульманской социокультурной традиции. В период Арабского халифата жители Центральной Азии познакомились с арабским переводом «Калилы и Димны» и сами стали переводить его на свой местный язык. Основой этой статьи является уникальная рукопись «*Kalila va Dimna-i turkiy*», которая хранится в библиотеке Самаркандского государственного университета.

О переводах «Калилы и Димны». Это сборник древнеиндийского происхождения. Жанр, к которому он принадлежит, относится к апологической литературе. То есть, это нравственное поучение посредством сцен, где героями являются животные. Это произведение появилось как адаптированный перевод санскритского сочинения

«Панчатантра» (पञ्चतन्त्र) на пехлевийский язык. Фольклорный характер сюжетов, простота и занимательность формы обеспечили «Панчатантре» исключительно широкое распространение.

Первый перевод был выполнен около 570 года в Иране по указу сасанидского царя Хосрова I Ануширвана (531-579). Его эпоха отличалась беспрецедентной открытостью к неиранским научным и философским учениям [1: 97-103]. К сожалению, этот перевод, сделанный на пехлевийский язык, до наших дней не сохранился.

В VIII веке древнеперсидский текст был переведен Абдуллой ибн аль-Мукаффой (721-757) на арабский язык. Он был озаглавлен «Калила ва Димна» (كليلة ودمنة) по именам животных-рассказчиков и под этим именем приобрел известность в мусульманском мире. Этот вариант до сих пор считается образцом арабской прозы. Хотя книга была написана для обучения государственных служащих, она была интересна широкому кругу читателей и стала пользоваться популярностью среди всех слоев населения, войдя в фольклор мусульманского мира.

В 1144 году Низам ад-Дин Абуль Маали перевел книгу с арабского языка на персидский, *украсив и усложнив* текст в соответствии со вкусами своего времени. До XV века в персидско-таджикской литературе известностью пользовался «Калила и Димна» Низам ад-Дина Абуль Маали, который был переведен в XII веке и посвящен Бахрамшаху Гезневи. Поэтому эта редакция была известна как «Калила и Димна» Бахрамшаха Гезневи.

В период расцвета Тимуридов Хусейн Ваиз Кашифи на основе произведения Низам ад-Дин Абуль Маали осуществил новый перевод. Свою новую редакцию он посвятил шейху Ахмаду Сухайли, амиру султана Хусейн Байкара. Поэтому она была названа «Анвори Сухайли».

Каждый перевод на персидский язык отличается всё большим количеством риторических приемов. Особенно выделяется в этом отношении перевод Хусейн Ваиз Кашифи, содержащий множество поэтических вставок, подобно санскритскому оригиналу.

Первый перевод «Калилы и Димны» на **тюрки** был осуществлен Ифтихориддином Мухаммадом Бакри в XIII веке. Единственная рукопись этого перевода хранится в библиотеке «Индия Оффис» в Лондоне.

Литературный язык **тюрков** среднеазиатского ареала назывался **чагатайским**, который в исследованиях советского периода также встречается как **староузбекский язык**. Ареально-историческая интерпретация языковых показателей текстов этого языка приведена в исследованиях Г.Ф. Благовой [3; 4; 5].

Чагатайский язык продолжал существовать и в образовавшихся после распада государства Тимуридов (1405-1506) Бухарском эмирате, а также в Хивинском и Кокандском ханствах, сыграв большую роль в создании письменных языков соседних тюркоязычных народов – туркмен, казахов, каракалпаков и уйгуров [6: 425].

Переводы «Калилы и Димны», сделанные в Хивинском ханстве. Переводы «Калилы и Димны», выполненные в Хивинском ханстве, представляют собой важный аспект литературной традиции региона. Чагатайский язык, ставший литературным языком в указанных территориях, унаследовал богатство и элементы культурного наследия, начиная с периода распада владений Тимуридов. Староузбекский язык, использовавшийся в качестве письменного литературного языка, продолжал своё существование и в период правления династии Конгратов (1804-1920), оставаясь важным инструментом для передачи знаний и литературных традиций. Таким образом, переводы и литературные произведения

этого периода имеют огромную значимость как для истории, так и для культурной идентичности узбекского народа.

В отличие от своих соседей, историки Хивинского ханства предпочитали писать только на среднеазиатском варианте тюркского языка (чагатайском). Хивинские авторы переводов в своих предисловиях (*дибача*) именовали этот язык *тюрки*. Термин *чагатайский тюркӣ* употреблялся ими во многих случаях, когда речь шла о переводах с османского на среднеазиатский тюркский язык. Термин *тюркӣ* относился к книжно-письменному языку, продолжившему традиции *чагатайского* языка. Этот термин используется с географическими уточнениями: среднеазиатский тюркӣ, золотоордынский тюркӣ, поволжский тюркӣ и т.д.

Среднеазиатский тюркӣ представляет собой позднюю разновидность чагатайского языка и имеет два периода развития: 1) XVII – конец XVIII вв.; 2) конец XVIII – начало XX вв.

Представители династии Конгратов (1804-1920) Хивинского ханства покровительствовали культуре и уделяли особое внимание переводам сочинений на **чагатайский язык**. Были переведены исторические и художественные произведения с арабского, персидского и турецкого языков на местный язык «**турки**». Лингвоним «турки» (тюркӣ) употребляется Н. Ташевым для обозначения литературного языка Хивинского ханства, который в научной литературе называется также «(поздне)чагатайским», «староузбекским», «трансоксианским тюркӣ» и др. (О названиях этого языка и роли Хорезма в его развитии смотрите публикации Юрия Эноховича Брегея [13; 14; 15]).

При правлении пятого правителя династии Кунгратов, Аллахкули-хана (1825–1842), был осуществлён перевод «Калилы и Димны». Из персидского языка его перевёл в 1253/1837–1838 годах Мухаммад Ниёз ибн мулла Нуриддин Урганджи.

Следующий перевод «Калилы и Димны» был сделан во время правления Мухаммад Рахим-хана II (1864–1910), одиннадцатого правителя династии кунгратов. Он родился в 1845 году и пришёл к власти после смерти своего отца, Саид Мухаммад-хана. Мухаммад Рахим-хан II стал последним независимым ханом Хивинского ханства. В 1873 году, несмотря на сопротивление, ханство оказалось под протекторатом Российской империи.

Мухаммад Рахим-хан II был образованным правителем, известным поэтом и композитором. Он стремился усовершенствовать свою придворную среду именно через культурные достижения. При дворе Мухаммад Рахим-хана II поэтическим творчеством начали заниматься десятки интеллектуалов, которые сочетали в себе роли поэтов, каллиграфов, переводчиков и историков; более 30 поэтов создавали поэтические произведения. Он возглавлял их и даже сам писал стихи под поэтическим псевдонимом Фируз. Все его окружение писало на староузбекском языке (чагатай) и подражало творчеству Алишера Навои (1441–1501) [12].

По приказу Мухаммад Рахим-хана II началось переписывание 1000 рукописей, а более 100 знаменитых исторических и художественных произведений Востока переводились на староузбекский язык (чагатай). Такие переводы обрели массовый характер [11: 58–65]. Продолжались и оттачивались средневековые ценности культуры. Существовали и такие сферы, где Мухаммад Рахим-хан II охотно воспринимал новшества. Например, в 1874 году при его покровительстве Атаджаном Абдаловым в Хорезме была организована первая в Средней Азии типография для печатания литографических книг.

По приказу Мухаммад Рахим-хана II было переведено на чагатайский язык сочинение «Тарих-и Табари» («История Табари») Абу Али Мухаммад Балъами с дополнениями новыми сведениями [10: 142–143].

В 1891 году в Хорезме Ниёз Мухаммад Хорезми перевёл «Калилу и Димну» на чагатайский язык. Настоящее имя переводчика – Пахлаван Нийаз [Мухаммад] мирзабаши б. дамулла ‘Абдаллах ахунд. Он более известен как узбекский поэт и музыковед под именем Комил Хорезми (1825–1899).

Переводчики средневековья далеко не во всём стремились точно воспроизводить подлинник; главное внимание они обращали на то, чтобы сделать содержание оригинала интересным и даже занимательным для своих читателей. При сверке с оригиналом часто оказывается, что перевод не только неточен или сильно искажен, но и содержит порой, особенно в добавлениях переводчика, значительные отклонения [9: 148]. Это также прослеживается в переводах «Калилы и Димны», поэтому каждая рукопись этого произведения важно для изучения.

Рукопись «Kalila va Dimna-i turkiy» из фонда СамГУ является памятником Хивинского ханства. Самаркандский государственный университет (СамГУ) является хранителем бесценных арабографических письменных источников. Среди рукописей на языке чагатай особенно выделяется «Kalila va Dimna-i turkiy». Она находится в хорошем состоянии: обложка твердая, картонная, а внутри – 106 листов. Текст произведения расположен в 2^б-106^а листах. Размер обложки 17,5х27 см, размер листов 17,5х26,5 см. Переплет (*мукавва*) картонный, светло-зеленого колорита. Обе крышки изготовлены из литого картона. «Края картонных крышек с целью их укрепления обязательно обклеивались мягкой, тонкой, хорошей выделки кожей и скреплялись корешком-задником той же выделки цвета и кожи. Иногда задник имел два выступающих сверху и снизу клапана-язычка (15-20 мм), за которой рукопись вытягивали из стопки на полке шкафа» [2: 85].

Три контрастных ярких медальона расположены по вертикальной оси. Центр их пересечения украшает крупный медальон удлинённой ромбовидной или миндалевидной формы с фестончатым либо гладким контуром. В центре наружных сторон крышек переплета помещается тиснённый овальный медальон-средник (*турундж*), как правило, украшенный растительным орнаментом. Сверху и снизу от него располагаются по вертикали две тиснённые пальметты (*сартурундж*).

По сторонам, на некотором расстоянии снизу и сверху, его сопровождают два меньших картуша миндалевидно-фестончатой формы либо в форме полураскрытого бутона. В орнаментальном рисунке, заполнявшем медальон, мастер мог проявить индивидуальность своего вкуса, фантазии и манеры. Э. Мамедова, говоря о принципах оформления хивинской книги XIX века, писала, что «отличительной особенностью среднеазиатских (в том числе хивинских) картушей было заполнение бутонов арабской надписью (имя мастера) в слегка наклонном положении. Бутонообразные картуши были заполнены компактной композицией растительно-цветочного узора» [8: 50]. В подавляющем большинстве случаев в этих пальметтах, напоминающих своей формой стилизованный цветок лотоса или его лист, ставилось личное клеймо мастера, изготовившего данный переплет.

Цветовой фон средника и пальметт обязательно должен контрастировать с цветом крышек. Это был либо золотистый, либо желтоватый, либо светло-красный фон и т. п. В

нашем случае картуш заполнен узором растительного цветка. Медальоны светло-коричневые, малиновые, жёлтые и золотистые. Оставлено место для унвана, но оно не оформлено.

Начало текста [7: 2^b]:

(Bismillahir rohmānir rohim) بسم الله الرحمن الرحيم	
<i>Ey az karamat sara iyorī donish¹</i>	ای از کرمت سره عیار دانش
<i>Va az lutfi tu be xazon bahori donish²</i>	و از لطف تویی خزان بهار دانش
<i>Dilbar biburd hino ba kaft naqshi ba chashm³</i>	دلبر ببرد حنا بکف نقش بچشم
<i>Az fayzi tu bod in Nigori donnish⁴</i>	از فیض تو باد این نگار دانش

Завершение текста подчеркивается постепенным и равномерным сужением текста от боковых рамок внутрь, принимающим форму сильно суживающегося конуса или трапеции. Текст завершается в странице 106^a следующими словами:

تاریخ هجری مینگ داعی اوچ یوز یگرمه ایکی ده ایردی کیم سلطان ابن سلطان والخاقان ابن الخاقان ابولغازی سید محمد رحیم بهادرخان الملقب بالفیروزوام دولته نینگ امر عالی لاریله نگار دانش نی بو فقیر الحقیر خاکسار ذره داریل غبار آثار ملا کریم بیرکان دیوان ابن رحمن بیرکان خوارزمی اتمام سرحدیغه یتکوردی فقیر الله ذنوبهماو ستر عید بهما فی شهر رجب ۱۳۲۲ (torix hijriy ming dog‘i uch yuz yigirma ikkida erdikim, sulton ibn sulton val hoqon ibn al-hoqon abulg‘oziy sayyid Muhammad Rahim bahodirxon al-mulaqqab bal Feruz va ummi davlata-ning amri oliylari bila Nigori donnish-ni bu faqir ul-haqir, xoksor zarra doril, g‘ubor-osor mullo Karimbergan devon ibn Rahmonbergan Xorazmiy itmom sarhadig‘a yetkurdi. Faqarallohu zunubahumo va hayu bahmai-yi shahri Rajab al-murajjab sanai 1322) [7: 106^a].

Как видно из этого текста заказчиком книги и перевода был Мухаммад Рахимхан II (1845-1910). Его заказ был завершён в 1322/1904 году Каримберган диваном ибн Рахманберганом Хорезми. Это может быть новым переводом, сделанным в Хорезме.

Заключение. Приведённые выше факты дают основание сделать следующие выводы:

– Перевод играет большую роль в формировании и развитии межнациональных культурных связей. Жанры в литературе обогащаются благодаря переводам. При помощи переводов можно познакомиться с бытом, культурой, обычаями, традициями, историей, литературой и наукой народов других стран.

– Если Каримберган девон ибн Рахмонберган Хоразмий является переводчиком, эта научная новизна говорит об уникальности рукописи СамГУ, поскольку о нём ничего не говорится в историографии Узбекистана на данную тему. В противном случае он может быть просто переписчиком.

– Интересно, почему в Хорезме трижды перевели «Калилу и Димну»? Два из них совпадают по времени с правлением Мухаммад Рахимхана II – Фируза. Возможно, его не удовлетворили два предыдущих перевода, и как знаток тонкостей художественной литературы он хотел представить более качественный вариант этого произведения.

¹ Сенинг карамингдан донишмандлик тоши тоза-аралашмаган

² Сенинг лутфингдан донишмандлик баҳори хазон қўрмайди

³ Дилбар кафтига қўз нақшидаги ҳино қўйди

⁴ Сенинг файзингдан бу “Нигори дониш” (донишмандликнинг нигори)

Iqtiboslar/ References/ Kaynaklar/ Сноски:

1. Абдуллаев Е. «Авеста» Хосрава Ануширвана: случай трансфера платоновской философии? // Культурный трансфер на перекрестках Центральной Азии: до, во время и после Великого шелкового пути. Париж-Самарканд: МИЦАИ, 2013. – С. 97-103.
2. Акимушкин О.Ф. К вопросу о среднеазиатских переплетах рукописных книг (30-е гг. XVIII – 30-е гг XX вв.) // Ираннаме 2007. № 1. – С. 85.
3. Благова Г.Ф. Языковое контактирование в тимуридских государствах по данным ареального исследования // Советская туркология, 1984, № 3, С. 16-26.
4. Благова Г.Ф. О языковой ситуации в тимуридском Мавераннахре (рубеж XV-XVI вв.) // TURCOLOGICA, – М.: Наука, 1986. – С. 42-52.
5. Благова Г.Ф. Чагатайский язык // Языки мира. Тюркские языки. Издание Института языкознания РАН. – Бишкек: Издательский дом «Кыргызстан», 1997. – С. 148-159.
6. Дмитриева Л.В. Тюркоязычная арабописьменная рукописная книга по ее ареалам // Рукописная книга в культуре народов Востока. Очерки. Книга первая. – Москва: Изд-во вос. лит, 1987. – С. 425.
7. Kalila va Dimna-i turkiy // Рукопись СамГУ № 387406. – С. 106^a.
8. Мамедова Э. О некоторых приемах художественного оформления хивинских рукописей XIX века // Общественные науки в Узбекистане. Таш., 1974. – С. 49-53.
9. Султанов Т. И. Некоторые вопросы тюркской среднеазиатской переводной литературы. –Туркологический сборник -1976. – Москва: Наука, 1978. – С. 141-152.
10. Тулибаева Ж.М. Хивинские исторические сочинения XIX – начала XX века // Journal of Oriental Studies (Вестник. Серия востоковедения). № 2 (85). 2018. – С. 140-145.
11. Эркинов А. Тимуридский маньеризм в литературной среде Хивы при Мухаммад Рахим-хане II (на примере антологии «Маджму‘а-йи шу‘ара-йи Фируз-шахи») // Вестник МИЦАИ, 8, 2008, С. 58-65.
12. Эркинов А. Культурный перфекционизм в хивинской придворной среде при Мухаммад Рахим-хане II как способ противостояния режиму российского протектората // История и культура Центральной Азии / Отв. ред. М. Йошикадзу, Б. Абдухалимов, К. Хисао. – Токио: Tokyo press, 2012. – 444 p.
13. Bregel Yu. “The Tawārīkh-i Khōrazmshāhīya by Thanā’ī: the Historiography of Khiva and the Uzbek Literary Language” in: Aspects of Altaic Civilization II: Proceedings of the XVIII PIAC, Bloomington, June 29 – July 5, 1975, ed. Larry V. Clark and Paul Alexander Draghi, Bloomington, 1978, pp. 17-32.
14. Mūnis Shīr Muḥammad Mīrāb and Āgahī Muḥammad Rizā Mīrāb, Firdaws al-iqbāl: History of Khorezm, ed. by Yu. Bregel, Leiden, 1988, p. 1-2.
15. Munis Shir Muhammad Mirab and Agahi Muhammad Riza Mirab, Firdaws al-iqbāl: History of Khorezm, Transl. from Chaghatay and annotated by Yu. Bregel, Leiden, 1999, p. viii, XIII-XIV.

ROSSIYA IMPERIYASI MA’MURIYATIDA TARJIMONLAR MASALASIGA DOIR HUJJATLAR TAHLILI (SAMARQAND VILOYATI MISOLIDA)

TANGIROV Sherzod Abduraxmonovich,

Sharof Rashidov nomidagi Samarqand davlat universiteti
tayanch doktoranti (Samarqand, O‘zbekiston)

 E-mail: tangirovsherzod04@gmail.com

 ORCID: 0009-0008-0845-0264

 DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.18345479>

Annotatsiya: Ushbu maqolada Rossiya imperiyasining Turkiston o‘lkasini boshqarish siyosati, undagi tarjimonlar faoliyati, huquqiy asoslari va amaliy faoliyati tarixiy manbalar hamda arxiv hujjatlari asosida tahlil qilingan. Mustamlaka ma’muriyati uchun mahalliy tillarni bilmaslik jiddiy to‘siq bo‘lganligi, bu holat tarjimonlarga nisbatan katta ehtiyoj uyg‘otganligi va ularning faoliyati ko‘p qirrali vazifalarni qamrab olganligi yoritib berilgan. Maqolada “Yozma tarjimon” va “So‘zli tarjimon” lavozimlari, XIX asr oxiri – XX asr boshlarida qabul qilingan nizom va buyruqlar orqali tarjimonlarni tartibga solishga oid siyosat tahlil etilgan. Shu bilan birga, tarjimonlar yetishmasligi, malaka pastligi, tarjima xatolari va korrupsion holatlar ma’muriy boshqaruv samaradorligiga salbiy ta’sir ko‘rsatganligi arxiv materiallari va o‘sha davr matbuot ma’lumotlari asosida ko‘rsatilgan.

Tayanch so‘zlar: *tarjimonlar, til siyosati, rus tilidagi boshqaruv tizimi, mustamlaka ma’muriyati, arxiv hujjatlari, rus tili, mahalliy tillar.*

АНАЛИЗ ДОКУМЕНТОВ ПО ВОПРОСУ ПЕРЕВОДЧИКОВ В АДМИНИСТРАЦИИ РОССИЙСКОЙ ИМПЕРИИ (НА ПРИМЕРЕ САМАРКАНДСКОЙ ОБЛАСТИ)

ТАНГИРОВ Шерзод Абдурахмонович,

Докторанту Самаркандского государственного
университета имени Шарафа Рашидова
(Самарканд, Узбекистан)

Аннотация: В данной статье на основе исторических источников и архивных документов анализируются деятельность переводчиков, их правовые основы и практические функции в административной системе Российской империи в Туркестанском крае. Показано, что незнание местных языков колониальной администрацией создавало серьёзные препятствия, что, в свою очередь, обусловило высокую потребность в переводчиках, чья деятельность охватывала широкий круг задач. В статье рассматриваются должности «письменного переводчика» и «устного переводчика», а также политика по регулированию их деятельности через уставы и приказы, изданные в конце XIX – начале XX века. Кроме того, на основе архивных материалов и данных современной прессы демонстрируется, что нехватка переводчиков, их низкая квалификация, ошибки в переводах и коррупционные проявления отрицательно влияли на эффективность административного управления.

Ключевые слова: *переводчики, языковая политика, русскоязычная административная система, колониальная администрация, архивные документы, русский язык, местные языки.*

ANALYSIS OF DOCUMENTS ON THE ISSUE OF INTERPRETERS IN THE ADMINISTRATION OF THE RUSSIAN EMPIRE (ON THE EXAMPLE OF THE SAMARKAND REGION)

TANGIROV Sherzod,

basic doctoral student of Samarkand State University named after Sharaf Rashidov (Samarkand, Uzbekistan)

Abstract: This article analyzes the activities of interpreters, their legal foundations, and practical functions within the administrative system of the Russian Empire in Turkestan, drawing on historical sources and archival documents. The study highlights that the colonial administration's lack of knowledge of local languages created significant obstacles, which in turn generated a strong demand for interpreters whose work encompassed a wide range of responsibilities. The article examines the positions of “written interpreters” and “oral interpreters,” as well as the policies aimed at regulating their activities through statutes and orders issued in the late nineteenth and early twentieth centuries. Furthermore, archival materials and contemporary press reports demonstrate that the shortage of interpreters, their insufficient qualifications, translation errors, and various forms of corruption negatively affected the efficiency of administrative governance.

Key words: *interpreters, language policy, Russian administrative system, colonial administration, archival documents, Russian language, local languages.*

Kirish. Rossiya imperiyasining Turkistondagi mustamlaka boshqaruv tizimida rus tili, mahalliy tillarning mavqei murakkab mustamlaka munosabatlari doirasida shakllangan. Mustamlaka boshqaruvida mahalliy aholi va rus ma'murlari o'rtasidagi til to'sig'i tarjimonlar orqali bartaraf etilishga urinishlar. Bu jarayonda tarjimonlar faqat vositachi emas, balki ba'zan siyosiy va ijtimoiy ta'sir ko'rsatuvchi shaxslar sifatida ham namoyon bo'lgan. Turli yillarda qabul qilingan huquqiy hujjatlar va rasmiy buyruqlar tarjimonlar faoliyatini nazorat qilishga qaratilgan bo'lsa-da, mahalliy tillarni bilish masalasi ma'muriy shaxslar uchun faqat tavsiyaviy darajada qolgan. Bu davrga oid arxiv hujjatlarining aksariyat qismida mahalliy tilda yozilgan hujjatlar rus tiliga qisqa tarjima qilingan yoki asl nusxasining o'ng tarafiga ruscha mazmuni yozib qo'yilgan. Shu ma'noda, hujjatlar mustamlaka ma'muriyati va mahalliy aholi o'rtasidagi rasmiy yozishmalar tarjimonlar orqali amalga oshirilganligini yaqqol ko'rsatadi. Rossiya imperiyasi davrida uyezdlardagi mavjud “Yozma tarjimon” va “So'zli tarjimon” lavozimlari muhim ma'muriy rollarni bajargan. Bu lavozimlar, asosan, mustamlakachi ma'muriyat hamda mahalliy aholi orasidagi aloqani ta'minlashga qaratilgan.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili. Rossiya imperiyasining Turkistondagi mustamlakachilik siyosati va boshqaruv tizimida rus tilining ustuvor ahamiyati, mustamlaka ma'murlarining mahalliy tillarni bilmasligi oqibatida yuzaga kelgan muammolar, tarjimonlar xizmati va ularning faoliyati, imperiya siyosatida mahalliy tillarni bilishga munosabat masalalarini o'rganishda O'zbekiston milliy arxivining I-5, I-18, I-20, I-21, I-22 kabi fondlarda saqlanayotgan hujjatlardan, rus amaldorlaridan 1882-1884-yillarda Turkiston general-gubernatorligida taftish o'tkazgan senator F.K.Girs va 1907-1908-yillarda Turkiston general-gubernatorligida taftish komissiyasi raisi bo'lgan senator K.K. Palen taftish hisobotlaridan, o'sha davr matbuot materiallari hisoblangan “Туркестанские ведомости”, “Turkiston viloyati gazetasi”, shuningdek, viloyatlarning statistik ma'lumotnomalari kabilardan hali tadqiqotlarga jalb qilinmagan turli

qimmatli ma'lumotlar olish mumkin. Yana bir qancha tadqiqotchilar o'z tadqiqot ishlari doirasida bu yo'nalishning ayrim jihatlarini yoritib berishgan.

Tadqiqot metodologiyasi. Tadqiqotni amalga oshirish jarayonida tarixiylik tamoyili, tizimlashtirish, tasniflash, muammoviy-xronologik, mikrotarix (microhistory) kabi usullardan foydalanildi.

Natija va muhokama. Imperiya ma'muriyatida mahalliy tillar bilan bog'liq masalalarga jiddiy yondashuv ham mavjud bo'lgan. Mahalliy aholi bilan to'g'ridan-to'g'ri muloqot qilish, sud-huquq va boshqaruv ishlarini samarali yuritish uchun tarjimonlar zarur deb topilgan va ularning soni shtatlarda belgilangan. Shuningdek, til muammosini kengroq hal etish maqsadida faqat tarjimonlar tayinlash bilan cheklanilmasdan, mustamlaka boshqaruv tizimi ishtirokchilariga mahalliy tillarni o'rganishi uchun sharoit yaratishga urinishlar ham amalga oshirilgan.

O'lkadagi xizmatchilar tomonidan mahalliy tillarni o'rganish zarurati general-gubernator K.P. fon Kaufman hokimligi davridayoq anglangan edi. Uning ruxsati bilan 1880-yilda Toshkentda mahalliy tillar bo'yicha kurslar ochish rejalashtirilgan bo'lib, bu orqali xohlovchilarga mahalliy tillarini grammatik jihatdan o'rganish imkonini yaratish ko'zda tutilgan edi. Shu maqsadda hatto o'quv qo'llanma va lug'at tuzish bo'yicha tanlov e'lon qilinib, g'olibga mukofot berish belgilangan edi. Biroq bu chora-tadbirlar mablag' yetishmasligi sababli amalga oshirilmagan [O'zMA, I-18-fond 2584-ish: 7]. Umuman olganda, imperiya ma'muriyatida til muammosi uzoq yillar davomida hal etilmagan. Tarjimonlar soni cheklanganligi, mahalliy tillarni puxta bilmaydigan ma'murlar va turli darajadagi tarjima xatolari rasmiy faoliyatda jiddiy muammolar keltirib chiqargan.

1881-yil 1-iyulda Turkiston o'lkasi maktablari bosh inspektori N.P. Ostroumov o'z hisobotida *“Turkistonda tarjimonlar institutini tashkil etish tashabbusi – o'lka ma'muriyati uchun nafaqat kerakli, balki nihoyatda zarur va maqsadga muvofiq chora-tadbiridir. Bu tashabbus, jumladan, tarjimonlar yetishmasligi va mavjud kadrlarning yetarli darajada samarali bo'lmashligi sababli ahamiyat kasb etadi”*, deb yozgan edi. Ostroumov musulmonlarga tayangan tarjimonlarning xizmatini “zararli” va “xavfli” deb baholaydi [Туркестанские ведомости, 1906: №64. 393]. Imperiya ma'muriyati ham buni anglagan holda turli choralar ko'rishga harakat qilgan. Masalan, Turkiston general-gubernatori 1879-yil 9-fevraldagi buyrug'i orqali hokimlarga murojaat qilib, uyezd boshliqlarini tarjimonlar faoliyati yuzasidan ehtiyotkor bo'lishga va ular ustidan qattiq nazorat o'rnatishga chaqirganligi [Гирс, 1884: 78] buning yaqqol dalilidir.

1882-1884-yillarda o'lkada taftish o'tkazgan senator F.K. Girs hisobotlarida Zarafshon okrugining Samarqand va Kattaqo'rg'on bo'limlarida bo'lim boshlig'ining 3 nafar yordamchilaridan 1 nafari mahalliy aholi vakillari ekanligi, har bir bo'limda 2 nafardan tarjimon faoliyat yuritishi, tog'li tumanlarda esa tarjimon mavjud emasligini ta'kidlagan edi [Гирс, 1884: 98]. Hisobotda turli bo'g'inlarda tarjimonlar ko'pincha yollanib faoliyat yuritgani [Гирс, 1884: 283] qayd qilinadi.

Ma'muriyatdagi tarjimonlar sonining kamligi sababli mahalliy aholining ma'muriyatga turli ko'rinishdagi murojaatlarini shakllantirishda rasmiy bo'lmagan rus tilini biladigan mahalliy tarjimonlardan ham zarur vaziyatlarda faol foydalangan.

Imperiyaning Turkistondagi hukmron doiralari tarjimonlar va ularning faoliyati ustidan samarali nazoratni amalga oshirish va muayyan tartiblarni belgilash siyosatini ham doimiy amalga oshirib turgan. Xususan, Turkiston general-gubernatorining 1885-yil 20-apreldagi buyrug'i bilan *“Turkiston o'lkasi lavozimli tarjimonlari yo'riqnomasi”* ishlab chiqilib, general-gubernator mahkamasining 1885-yil 25-mayidagi rasmiy xati bilan Zarafshon okrugi boshlig'i mahkamasiga

ushbu yo‘riqnomadan yuborilganligi [O‘zMA, I-5-fond 1606-ish: 1] ham tarjimonlar faoliyatini ma‘lum qolipga solishga urinish bo‘lganligini ko‘rsatadi.

1886-yil qabul qilingan “Turkiston o‘lkasini idora qilish to‘g‘risidagi Nizom”ning ayrim moddalarida (17 modda, 84-modda, 110-modda, 124-modda [Положение, 1884: 3–17]) tarjimonlar faoliyati belgilandi. Ammo ushbu Nizomning hech bir joyda ma‘muriy lavozimlarda xizmat qiluvchi shaxslar – masalan, hududiy pristavlar, uyezd boshliqlarining yordamchilari yoki uyezd boshliqlari mahalliy aholi tilini bilishi kerakligiga oid talab qo‘yilmagan. Bu haqida General-gubernatorlikdagi amaldorlardan M. Blinov “Туркестанские ведомости” gazetasining 1906-yilgi sonida “1886-yilgi nizom hamda 1903-yili davlat maslahatchisi Nestorovskiy raisligida tuzilgan maxsus komissiya tomonidan ishlab chiqilgan yangi Turkiston ma‘muriy Nizomi loyihasida ma‘muriyatdagi shaxslar uchun yerli aholi tillarini bilish majburiyligi belgilanmagan”ligi, natijada “muloqotdagi uzilish saqlanib qolayotganligi”ga urg‘u beradi [Туркестанские ведомости, 1906: №61].

Rossiya imperiyasi mustamlakachilik siyosatining ajralmas qismi bu – rus tilini keng yoyish, mahalliy aholi, mahalliy boshqaruv ishtirokchilarini rus tilida muloqot qilishni kengaytirishga, ish yuritish hujjatlarini rus tilida yuritilishiga qattiq-e‘tibor berishga urinishgan. Masalan, Turkiston general-gubernatori Grodekovning 1891-yil 30-dekabrdagi buyrug‘iga asosan mahalliy aholi orasida rus tilini bilgan shaxslar rus tilini bilmaydiganlarga nisbatan davlat va jamiyat xizmatlariga afzallik berilishi [Туркестанские ведомости, 1897: №40], shu bilan birgalikda mahalliy ma‘muriyat amaldorlari xizmat yozishmalarida rus tiliga o‘tishlari haqida buyruq chiqargan. Unga ko‘ra 1892-yil 1-iyuldan boshlab, mahalliy tilda yozilgan xizmat qog‘ozlari rus tiliga tarjima qilinishi va 1892-yil 1-oktabrdan esa xizmat yozishmalarida umuman mahalliy tillarga yo‘l qo‘yilmasligi belgilangan. Bu chora mahalliy boshqaruv vakillariga katta ta‘sir ko‘rsatadi. Ayniqsa, xalq sudlari faoliyatida yozishmalar tarjimasiga oid muammolar ko‘payadi. General-gubernatorlikning ushbu buyrug‘ini bajarish yuzasidan xizmat hujjatlarini rus tilida ifoda qila oladigan shaxs topish muammoga aylanadi. Rus tilidan dars beradigan muallimlarga talab oshib ketadi (Лыкошин, 1916: 66). Lekin bu kabi choralar mahalliy boshqaruv vakillariga tarjimonlar xizmatidan foydalanish ehtiyojini oshirib yuboradi.

Mustamlaka boshqaruv tizimi amaldorlari uchun mahalliy aholi bilan muloqotni ta‘minlash uchun Statistika qo‘mitasi tomonidan Turkiston tub aholisi kundalik hayotida eng ko‘p ishlatiladigan 4000 ta so‘zdan iborat o‘zbek tilining qisqacha grammatikasi qo‘shilgan “Ruscha-o‘zbekcha” cho‘ntak lug‘ati (Карманный русско-узбекский словарь) ishlab chiqilib tarqatilgan va sotuvga ham chiqarilgan [Туркестанские ведомости, 1895: №524]. S.A. Lapin boshchiligidagi tuzilgan ushbu lug‘at 1895, 1899 va 1914-yillarda ham nashr qilingan. Tadqiqotga jalb qilingan 1899 va 1914-yillarga oid ushbu cho‘ntak lug‘atlari nashrlarining ichki tahliliga ko‘ra o‘zbek tilidagi so‘zlar rus tili grammatikasiga moslashtirilgan va buzib yozilgan.

Bunday choralarga qaramasdan, hududda turli tillarda so‘zlashuvchi aholi va rus ma‘muriyati o‘rtasidagi muomalada katta uzilish doimiy saqlanib qolgan. Samarqand viloyatida o‘zbek va fors-tojik tilidagi so‘zlar yozma va og‘zaki muomalada ishlatilardi. Rossiya ma‘muriyati esa barcha rasmiy ishlarni rus tilida yuritgan. Bu tillar o‘rtasidagi uzilish amalda juda ko‘p muammolarni keltirib chiqardi. Bir tarafdin, mahalliy aholi o‘z urf-odati va kundalik hayotida o‘zbek hamda fors-tojik tillaridan foydalanar, ikkinchi tarafdin esa, ma‘muriy idoralarda faqat rus tilining ustuvorligi turli to‘siqlarni keltirib chiqarar edi.

Bundan tashqari imperiya ma‘muriyatining mahalliy aholi bilan muloqotiga oid muammolar o‘sha vaqtdagi matbuotda ham muhokama qilinib turilgan. Xususan, “Туркестанские

ведомости”ning 1906-yilgi № 64-sonida e’lon qilingan bir maqolada ...ma’muriy lavozimlarga keladiganlar, asosan, tilni mutlaqo bilmasligi, yoki so‘z boyligi juda kamligi [Туркестанские ведомости, 1906: №64] ta’kidlanadi.

“Туркестанские ведомости”da e’lon qilingan 1901-yil 7-yanvardagi maqolada ham “Turkiston o’lkasida hozirgacha malakali va halol tarjimonlar yetishmasligi, barcha ma’muriy va sud organlari, hatto markaziy muassasalar, ya’ni viloyat boshqarmalari, sudlar va kanselyariyalar ushbu lavozimlarda malakasiz yoki umuman xizmat burchi va axloqiy talablarga javob bermaydigan shaxslarni ishlatishga majbur bo’layotgani ta’kidlanadi [Туркестанские ведомости, 1901: №2].

Bunday vaziyat o’lkadagi ma’muriy boshqaruvda til muammosi qanchalik dolzarb ekanini yana bir bor ko’rsatdi. Mahalliy aholi bilan samarali aloqa o’rnatish, hujjatlarni to’g’ri rasmiylashtirish va sud-ma’muriy jarayonlarni adolatli olib borishda til bilishning yetishmasligi jiddiy to’siq bo’lib kelayotgani ayon bo’ldi. Shu boisdan, ushbu muammoni tizimli hal etish zarurati paydo bo’lgan.

Shu munosabat bilan general-gubernator tomonidan 1906-yil 7-fevraldagi № 46-sonli buyruq bilan ma’muriyat xodimlarini mahalliy tillarni o’rganishga rag’batlantirish choralarini muhokama qilish uchun maxsus komissiya tuziladi. Lekin ushbu komissiya xulosalari natijalari ham general-gubernator amaldorlarning mahalliy tilni bilish darajasini kuchaytirishga oid chora tadbirlari ham rag’batlantirish va tavsiyaviy xarakterdan nariga o’tmagan [Туркестанские ведомости, 1906: №127].

Aytish mumkinki, ayrim holatlarda viloyat va uyezdlardagi rus amaldorlari mahalliy tarjimonlardan o’z shaxsiy manfaatlari uchun foydalanishga harakat qilgan. Xususan, O’zbekiston Milliy arxivida saqlanayotgan I-18-jamg’arma, 2582-ishda Samarqand viloyati boshqarmasi maslahatchisi, statskiy sovetnik Ilya Moiseevich Virskiy va shu boshqarmadagi tarjimon Imom Utkulboyev tomonidan xizmat vazifalarida yo’l qo’yilgan suiste’mollar yuzasidan natijalari saqlanmoqda. Hujjatda aytilishicha, Samarqand viloyati boshqarmasi tarjimoni Imom Utkulboyev murojaatchilardan ma’lum haq (pora) evaziga uning katta qismini viloyat boshqarmasi amaldorlariga berish orqali masalani u xohlagan tomonga yechib berib yurgani aniqlangani qayd qilinadi [O’zMA, I-18-fond 2584-ish: 7].

Arxiv ma’lumotlari tahlili shuni ko’rsatadiki, Imperiya ma’muriyati Turkistondagi boshqaruv jarayonlarida mahalliy tillarni biluvchi tarjimonlarga katta ehtiyoj sezgan bo’lsa-da, ushbu lavozimga tayinlashdagi amaliy yechimlar ko’pincha muvaffaqiyatsiz natijalarga olib kelgan. Mahalliy aholi va mustamlakachi ma’muriyatning o’zaro munosabatida aholining ma’muriyatga bo’lgan turli murojaat, shikoyat, arz va tushuntirish kabi masalalaridagi tarjimonlarning vositachiligidagi kamchiliklarda turli muammolar mavjud bo’lganligi o’sha davr imperiya matbuotida ham muhokama qilingan. Xususan, V. Orlov “Туркестанские ведомости” gazetasidagi maqolalarida “Ko’p marta mahalliylar bilan yuzma-yuz gaplashishga to’g’ri kelgani, ular qanday iztirob bilan turli “mahkamalarimiz” bo’yicha sarson-sargardon bo’lgani haqida so’zlaganlar. Ularda dard, qayg’u, muhtojlik aks etganini eshitganman. Bularning barchasi faqat murojatchining munosabati “tarjimon so’zlarimni to’g’ri aytmadi, uning qizi ajrashib ketsin, uyi yonib ketsin!” kabi la’nat bilan yakun topgan”ligi [Туркестанские ведомости, 1906: №107], “ma’murlar tomonidan mahalliy tilni bilmaslik mahalliy xalq boshiga ko’p balo va adolatsizlik olib kelishi”ni ta’kidlaydi (Туркестанские ведомости, 1906: №128). Aksariyat hollarda mustamlaka ma’muriyati boshqaruvda mahalliy tilni bilishdan ko’ra, tarjimonlar yollab, ularning xizmatidan faol foydalanishni afzal bilgan.

Xulosa

Turkiston o'lkasini boshqarishda Rossiya imperiyasi ma'muriyati uchun tarjimonlar instituti mustamlaka boshqaruvining ajralmas va muhim bo'g'ini bo'lgan. Til to'sig'i mavjud bo'lgan shart-sharoitda rus ma'murlari va mahalliy aholi o'rtasidagi barcha yozishma, murojaat va ma'muriy aloqalar aynan tarjimonlar orqali amalga oshirilgan. Arxiv hujjatlari tahlilidan ko'rinib turibdiki, tarjimonlar faqat til vositachisi emas, balki ko'p hollarda siyosiy va ijtimoiy munosabatlarga ham sezilarli ta'sir ko'rsatuvchi shaxslar sifatida namoyon bo'lgan. Imperiya ma'muriyati mahalliy tillarni bilish zaruratini anglagan bo'lsa-da, amalda mahalliy tillarni o'rganish ma'murlar uchun majburiy talab sifatida belgilanmagan. Buning oqibatida tarjimonlarga qaramlik yanada kuchaygan, tarjimalardagi xatolar, tarjimonlarning shaxsiy manfaatga asoslangan harakatlari va korrupsion holatlar ma'muriy tizim samaradorligiga jiddiy salbiy ta'sir ko'rsatgan. Ayrim hollarda tarjimonlar faoliyati yuzasidan senator Girs, Ostroumov va boshqa mansabdorlar tomonidan bildirilgan tanqid va tavsiyalar ham mazkur muammoni tubdan hal etishga xizmat qilmagan.

Iqtiboslar/ References/ Kaynaklar/ Сноски:

1. O'zMA. I-18-fond, 1-ro'yxat. 2584-ish, 7-varaq.
2. O'zMA, I-5-fond. 1-ro'yxat, 1606-ish, 1-varaq.
3. Лапин С.А. Карманный русско-узбекский словарь. – Самарканд: Типография И.А.Белобородова, 1899. – 63 с.
4. Лапин С.А. Карманный русско-узбекский словарь. – Самарканд: Типо-Литография Т-ва “Б.А.Газаров”, 1914. – 63 с.
5. Лыкошин Н.С. Поль жизни в Туркестан. Очерки быта туземного населения. Петроград. Тип. Б.Д.Букера, 1916. – 66 с.
6. Областное правление. Отчет по ревизии Туркестанского края, произведенной по высочайшему повелению Сенатором Гофмейстером графом К.К. Паленым. – Санкт-Петербург: Сенатская типография, 1910.
7. Отчет ревизующего, по Высочайшему повелению, Туркестанский край, тайного советника Гирса. – СПб., 1884.
8. Положение об управлении Туркестанским краем 12 июля 1886. – СПб., 1886. – С. 3.
9. Туркестанская туземная газета. 17 октября 1897 года. № 40. – С. 2.
10. Туркестанские ведомости. 11 января 1901 года. № 3. – С. 12.
11. Туркестанские ведомости. 16 июля 1906. № 107. – С. 659.
12. Туркестанские ведомости. 22 августа 1906 года. № 127. – С. 779.
13. Туркестанские ведомости. 23 августа 1906. № 128. – С. 783-784.
14. Туркестанские ведомости. 23 апреля 1906 г. № 61. – С. 382.
15. Туркестанские ведомости. 27 апреля 1906. № 64. – С. 393.
16. Туркестанские ведомости. 6 апреля 1895 г. № 524. – С. 108.
17. Туркестанские ведомости. 7 января 1901. № 2. – С. 6.

ADABIY ALOQALAR, QIYOSIY TILSHUNOSLIK VA ADABIYOTSHUNOSLIK

**İSACAN SULTAN’IN “ALİ ŞİR NEVÂÎ” ROMANININ KAYNAKLARI ÜZERİNE
METİNLERARASI BİR İNCELEME**

Dr. Öğrt. Üyesi Sema EYNEL,

Pamukkale Üniversitesi İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi
Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü (Denizli, Türkiye)

 E-mail: semaeynel7@gmail.com

 ORCID: 0000-0001-8875-762X

 DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.18340553>

Özet: Özbek edebiyatının kurucusu Nevâî, Türk millî kimliğinin en güçlü taşıyıcılarından biri kabul edilmektedir. Çağatay Türkçesinin edebî dil olarak kurumsallaştığı bir dönemde yaşayan Nevâî, dönemin diline adını vermekle kalmamış; eserleriyle kendisinden sonraki yüzyıllar boyunca pek çok şairi etkilemiş ve bu etkisi çok sayıda araştırmaya konu olmuştur. Sovyetler ve bağımsızlık dönemleri olmak üzere iki farklı dönemde onu konu alan iki roman yazılmıştır. Bunlardan ilki olan Aybek’in kaleme aldığı “Navoiy”, yazıldığı dönem sınırları içerisinde değerlendirildiğinde, Özbek Türklerinin millî kimliklerini korumalarına hizmet etmesi anlamında önemli bir romandır. Özellikle Sovyetlerin dağılmasının ardından Nevâî üzerine yapılan çalışmaların artması, Nevâîşinaslık biliminin ortaya çıkışı ve Nevâî’nin yaşadığı dönem çerçevesinde bilimsel yöntemlerle ele alınması, Nevâî hakkında yeni bilgilerin ortaya çıkmasını sağlamıştır. Sovyet döneminde kapsamlı biçimde incelenme olanağı bulamayan Nevâî’ye yönelik çalışmalar, Özbekistan’ın bağımsızlığını kazanmasının ardından belirgin biçimde artmış; yeni verilerle zenginleşen bu araştırmalar, Nevâî’nin hayatının güncel bilgiler ışığında yeniden ve daha gerçekçi bir biçimde ele alınması gereğini ortaya koymuştur. Bu görevi üstlenen İsacan Sultan 2021 yılında “Ali Sher Navoiy” romanını yayımlamıştır. Biyografik tarzda kaleme alınan eser, Nevâî’nin eserleri çerçevesinde şekillendirilmekle birlikte Kuran ayetleri, hadisler, İslami kıssalar, dönemin önemli eser ve şahsiyetleri ve halk edebiyatı unsurlarıyla zenginleştirilmiştir. Çalışmada bu doğrultuda eserin şekillenmesine katkı sağlayan kaynakların ortaya konması amaçlanmıştır. Çalışmanın kapsamı, 2024 yılında Sema Eynel tarafından Türkiye Türkçesine aktarılan İsacan Sultan’ın “Ali Şir Nevâî” eseri ile sınırlıdır. Çalışmada eserin kaynakları doküman analizi tekniğiyle tespit edilmiş, elde edilen veriler metinlerarasılık yöntemleri çerçevesinde yorumlanmış ve çalışmanın kaynak metnini oluşturan “Ali Sher Navoiy” adlı eserinde İsacan Sultan’ın metinlerarasılığın alıntı, gizli alıntı, gönderme ve anışma yöntemlerinden yararlandığı tespit edilmiştir.

Anahtar kelimeler: *Ali Şir Nevâî, İsacan Sultan, metinlerarasılık, alıntı, gönderme, anıştırma.*

**İSAJON SULTONNING “ALISHER NAVOIY” ROMANI MANBALARINING
MATNLARARO TAHLILI**

PhD. Sema EYNEL,

Pamukkale universiteti gumanitar va ijtimoiy fanlar fakulteti,
Zamonaviy turk lahjalari va adabiyotlari kafedrası o‘qituvchisi
(Denizli, Turkiya)

Annotatsiya: O‘zbek adabiyotining asoschisi bo‘lgan Navoiy Turk milliyligini o‘zida jamlagan zabardast siymolardandir. Chig‘atoy tilining ancha ommalashgan bir davri Navoiy davri

deb atalishi ham bejizga emas. Sovetlar hukmronligi va mustaqillik davrida Navoiy haqida ikkita roman yozilgan. Bularning birinchisi Oybekning “Navoiy” romani bo‘lib, yozilgan davri nuqtai nazaridan qaralganda o‘zbek xalqining o‘z milliyligini saqlab qolishiga xizmat qilgan muhim asar hisoblanadi. Mustaqillikdan keyin Navoiy haqida qilingan ilmiy ishlar, shu jumladan, shoir yashagan davr ilmiy jihatdan o‘rganilishi navoiyshunoslik sohasining rivojlanishiga va bu ulug‘ mutafakkir haqida yangi ma’lumotlarning topilishiga zamin yaratdi. Bu yangi tadqiqotlar soyasida Navoiy hayotini haqqoniy tarzda aks ettirgan yangi bir badiiy asarga ehtiyoj tug‘ilishi tabiiy. Bu mas’uliyatli ishni o‘z zimmasiga olgan Isajon Sulton 2021-yilda “Alisher Navoiy” romanini yozdi. Biografik tarzda yozilgan ushbu roman Navoiy asarlari bilan bir qatorda Qur’on oyatlari, hadislar, diniy hikoyalar, xalq adabiyoti va zamondosh ijodkorlarning muhim asarlari asosida yana-da yaqqol va haqqoniy voqealarni o‘zida mujassamlashtirgandir. Maqolamizda ushbu romanning yozilishida foydalanilgan asosiy adabiyotlar va manbalar haqida ma’lumot beriladi. 2024-yilda Sema Eynel tarafidan turk tiliga tarjima qilingan Isajon Sultonning “Alisher Navoiy” romani asosida manbalarining hujjat analizi va intertekstual tahlili qilinadi. Maqolaning manba matni bo‘lgan “Alisher Navoiy” asarida Isajon Sultonning intertekstual tahlilning iqtibos, mazmun, talmeh usullaridan foydalanganligi aniqlangan.

Kalit so‘zlar: *Alisher Navoiy, Isajon Sulton, intertekstual tahlil, iqtibos, mazmun, talmeh.*

AN INTERTEXTUAL ANALYSIS OF THE SOURCES OF ISA JON SULTON’S NOVEL ALI SHIR NAVA’I

Dr. Sema EYNEL,

Department of Contemporary Turkish Dialects and Literatures,
Faculty of Humanities and Social Sciences, Pamukkale University
(Denizli, Türkiye)

Abstract: Ali Shir Nava’i, the founder of Uzbek literature, is one of the most influential bearers of Turkic national identity. Living in a period when Chagatai Turkish was institutionalized as a literary language, he lent his name to the language of his era. Two novels about Nava’i were written in different historical contexts, namely the Soviet period and the era of independence. The first, Aybek’s Navoi, when evaluated within its historical context, is a significant work due to its role in preserving the national identity of the Uzbek Turks. Following the dissolution of the Soviet Union, the increase in studies on Nava’i, the emergence of Nava’i studies as an independent scholarly field, and the application of scientific methods to the study of his era led to the discovery of new insights about him. Since Nava’i could not be studied comprehensively during the Soviet period, the growing body of post-independence research enriched with new findings made it necessary to reassess his life in a more realistic and objective manner. Addressing this need, Isa Jon Sulton published the biographical novel Ali Sher Navoiy in 2021.

Centered on Nava’i’s works, the novel is enriched with Qur’anic verses, hadiths, Islamic narratives, prominent texts and figures of the period, as well as elements of folk literature. In this study, the aim is to identify the sources that contributed to the formation of the novel. The scope of the research is defined by the Turkish translation of Sulton’s novel Ali Shir Nava’i, published by Sema Eynel in 2024. The sources of the work were identified through document analysis and interpreted within the framework of intertextual theory. It was found that Isa Jon Sulton employed intertextual methods such as direct quotation, indirect (hidden) quotation, reference, and allusion in the source text examined, namely the work titled Ali Sher Navoiy.

Key words: *Ali Shir Nava’i, Isa Jon Sulton, intertextuality, quotation, reference, allusion.*

Giriş

Özbek edebiyatı dendiğinde akla gelen ilk isim olan *Nevâî*, Özbek dili ve edebî geleneğinin kurucu figürü olarak kabul edilmektedir. *Nevâî*, düşünce dünyası, oluşturduğu bilinçli dil politikasıyla modern Özbek halkının dil ve kimlik bilincinin oluşumunda belirleyici rol oynamıştır. Türk aydın kimliğinin temsilcilerinden biri olarak, yalnızca bir şair değil; dil ve kimlik savunucusu, devlet adamı, mutasavvıf, düşünür, mecmua ve tezkire yazarı kimlikleriyle çok yönlü bir entelektüel portre sergilemektedir. *Nevâî*, Türk dünyasında dil aracılığıyla toplumsal kimliğin şekillenmesine katkı sunmuş; eserleri ve düşünceleriyle sonraki dönemlere etki eden önemli bir kültürel miras bırakmıştır. Bu nedenle, farklı dönemlerde ve özellikle Özbek halkının toplumsal ve kültürel dönüşüm süreçlerinde başvurulmuş bir referans noktası olarak değerlendirilmiştir.

Nevâî, özellikle millî bilincin zayıflatılmaya çalışıldığı, Türk dili ve kültürünün geri plana itildiği ve Sovyet ideolojisi doğrultusunda yeni bir kimlik inşa edilmeye çalışıldığı dönemde, edebiyat ve sanat eserlerine sıkça konu edilmiş; geleneksel değerlerin hatırlatılmasında âdeta sembolik bir figür hâline gelmiştir. Türk dünyasının en fazla araştırılan şahsiyetlerinden biri olarak *Nevâî* üzerine yürütülen çalışmalar, özel olarak “*Nevâîşinaslık*” adı verilen bir bilim alanı çerçevesinde sistematik hâle getirilmiştir. *Nevâîşinaslık*, *Nevâî*’nin yalnızca edebî yönünü değil; dilbilimsel, tarihî, kültürel, fikrî ve siyasî yönlerini de disiplinlerarası bir bakış açısıyla inceleyen bir araştırma alanıdır. Özellikle Özbekistan’ın bağımsızlığından sonra, *Nevâî*’nin ulusal kimliğin inşa sürecindeki konumu üzerine yapılan çalışmaların ortaya koyduğu yeni bulgular, *Nevâî*’nin biyografisinin yeniden değerlendirilmesi gereğini doğurmuştur.

Bu bağlamda, *Nevâî*’nin yaşamını güncel araştırmalar ışığında kurmaca türü içinde ele alan *İsacan Sultan*’ın “Ali Şîr Nevâî” adlı romanı dikkat çekmektedir. İlk kez 2021 yılında yayımlanan ve yazara “Özbekistan Halk Yazarı” ünvanını kazandıran eser, 2024 yılında *Sema Eynel* tarafından Türkiye Türkçesine aktarılmış ve “Bakü Füyuzat Yayınları” tarafından yayımlanmıştır. *İsacan Sultan*, romanın temel kaynaklarını *Nevâî*’nin kendi eserleri ve mektupları olarak belirtmekte; ayrıca *Xondamir*’in *Mekarimü’l-Ahlâk* ve *Habibü’s-siyer* adlı eserlerini, *Nevâîşinas*ların araştırmalarını ve *İbn Battuta* ile *Babürname* gibi tarihî metinleri de yararlandığı kaynaklar arasında saymaktadır (Eynel, 2025). Söz konusu roman incelendiğinde, geniş bir literatüre dayandığı; doğrudan ve dolaylı alıntılar, anıştırmalar ve göndermeler yoluyla çeşitli kaynaklarla metinlerarası ilişkiler kurduğu görülmektedir. Bu çalışmada, *İsacan Sultan*’ın eserinde kullandığı kaynaklar doküman analizi yöntemiyle taranmış; söz konusu kaynakların romana hangi metinlerarası tekniklerle dâhil edildiği eleştirel bir tutumla değerlendirilmiştir. *Nevâî*’nin eserlerini temel alan romanın, bunun dışında hangi kaynaklardan beslendiği ve bu kaynakların metne hangi metinlerarası yöntemlerle dahil edildiği araştırmanın sorularını oluşturmaktadır.

1. Metinlerarasılık ve Metinlerarasılık Yöntemleri

Bakhtin’in söyleşimcilik kuramına dayanan metinlerarasılık *J. Kriteva*’nın ortaya koyduğu bir kuramdır. Bu kuram “bir sözcenin başka sözcelerle ilişki hâlinde olmadan, belli oranda birbirlerini etkilemeden var olamayacağı” temeline dayanır. *Kriteva*, çokselsilik olarak değerlendirdiği bu olguyu yazınsallığın değişmez bir ölçütü olarak görür (Aktulum, 2000: 24-25).

Kriteva’nın bu kuramına göre her metin bir alıntılar mozaigidir ve başka metinlerin özümsemesi ve dönüşümü ile ortaya konmuştur (Aktulum, 2000: 54). Bir metnin diğer metinlerle kurduğu her türlü ilişkiyi metinlerarasılık olarak adlandıran *Kriteva* (2000), bu bağlamda söz konusu ilişki dahilinde kaynak metnin diğer metin içerisinde eritildiğini, yeni anlamlarla donatılarak âdeta bir yeniden yazım işlemi dahilinde yeni bir anlam alanı yaratıldığını savunur.

Bir metin, diğer metinlerle çeşitli şekillerde ilişki kurar. Kimi zaman bu ilişki açık bir şekilde kurulurken kimi zaman da ciddi bir okuma artalanı gerektirir. *Kıran ve Kıran*’ın (2000) alıntı, aktarma, yansılama, açım, gönderme, örtülü anlatım kavramlarıyla ifade ettiği metinlerarası ilişkilerden alıntı, aktarma, açık gönderim metin içinde kolaylıkla fark edilebilirken (Ögeyik, 2008: 49); gizli alıntı, kapalı gönderim, anıştırmayı metinden tespit etmek zordur. Açık ve kapalı yöntemler olarak ifade edilebilecek, kaynak metin ile hedef metin arasında gerçekleştirilen bu metinlerarası ilişki yöntemlerinden alıntı, gizli alıntı, gönderme ve anıştırmaya ait açıklamalar aşağıda yer almaktadır.

Alıntı, bir metnin başka bir metindeki varlığını somut biçimde görünür kılınmasıdır. Bir metinden alınıp bir yazı içinde kullanılan parça, kısım (Karakaş, 2004: 33) olarak tanımlanan alıntı, Kur’an ve hadisten alınıp metne yerleştirilen ibareler için kullanıldığında Arapça “iktibas” terimiyle de karşılaşılır. Alıntıda, bir söylem başka bir bağlama dahil edilip yinelenir. Bilinçli ve istemli bir anımsama olan alıntıyı diğer metinlerarasılık yöntemlerinden ayıran en önemli özelliği, hangi eser ve yazara ait olduğunun açıkça belirtilmesidir ki bu belirtme iki tipografik unsurla sağlanır: ayraç ve italik yazı (Aktulum, 2000: 94-95). Kaynak metindeki bir sözün hedef dile alınması yoluyla yer değiştirmesi ve böylece iki metin arasında bir köprü kurulmasını sağlayan alıntı yöntemi, sözü güzelleştirmesi, manayı pekiştirmesi ve metne derinlik kazandırması bakımından da önemlidir. Sözün ayraç ve italik yazı gibi tipografik bir unsurla gösterilmeden, yazar ve yapıt adı belirtilmeden başka bir metne dahil edilmesi şeklinde tanımlanabilecek olan **gizli alıntı** diğer bir adıyla “aşırma” da metinlerarasılık yöntemlerindendir. Gizli alıntıda yazar kendi düşünsel çabasına ait olmayan bir bölümü olduğu gibi alıntılar; ancak hangi eser ya da yazara ait olduğunu belirtmez. Böylece bir başkasının metnini kendi metniymiş gibi gösterip onu sahiplenir. Gizli alıntı, başkalarının yapıtlarına ait tümcelerini değiştirerek benzerini yazmak, başka bir yazarın yapıtının özünü, ortaya attığı yeni düşüncüyü kendisininmiş gibi göstermek yoluyla da işlenir (Aktulum, 2000: 103-104). Böylece bu metinlerarasılık yönteminde alıntı, metne doğal bir şekilde yerleştirilir.

Metinlerarasılık yöntemlerinden biri olan ve “mazmun” olarak da bilinen **gönderme**, bir yapıtın adının ya da yazarının anılması yoluyla kaynak metnin esere dâhil edilmesidir. Bu metotta okur, bir metinden alıntı yapılmadan doğrudan başka bir metne gönderilir (Aktulum, 2000: 101). Bir konuyu işlerken, ilgisi dolayısıyla başka konuya yapılan hatırlatma (Ağca, 2004: 83) olarak da tanımlanan göndermede yazar, başka bir metne, olaya, kişiye, tarihsel ya da kültürel bir unsura göndermede bulunarak metnin anlam katmanını derinleştirir. Okur bu göndermeleri tanıdıkça metnin anlamı zenginleşir. Gönderge, çoğunlukla anlam benzerliğine dayanır. Bu doğrultuda dil benzerliğine dayanan gizli alıntıdan ayrılır.

“Telmih” olarak da bilinen bir diğer metinlerarasılık yöntemi **anıştırmadır**. *Akalın*, telmih başlığı altında verdiği anıştırmayı söz arasında bilinen önemli bir tarihi olaya, duruma, kişiye, atasözüne, vb. işaret etmek, onu hatırlatmak (1984: 279) olarak tanımlar. Burada uzun uzadıya anlatmak değil, bir iki sözcükle hatırlatmak yoluyla esere çağrışım zenginliği kazandırmak söz konusudur ki bu, tabii bir üslup içinde, sözün kaynağı zikredilmeden, ancak neye telmihte bulunduğu anlaşılacak şekilde olmalıdır (Karataş, 2004: 466). Varlığını belirtecek bir dış dizgesi olmaksızın bir kişi ya da nesne konusunda düşünce uyarma biçimi olan anıştırmada ifade edilmek istenen şey doğrudan anılmaz, bir sözcüğün alıntılanması ya da başka bir yapıtın açıkça belirtilmeden anılması söz konusudur (Aktulum, 2000: 109). Bir söz ya da sözcüden ziyade bir düşüncenin alıntılanması söz konusu olduğu için de biçimden çok anlam üzerinde durulmalıdır. “Yarım alıntı” diyebileceğimiz anıştırmada, metin tümüyle değil, kısmen ve tam belirtmeden

alıntılanır ve okurun ipuçlarından yola çıkarak ima edilen şeyi hatırlaması beklenir (Aktulum, 2000: 114). İslami eserlerde bu hatırlatma bir ayete, bir hadise, bir kıssaya, bir olaya, bir vecizeye, bir atasözüne vb. ye yöneliktir.

2. İnceleme

Metinlerarasılık yöntemlerinin bir eserde kullanımı gerek metnin türüne gerekse yazarın üslubuna göre farklılık gösterir. Bilimsel araştırmalarda açık bir şekilde kaynak göstermek bir zorunluluk arz ederken, edebî metinlerde tam tersi de mümkündür. Tarihsel gerçekler temelinde biyografik bir roman ele alan *İsacan Sultan*, bilimsel kaynaklar temelinde eserini şekillendirmiş olsa da eserine bu kaynakları hem açık hem de gizli olarak dahil etmiştir. *Nevâî*’nin dört eserinin adının verildiği dört bölümden oluşan romanda bağlam ve içerik dahilinde *Nevâî*’ye ait beyitlere ve kimi zamanda beyitlerin nesir şeklinde yeniden yazılmış şekillerine sıklıkla rastlanmaktadır. Söz konusu alıntıların yoğunluğuna bakınca, romanın *Nevâî*’nin eserleri temelinde şekillendiği açıktır. Çalışmada *Sultan*’ın eserine *Nevâî*’nin eserlerinin dışında hangi kaynakları dahil ettiğinin izi sürülecektir.

2.1. Alıntı

Sultan’ın *Ali Şîr Nevâî* eserinde sıkça başvurduğu bir metinlerarasılık yöntemi olan alıntının kullanımına, halk edebiyatı ürünlerinin, Kur’an ayetlerinin, dönemin önemli eser ve şahsiyetlerinin eserleri ile *Mantukut Tayr*’ın esere dâhil edilmesiyle başvurulur:

Eserde ***halk edebiyatı ürünlerinin*** italik yazılarak esere alıntı yöntemi ile dâhil edildiği ve bu yolla metinlerarası bir ilişki kurulduğu görülür. Aşağıda yer alan

Avam sözü basit, okuma yazma bilmeyen halka söylenen sözdür. Mesela “Dama çıktım odun için, bakmaz bana o kız niçin?” dediği gibi. Veyahud Andhoyluların usûlüdür. – O nasıl bir usûlmüş? – Anhoyluların “jigi-jigi” dedikleri bir usûl, her beyitten sonra “jigi-jigi” deyiverirler. Misal olarak, şuna bakın:

Qurıdı tende kanım-e, Züleyhâcân, cigi-cigi,

Çüridi tende cânım-e, Züleyhâcân, cigi-cigi... (Sultan, 2024: 36)

bölümde halk edebiyatı ürünlerinden iki unsur esere dahil edilmiştir. Bunlardan ilkinin tırnak içinde, ikincisini oluşturan koşuk ise italik olarak esere alıntılanmıştır.

Esere alıntı yoluyla dahil edilen halk edebiyatı ürünlerinden biri de Türk atasözleridir. Romanda geçen ***“Ölüsü bir dert, dirisi de başka bir dert! dedikleri sizmişsiniz ya...”*** (Sultan, 2024: 274) ifadesi Türk halk edebiyatı ürünlerinden atasözlerine aittir. Anonim halk kültürüne ait bir söz tırnak işaretiyle esere dahil edilerek alıntılanmıştır.

Eserde Kur’an ayetlerinin alıntılanıldığı örneklerle de rastlanır. Bakara Suresi’nin 31. ayetinin bir bölümü, esere Abdullah Külâhî’nin ders anlattığı bahiste şu şekilde dahil edilir: *Ve o zat Adem’e her şeyin isimini öğretti* (Sultan, 2024: 37).

Söz konusu bölüm, Kur’an’da Bakara Suresi 31. ayette geçen ***Ve’alleme âdeme-l-Esmâ’ kullehâ*** ayetinin Türkçe karşılığı, esere tırnak işaretiyle yazılarak dahil edilmiştir.

Eserde Kur’an ayetlerinin bire bir esere alıntılanıldığı örnekleri de görmek mümkündür. Ebu Abdullah Külâhî’nin derste ilim üzerine konuşması sırasında geçen aşağıdaki bölümde Yasin Suresinin 40. ayeti Arapça olarak verilmiştir:

Deniz, Şam’dan başlayıp Rum’da bitse de ilim denizinin sonu yoktur. “Ve küllün fî felekin yesbehun” sözünde olduğu gibi, bilinç de güneş gibi ilim boşluğunda alev alev yanacaktır. Ve bunlar Yaradan Perverdigâr’ın mutlak hükümleridir... (Sultan, 2024: 53)

Kur'an ayetlerinin eserde sıklıkla alıntılandığı örneklere rastlamak mümkündür. Aşağıdaki tabloda eserde Kur'an'dan alıntı yapıldığı tespit edilen bölümler ve bunlara ait ayet bilgileri yer almaktadır:

‘Aklınızdan faydalanın!’ diye size ayetlerini izah etti. ‘Bilenle bilmeyen denk olur mu?’ dedi. (Sultan, 2024: 38-39)	Zümer Suresi 9. ayet
Gökyüzünde ve yeryüzünde her ne varsa hepsi ona hamd eder (Sultan, 2024: 118)	İsra Suresi 44. ayet, Nur Suresi 41. ayet
Mevlânâ Ebu Leys Hiriyye’de insanların öldüğünü, hayvanların etlerini yiyecek seviyeye geldiğini, hırsızlık ve yağmacılığın arttığını söyleyip sonra beklenmedik bir zamanda büyük insanlara has bir ağırbaşlılıkla “Her can ölümü tadacaktır.” ve “Vadeleri dolduğunda ne öne alabilirler ne de erteleyebilirler.” ayetlerini okudu. (Sultan, 2024: 159)	Ankebut Suresi 57. ayet, Araf Suresi 34. ayet
Ey örtüsüne bürünen. Kalk ve insanları uyar ve Rabbini tekbir et! (Onun büyüklüğünü an!) (Sultan, 2024: 161)	Müddesir Suresi 3. ayet.
“Senin göğsünü açmadık mı? Ve senin yükünü hafifletmedik mi? O senin omzuna baskı yapıyordu. Ve senin şanını yükselttik. Elbette zorlukla beraber bir kolaylık vardır. Boş kalırsan, ibadetle uğraş. Ve sadece Rabbine yalvar!” (Sultan, 2024: 161)	İnşirah Suresi 1-8. ayetler.
“Göklerde ve yerde var olan her şey Allah’ı tesbih eder. Onu hamd ile tesbih etmeyen hiçbir şey yok. Ra’d, yani gök gürültüsü bile onu hamd ile tesbih etmektedir, denildiğini duymadınız mı?” dedi nazikçe. – Yolmakla onların hamdüsenasını kesmiyor musunuz? (Sultan, 2024: 280)	İsra Suresi 44. ayet.
“Tanrı Teâlâ Süleyman Aleyhisselam’a başarı bahşedince, onun saltanatındaki karınca bile mutluluğa erişti.” diye cevap verdi Ali Şer Nevâî ona. Sonra “Allah gökyüzünden su indirip onunla yeri ölümünden sonra diriltti.” ayetini okudu. Bu, hicrette kavrulan gönül toprağına Sultan Hüseyin’in merhametinin yağmur olup yağdığı ve toprağı tekrar diriltmiş gibi olduğuna bir işaret. (Sultan, 2024: 352)	Nahl Suresi 65. ayet.
Ey mutmain nefis, razı olmuş ve olunmuş hâlde Rabbine dön! (Sultan, 2024: 305)	Fecr Suresi 27-28. ayetler.
“Ey huzurlu can! Sen razı olduğun ve razı olduğun hâlinle cennete gir.” (Sultan, 2024: 355)	Fecr Suresi 27. ve 28. ayetler.
O hâlde “fe la uksimu bi mevakiin nucum” ayetini açıklayın. (Sultan, 2024: 332)	Vakıa Suresi 75. ayet.

Sizin bahsettiğiniz zatlar Tanrı'nın yarattığı semayı aydınlatanların özelliklerine bakarak, hareket cetvellerini hazırladılar ve bundan faydalar ortaya koydular, Güneş veya Ay'ın doğup batışına bakıp zaman sistemini hazırladıkları gibi. Onları bunu yapmaya sevk eden hâl “küllün fi felekin yesbehun” ve “fe la uksimu bi mevakiin nucum” ayetleri oldu. Bin kere tövbe ki “fe la uksimu” yıldızlara da ölüm yetip batıp gidişini, Kâinatın belli bir yerlerine defnedilişini bildiriyor, diye Semerkant'ta sema ilmi alimleri ile ettiği sohbetleri anlattı. (Sultan, 2024: 333)	Yasin Suresi 40. ayet, Vakıa Suresi 75. ayet.
İkinci delilimiz “Küllün fi feleki yesbehun” yani “Onlar felekte (yörüngede) yüzmektedirler.” sözü olup buradan fezanın havada asılı olduğu anlaşılır. Yer de Güneş de yıldızlar ve gezegenler de kâinata asılı bir şekilde yüzmektedir ve onların kendi kaza ve kaderi vardır. Üçüncü delil “Yıldızların battığı yerlere yemin olsun ki!” sözüdür. (Sultan, 2024: 166)	Yasin Suresi 40. ayet, Vakıa Suresi 75. ayet.
– Eğer dilerseniz nurun âlâ nur , avda da bizle olacaksınız. (Sultan, 2024: 172)	Nur Suresi 35. ayet.
<i>Ve garip bir telaş içinde, itaatsizlik etmeye başlayan dili, giderek zayıflamakta olan sesi ile tekrar tekrar “Eşhedü enla ilahe illallah ve eşhedü enne muhammeden abduhu ve rasuluhu” deyip şehadet getirmeye başladı.</i> (Sultan, 2024: 458)	Kur'an

Benzer şekilde Amentü duasının ölümden sonra bir daha ölmek üzere dirilmek anlamına gelen **vel-ba'sü ba'del mevt** (Sultan, 2024: 43) ifadeleri de esere Arapça şekliyle alıntılanmıştır.

Eserde **Nevâî'ye etki eden önemli şairlerin** eserlerinden de alıntı yapıldığı görülür. Bunlardan biri **Sâdî Şirâzî'nin Bûstan** eseridir. Onun aşağıdaki beyitleri esere doğrudan alıntılanmış ve italik yazılarak belirtilmiştir:

*Ey sârbân, âheste rân, ki-ârâm-ı cânem mî-reved,
Be-ân dil, ki bâ hud dâstem bâ-dilsitânem me-reved...*

*Be-güzeşt yâr-i ser-keşem, be-güzeşt 'ayş-ı nâ-hoşem
Çün micmere pür-âteşem, ki-ez ser duhânem me-reved*

*Sa' dî figân ez-dest-i mâ, lâik ne-bûd ey bî-vefâ
Tâkat ne-mî-ârem cefâ, kâr ez-fiğânem me-reved* (Sultan, 2024: 67)

Önceki dönem şairlerinden **Molla Lütüfi** de yine eserde alıntı yapılan kaynaklar arasındadır. Aşağıda yer alan beyit Türkçe, Farsça ve Arapça bahsinde Türkçe ile de güzel ve harikulade söz söylenebileceğinin kanıtı olarak esere dahil edilmiştir: *Ot eger suvni küyürmes bolsa, ey cân-ı cihân, / Ne üçün bu Lutfîniñ cânın dudakıñ küydürür* (Sultan, 2024: 86)

Eserde ayrıca **Hâfız-ı Şirâzî** (Sultan, 2024: 118), **Fakir Kemal Türbetî** (Sultan, 2024: 121), **Şeyhim Süheylî** (Sultan, 2024: 133; Sultan, 2024: 232), **Ebu'l-Feth el-Bustî** (Sultan, 2024: 169),

Mevlânâ Riyâzî (Sultan, 2024: 173), *Safâî* lakaplı şair *Yusuf Bedî* (Sultan, 2024: 174), *Mirzabek Semerkandî* (Sultan, 2024: 174), *Abdullah Ensari* (Sultan, 2024: 422) gibi şairlerden de alıntılar yapılarak esere kültürel ve edebî bağlamda anlam derinliği kazandırılmıştır.

Romana alıntılanan bir diğer eserde *Ebu Abdullah Külâhî*’nin *Nevâî*’ye verdiği *Mantiku’t-Tayr*’dır. Yazar aşağıda yer alan ilgili esere ait alıntının *Jamol Kamol*’in tercümesine dayandığını kaynakça göstererek belirtir:

*Bâk, fîkr kıl san ‘atın, ul pādşā,
Heç u heçlerden yaratmış ne binā!*

*Bes ki heçlerden yaralmış ul, demek,
Cümle barlık heç erür be-şüphe şek.*

*‘Arş u ‘âlem ‘bes ki tılsımdır telam,
Barçası undan ibâret cism u nām... (Sultan, 2024, 53)*

2.2. Gizli Alıntı

Sultan, özellikle ayet ve hadislerin metne dahil edildiği bölümlerde, anlamın okur tarafından çözümlenebilmesi için güçlü bir art alan bilgisi gerektiren gizli alıntı yöntemini sıklıkla kullanmıştır. Bunun örneklerinden biri Bakara Suresi 31. ayeti¹ herhangi bir tipografik işaret olmaksızın metne benzer ifadelerle dahil edildiği aşağıdaki bölümde görülür: *İnsanı yaratınca, Allahü Teâlâ ona kendi istediği sözcükleri öğretti ve onun mertebesini yüceltti* (Sultan, 2024, 38).

Kaynak belirtilmeksizin, ayetin anlamının yazarın diliyle yeniden üretildiği bu bölümde gizli alıntı yöntemiyle bir metinler arası ilişki kurulmuştur. Yine Yasin Suresi’nde yer alan “Bugün onların ağızlarını mühürleriz, elleri bize konuşur, ayakları da yaptıklarına şahitlik eder.” şeklinde meal edilebilecek 65. ayetteki anlam, eserde “Çünkü kıyamette yalnız insan değil, belki onun vücut azaları bile konuşacak, dedi Ebu Abdullah Külâhî” (Sultan, 2024, 46) şeklinde bire bir ayet ya da mealindeki aynı sözcüklerle değil de tümceler değiştirilerek esere dahil edilmiştir.

Eserdeki başka bir gizli alıntı örneği “Halifelik mülkü onun ‘Ben yeryüzünde halife yaratmak istiyorum.’ fermanındadır.” (Sultan, 2024: 245) ifadesi ile Bakara Suresi 30. ayete işaret etmek üzere eserde yer alır. “Hani Rabbin meleklerle, ben yeryüzünde mutlaka bir halife yaratacağım, demişti.” mealinin kaynak gösterilmeden ve alıntı olduğu işaretlenmeksizin eserde dolaylı olarak yer aldığı ve okurun bu alıntıyı fark etmesi beklendiği bu bölümde de gizli alıntıya başvurulmuştur.

Eserde Hz. Muhammed’in Miraç’a çıkışı olayı da gizli alıntıyla esere dahil edilmiştir. Kur’an’da İsrâ ve Necm surelerinde işlenen, Türk edebiyatında birçok esere de konu olan Miraç hadisesine ait bölüm için eserde tam bir kaynak verilememektedir. Ancak eserde bu olayın işlendiği bölüm aşağıda yer aldığı üzere açık bir şekilde Miraç olayına işaret eder:

*Bu tıpkı Mustafa’ya Tanrı’nın bütün nimetleri verilmesine rağmen
“Ümmetim” deyip yalvarmasına benziyor. Gökyüzünde süzülmekte olan ay
ona hizmet etmeyi beklemiş, ağaç yeri yarıp onun önünde eğilmiştir. O, öyle
ulu bir makamda olup da yine Âlemlerin Perverdigârı’na “Ümmetim” diye
haykırdı. Tanrı Teâlâ onun kalbini ay gibi aydınlatıp kendi huzuruna*

¹ Ve Allah, Âdeme (insanoğluna) bütün isimleri (her şeyin mahiyet ve ismini veya her şeyin öz hakikati olan Allah’ın isimlerini) öğretti.

yükseltti; eğer ümmeti için canı yanmasa, böyle yükseltir miydi? (Sultan, 2024: 170)

Eserde *Acluni*’ye (Keşfü'l-Hafa, II/132) ait olduğu tespit edilen bir hadisin izleri de tespit edilebilmektedir:

Tanrı Teâlâ’nın bunca şeyi yaratıp da onun bağına bunca anlam yerleştirmesindeki muradı neymiş, Ali Şer Bey? – Gül, kuş, deniz veya bulut kendi niteliğini anlama kudretinde değil, diye cevap verdi Ali Şer. - Onu görüp anlayacak biri için yaratıldığı, gerçeğe daha yakın. – “Aynen öyle! Tanrı Teâlâ bir sırda, bilinmeyi istedi. O sebeple insanı yarattı, sevinç ve şaşkınlıklara aşına etti. (Sultan, 2024: 43)

şeklinde eserde geçen bu hadisin aslını Aclûnî “Bilinmeyen gizli bir hazine idim, bilinmek istedim, bilineyim diye halkı (kâinat) yarattım.” olarak verir.

2.3 Gönderme

Gönderme ile esere hadis, dönemin önemli eser ve şahsiyetleri ile kolektif kültüre ait kaynakların dahil edildiği görülür.

Gönderme örneklerinden biri olarak eserde hadislerde sıkça geçen “zemzem”ın çıkışı kıssasına değinilmesi gösterilebilir:

– Heyyy, acele etmeyin! Zemzemin anlamını biliyor musunuz? – Bilmez olur muyum? Hacer Ana su isteyip iki dağ arasında koştururken taşın kumun arasından kendiliğinden kaynayıp çıkan temiz su ya!

–Evet, yeryüzünde böyle pınar hiç yaratılmadı. Su ise öyle kaynayarak çıktı ki Hacer Ana korkusundan onu “Zem! Zem!” diye vura vura durdurdu. Bildiğiniz gibi Araplar kendi develerini öyle diyerek durduruyorlar (Sultan, 2024: 20).

Metinde zemzem suyunun ortaya çıkışı ve Hacer Ana’nın Safa ile Merve arasındaki koşusu hikâye edilerek anlatılmıştır. Hadislerde geçen ve gerçek olduğuna inanılan tarihî ve dinî bir olay başka bir metinden alıntılanmayıp, dilsel benzerlik kurulmamış, daha ziyade olayın anlatılması şeklinde metne dahil edilmiştir. Bu doğrultuda metinlerarası ilişki gönderme yöntemiyle kurulmuştur.

Roman, *Nevâî* öncesi dönemin önemli eser ve şahsiyetlerine yapılan göndermeler bakımından zengin bir kaynak birikimi sunar. Hocası *Ebu Abdullah Külâhî*’nin *Nevâî*’ye *Mantiku’t-Tayr*’ı vermesinin anlatıldığı bölümde yapılan gönderme ile metnin derin yapısında okura bu eser düşündürülmüş, bu yolla eserin anlam dünyası romana dahil edilmiştir:

Ali Şer Bey ben size bir hediye vereyim, mukayese ve mecaz ilmini arzulayan birinin okuması muhakkak şart, deyip heybesinden kumaşa sarılı bir kitabı aldı. – Bunu yazan kişi Feridüddin Attar Efendi’dir. Kendisi Hazreti Süleyman’dan sonra kuşların dilini anlayan ve onu anlatan mübarek bir zattır. – Mantiku’t-Tayr” dedi Ali Şer Bey merakla kitabın sayfalarını çevirerek (Sultan, 2024: 50).

Bu yolla eserin inandırıcılığı ve etkileyciliği arttırılmış, kültürel bellekle bağlantı kurularak anlam derinliği kazandırıldığı gibi gerçeklikle bağ kurulması da sağlanmıştır.

Eserde gönderme metoduyla metinlerarası bağ kurulan çok kapsamlı bir kaynak olduğu dikkat çeker: *Ebu Reyhân*’ın eşsiz eseri *Kânûnî* (Sultan, 2024: 166), *Ebu Abdulah Cüneydî*’nin düşünce dünyasına ait sözleri (Sultan, 2024: 167), *Mevlânâ Hâce Mislî*’nin çeşitli halkların inancı, örf adetleri, kavimlerin yükselişi ve gerilemesi hakkında o kadar çok yaşanmış hikâyeleri (Sultan,

2024: 176), *Aristo* ‘nun *Tarih*, *Ebû Bidâye*’nin *Âsârû’l-Bâkiye* ve *İbn-i Kesir*’in *el-Bidâye ve’n-Nihâye* adlı eserleri (Sultan, 2024: 176) bunlar arasındadır.

Romanda kollektif kültüre ait bilgi de eserin kaynakları arasında kullanılmıştır. “İrakililer derler ki, kuyruklu yıldızın kuyruğu tepeye bakıyorsa güzellik ve iyiliklerin habercisiymiş.” (Sultan, 2024: 171) ifadesi bu doğrultuda güzel bir örneklem oluşturur. “İrakililer derler ki” ifadesi ile yazar Irak halk kültüründe yer alan bir inanca dolaylı olarak işaret etmekte ancak bir açıklamada bulunmamaktadır. Eserde bu açıklamadan sonra romanın dört farklı yerinde kuyruklu yıldızla ilgili bu rivayet üzerinden *Nevâî*’nin dört kez kuyruklu yıldızı gördüğünden bahsedilir. Bunlardan üçünde kuyruklu yıldızın kuyruğu yukarıdadır, birinde ise aşağıdadır. Kuyruğu yukarıda olan yıldızlardan ilki Teft’te *Şerafeddin Ali Yezdî* ile karşılaşması ve onun duasına nail olmasına (Sultan, 2024: 74-75), ikincisi *Sultan Hüseyin*’in Herat’ı aldıktan sonra onu yanına çağırıp ona makam tahsis etmesine (Sultan, 2024: 170-171), üçüncüsü hamse yazmaya niyetlenmesine (Sultan, 2024: 291) atfedilirken kuyruğu aşağıda olan dördüncü kuyruklu yıldız onun ölümüne işaret etmektedir.

2.4. Anıştırma

Eserde anıştırma örnekleri “Kur’an ayetleri”nden, Mevlânâ Celâleddin Rûmî’den ve hadisten tespit edilebilmektedir. İsrâ Suresi 44. ayette “Yedi gök, yer ve bunlar içinde bulunan herkes Allah’ı tesbih eder. O’nu hamd ile tesbih etmeyen hiçbir şey yoktur, fakat siz onların tesbihini anlayamazsınız.” ile aşağıda yer alan bölüm arasında doğrudan bir alıntıdan ziyade anlam benzerliğine dayalı bir metinlerarası ilişki göze çarpar:

O sapa eğilip ipek gibi bir yaprak çıkarmasını buyurdun, yaprağını yayınca onu düzelttin, eşsiz bir renk ve koku bahşettin. Günler geçtikçe güneşin dik ışınları ve gecenin yumuşaklığı arasında ona öyle harika bir hayat hediye ettin ki... Sonra ona “Söyle ve bana hamdüsenalar et!” deyince onların hepsi söz etmek yerine tomurcuklanıp çiçek açtılar (Sultan, 2024: 14-15).

şeklinde yer alan bu bölümde ayette geçtiği üzere bütün varlıkların Allah’ı tespit ettiğine vurgu vardır. Bu tespitin insanlar gibi dili olmayan varlıklardan çiçeklerde tomurcuklanmak şeklinde olması ayeti örnekendirir tarzda mecazi bir anlatımla verilmiştir ve ayetin özü estetik bir anlatım ve ima yoluyla yeniden işlenmiştir. Eserde başka bir anıştırma örneği yine Kur’an üzerinden verilir: *...gözüne ek bir dil, yüreğine ek bir yürek verdin ve ona da “Söyle!” dedin. Bunların hepsini bir “Ol” deyişinle yaptın; kudretimden korkun, şaşırın, mutlu olun ve övünün, dedin* (Sultan, 2024: 15).

Söz konusu bölümde “Gökleri de eşsiz, örneksiz yaratan odur, yeryüzünü de. Bir işin olmasını diledi mi ona ancak ol der, o iş oluverir.” ayeti doğrudan alınmamış, ifade ettiği anlam estetik bir biçimde çağrıştırılmış, okurun tanıyıp yakalaması beklenmiştir. Böylece anıştırma yoluyla metinlerarası bir ilişki kurulmuştur.

Eserde en dikkat çekici anıştırma örneklerinden biri de Yasin Suresi 41. ayette ifade edilen “Onu bir kez yaratan tekrar yaratmaya kadir olmaz mı?” mealinin çağrıştırıldığı bölümde yer alır. Eserde *Ebu Abdullah Külâhî*’nin dersinde yer alan diller bahsinde “Dilleri türlü türlü yaratan onu yine birleştiremez mi?” (Sultan, 2024: 46) ifadesi yukarıdaki mealde anlam düzeyinde örtüşen bir metinlerarası bağ içermektedir. Kur’an’daki ayette “ilk yaratma” ve “yeniden yaratma” ile “dilleri yaratmak” ve “onları birleştirmek” arasında anlamsal bir bağ kurulmuş, ayet açıkça alıntılanmayıp, düşünsel anlamı korunarak yeniden yazılmıştır. Benzer bir kullanıma eserde “Kılıçla kalem denk olur mu? Biri yok edecektir, diğeriye yaratacaktır! Tanrı Teala Musa Aleyhisselam’ın asasını size kalem kılıp elinize tutturmuş, gerçeğini de bahşetsin!” diye dua etti.” (Sultan, 2024: 170)

satırlarında rastlanır. Zümer Suresi 9. ayette yer alan “Hiç bilenle bilmeyen denk olur mu?” mealinin çağrıştırdığı bölümde dil yapıları bakımından iki ifadedeki ortaklık dikkat çekicidir. Derin yapıları irdelendiğinde iki ifadenin anlamsal birlikteliğe sahip olduğu görülür. Romandaki “kılıç” mealdeki “bilmeyeni” simgelerken, “kalem” ise “bileni” simgeler. Her iki ifade de bu doğrultuda aynı anlamsal düzlemde.

Esere kaynak teşkil eden bir isim de *Mevlânâ Celâleddin Rûmî*’dir. Onun “Toprakten geldik toprağa döneceğiz.” sözü ve düşüncesi okura çağrışımla hatırlatılmak istenmiş ve insanın faniliği mecazî ve estetik bir anlatımla esere dahil edilmiştir:

Âlemde mevcut olan tüm yaratılanlar helak olup gidecek. Fakat insan ebedîdir, yani asla ölmeyecektir. – Nasıl ölmeyecek? – İnsanları ayrılık ateşinde ah çekip kendilerini o yana bu yana vurmaya mecbur edecek eccl gelince, kara yerin bağına gömülecek ceset artık insan olmayacak; çünkü, o, toprağın hakkı olmuş, aslına dönmüştür. (Sultan, 2024: 38)

Görüldüğü üzere söz konusu bölümde sözün doğrudan bir alıntısından ziyade içeriğin anlam düzeyinde korunması ve edebî bir dil ile yeniden inşası söz konusudur. Gizli ancak bilinçli bir şekilde esere yerleştirilen bu sözle, Mevlânâ’nın insan ve toprak ilişkisine dair felsefe ve bu felsefenin kültürel bellekteki izlerine gönderme yapılmış ve anıştırma yöntemiyle metinlerarası bir ilişki kurulmuştur.

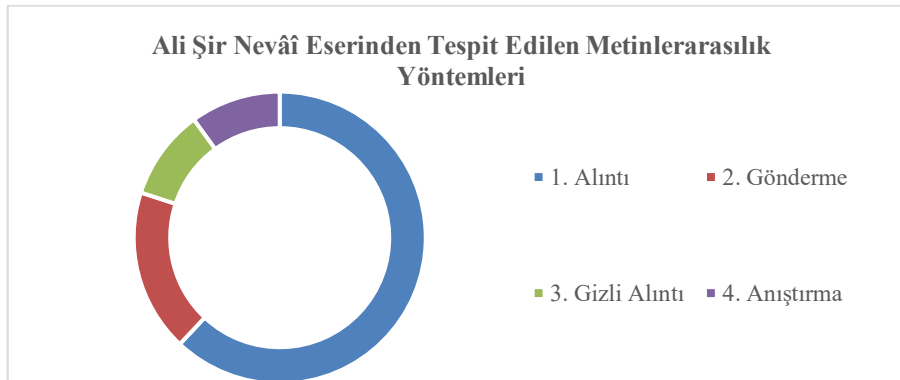
Esere Hz. Muhammed’in sahabilerle olan şakalaşmasına dayanan hadis ve siyer kaynaklı bir rivayete de yer verilmiştir:

Hey Pehlivan, ben sana deve kadar koyun versem de o başka bir koyunun yavrusudur!” diye cevap verdi Hüseyin Mirza. Âlemlerin önderi Peygamber Aleyhisselâm’ın bu şakasını birçoğu biliyordu, fakat Pehlivan Muhammed’in cüssesi ve meclis üyelerine uygun geldiği için yine de zevk uyandırdı. (Sultan, 2024: 231-232)

Peygamberin sözünün doğrudan tırnak içine alınmayıp dolaylı bir şekilde aktarıldığı bu bölümde dilsel yapı korunurken, anlam çağrıştırlarak okuyucunun daha önce duymuş olduğu varsayılp tanınması beklenir. Böylelikle bu anlatı esere anıştırma yoluyla dahil edilir.

Değerlendirme ve Sonuç

İsacan Sultan’ın *Ali Şîr Nevâî* adlı eseri üzerine yürütülen çalışma zengin bir art alana sahiptir. Çalışmada tespit edilen 50 örneklem üzerinden yazarın metinlerarasılık yöntemlerini (31 alıntı, 5 gizli alıntı, 9 gönderme ve 5 anıştırma) kullanarak eserini zenginleştirdiği tespit edilmiştir. Aşağıda eserden tespit edilen metinlerarasılık yöntemlerinin kullanım yüzdelerine ait grafik yer almaktadır:

Esere Sultan’ın en sık kullandığı metinlerarasılık yönteminin alıntı (%62) olduğu görülmektedir. Oranın bu denli yüksek olması, yazarın kaynağa açıkça referans verme ve metinlerarası ilişkiyi

şeffaf bir şekilde kurma eğiliminde olduğunu göstermektedir. Bu durum ayrıca yazarın bibliyografik bir roman yazmasının doğal bir sonucudur. Alıntı yöntemiyle esere halk edebiyatı ürünlerinin, Kur'an ayetlerinin, dönemin önemli eser ve şahsiyetlerinin eserleri ile *Mantukut Tayr* kaynakları esere dahil edilmiştir. Yazar söylemini güçlü kaynaklarla desteklemek suretiyle eseri çok sesli hale getirmiştir. Özellikle de dini metinlerden alıntı yapmak suretiyle eserini kutsal bir temele yaslamıştır. Bunların eserdeki dağılımına ait grafik aşağıdaki şekildedir:

Bunlar arasında eserde en çok yararlanılan kaynak Kur'an ayet ve mealleridir. Kur'an ayetlerinin esere Arapça şekilleri ile alıntılanabildiği gibi mealine başvurulduğu da görülür. *Nevâî*'nin eserlerinde de sıklıkla yer alan ayet ve meallerin eserde yer alması yazarın hem *Nevâî*'nin eserleri hem de *Nevâî*'nin beslendiği kutsal kaynak olan Kur'an'la doğrudan bir ilişki kurduğunu göstermektedir. Yani romanda çift yönlü bir metinlerarasılık söz konusudur. Yazarın açık alıntılara sıklıkla başvurması *Nevâî*'nin ilmi ve manevi dünyasını tam ve gerçekçi bir şekilde yansıtmak amacını güçlendirmektedir. Yazar böylelikle eserini ilahi bir metne dayandırarak otorite kazandırdığı gibi *Nevâî*'nin zihinsel arka planını da temsil etmiştir.

Eserde alıntının yanı sıra gizli alıntılara da başvurulması okurun da benzer şekilde katmanlı okuma yapabilecek bir art alana sahip olmasını beklediğini göstermesi bakımından önemlidir. Okuma sürecinde okurun o metni tanıması ve çağrışım kurabilmesi için iyi bir dinî ve kültürel art alana sahip olması gerekmektedir. Eserde metinlerarasılık yöntemlerinden göndergenin gerçek bir kişi, olay, inanç ve kültürel unsur ile tarihî bilgiye işaret etmede kullanıldığı tespit edilmiştir. Böylelikle roman kurmacalıktan çıkararak gerçek dünya ile ilişkilendirilmiş, metne gerçekliğin yanı sıra kültürel ve tarihsel bir derinlik kazandırılmış.

İsacan Sultan'ın “Ali Şîr Nevâî” eseri üzerine metinlerarasılık bağlamında değerlendirildiğinde güçlü bir anlam çeşitliliğine ve kültürel derinliğe sahip çok katmanlı bir eser olduğu görülmektedir.

İqtiboslar/ References/ Kaynaklar/ Сноски:

1. Ağca, Hüseyin (Ed.). *Türk Dünyası Edebiyat Kavramları ve Terimleri Ansiklopedik Sözlüğü*. (III. Cilt), Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2004.
2. Akalın, Lütfi Sami. *Edebiyat Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: Varlık Yayınları, 1984.
3. Aktulum, Kubilay. *Metinlerarası İlişkiler*. Ankara: Öteki Yayınevi, 2000.
4. Sulton, İsa Jon. *Ali Sher Navoiy*. Toshkent: Adabiyot Nashriyoti, 2021.
5. Sulton, İsa Jon. *Ali Şîr Nevâî*. (Akt. Sema Eynel). Bakü: Füyuzat, 2024.
6. <https://www.kuranmeali.com/AyetKarsilastirma.php?süre=39&ayet=9> (Erişim Tarihi: 3.05.2025).
7. Eynel, Sema. *İsacan Sultan ile “Ali Şîr Nevâî” romanı üzerine söyleşi: “Onun asıl büyüklüğü, Türklüğe olan içten bağlılığında, saygı ve sevgisinde”*, 2025. Erişim adresi: <https://yenicag.info/isacan-sultan-ile-ali-sir-nevai-romani-uzerine-soylesi-onun-asil-buyuklugu-turkluge-olan-icten-baglilikinda-saygi-ve-sevgisinde>.
8. Karataş, Turan. *Ansiklopedik Edebiyat Terimleri Sözlüğü*. Ankara: Akçağ Yay., 2004.

ЧЫНГЫЗ АЙТМАТОВДУН ЧЫГАРМАЛАРЫНДАГЫ УЛУТТУК ИДЕОЛОГИЯНЫ ЧАГЫЛДЫРУУДАГЫ АЯЛДАРДЫН ОРДУ

Ага окутуучу **УЗЕНБАЕВА Уркия,**

К.Ш.Токтомаматов атындагы эл аралык университетинин
Эл аралык мамилелер жана жалпы теориялык сабактар кафедрасы

(Жала-Абад, Кыргыз Республикасы)

 E-mail: uzenbaevaurkiya@gmail.com

 ORCID: 0000-0002-0892-6129

 DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.18340369>

Аннотация: Ар бир улуттун маданиятын, тарыхын, аң-сезимин сактоо, биринчи кезекте турат, ошол себептен элдин руханий байлыгына жана социалдык абалына жараша болот. Улуттук идеология бул элдин тарыхы жана жашоо образы келечек муундан муунга багыт берген руханий жол. Мындай идеяны калыптандырууда аялдардын ролу өзгөчө мааниге ээ десек болот. Айрыкча биздин коомубузда аял эне, тарбиячы жана маданиятты сактоочу баалуулуктарды ташуучу инсан, ошондой эле улуттук идеологияны калыптандырууда сактап калуучу, чечүүчү инсан. Кыргыз коомунун түзүлүшүнө аял салт-санаанын жана руханий мурастын негизги сактоочусу катары эсептейбиз. Энелер бизге тилди үйрөтөт, тарыхты жана балдарга тарбия берет. Бул нерсенин натыйжасында аял өзүнүн каада-салтын, тилин, динге болгон ишенимдерин жана дүйнө таанымын муундан муунга жеткирип берүүчү инсан катары айтсак болот. Чыңгыз Айтматовдун чыгармаларындагы аялдардын образы улутубуздун руханий мурасын сактоодо, жайылтууда зор роль ойнойт.

Чыңгыз Айтматовдун чыгармачылыгында улуттук салттарды жана жалпы адамзаттык гуманисттик идеяларды айкалыштырып, чагылдырып берген жазуучу десек жаңылышпайбыз. Анын көркөм дүйнөсүнүн маанилүү элементтеринин бири аял образы көп кырдуу, жандуу, символдуу деп айта алабыз.

Негизги сөздөр: *маданият, повесть, религия, роман, субъект, традиция, симбол, элемент.*

РОЛЬ ЖЕНЩИНЫ В ОТРАЖЕНИИ НАЦИОНАЛЬНОЙ ИДЕОЛОГИИ В ТВОРЧЕСТВЕ ЧИНГИЗА АЙТМАТОВА

УЗЕНБАЕВА Уркия,

Старший преподаватель кафедры международных
отношений и общетеоретических дисциплин

Международный университет им. К.Ш.Токтомаматова

(Джала-Абад, Кыргызстан)

Аннотация: Сохранение культуры, истории и самосознания каждой нации имеет первостепенное значение и зависит от духовного богатства и социального положения народа. Национальная идеология – это духовный путь, который история и образ жизни народа определяют из поколения в поколение.

Роль женщин в формировании этой идеи особенно важна. В нашем обществе женщины, особенно матери, воспитательницы, хранительницы культуры и носители ценностей играют важнейшую роль в формировании и сохранении национальной идеологии. В структуре кыргызского общества женщины считаются главными хранительницами традиций и духовного наследия. Матери обучают нас языку, истории и

воспитывают детей. Таким образом, именно женщины передают из поколения в поколение свои традиции, язык, религиозные убеждения и мировоззрение.

Чингиз Айтматов – писатель, сумевший в своём творчестве соединить глубокие национальные традиции и общечеловеческие гуманистические идеи. Одним из важных элементов его художественного мира является образ женщины – многогранный, яркий, символический.

Ключевые слова: *культура, повесть, религия, роман, субъект, традиция, символ, элемент.*

THE ROLE OF WOMEN IN THE EXPRESSION OF NATIONAL IDEOLOGY IN THE WORKS OF CHINGIZ AITMATOV

Urkiya UZENBAEVA

Senior Lecturer, Department of International Relations and
General Theoretical Studies of El Aryalik University
(Jala-Abad, Kyrgyzstan)

Annotation: Preserving the culture, history, and identity of each nation is of paramount importance and depends on the spiritual wealth and social status of the people. National ideology is the spiritual path of people's history and way of life, passed down from generation to generation.

The role of women in shaping this idea is particularly important. In our society, women, especially mothers, educators, guardians of culture, and bearers of values, play a crucial role in shaping and preserving national ideology.

In Kyrgyz society, women are considered the primary guardians of traditions and spiritual heritage. Mothers teach us language and history and raise children. Thus, it is women who pass on their traditions, language, religious beliefs, and worldview from generation to generation.

Key words: *culture, story, subject, novel, traditions, religious, symbol, element.*

Бул макалада мен Чынгыз Айтматовдун чыгармаларындагы улуттук идеологияны чагылдыруудагы аялдардын ордун көрсөткөнгө аракет кылдым. Кыргызстандагы улуттук саясатты, маданиятты, сактоодо аялдардын ролу абдан чоң. Алар аркылуу идеологиялык багыттар, үрп-адаттар, каада салттар турмушта ишке ашат. Мисалы, аялдар жергиликтүү каада-салтты, үрп-адатты өткөрүүдө көмөкчү болушат. Ошону менен аял заты улуттук баалуулуктарды алып жүрүүчү. Мисалы: Чынгыз Айтматовдун балалыгы экинчи дүйнөлүк согуш мезгилине туура келген. Бул доордо автор аялдардын күрөшүн, саптын артындагы оор жүктөрдү көрүп чоңойгон. Бул азаптуу окуялар анын жан дүйнөсүнө терең из калтырып, анын чыгармаларында аял каармандардын пайда болушуна түрткү болгон. Чынгыз Айтматовдун чыгармаларында согуш мезгилин чагылдырган “Жамийла” жана “Бетме-бет” жана Кыргызстанда Советтик түзүлүштүн орношуна арналган “Менин биринчи мугалимим” повесттериндеги аялдар каарманын изилдеп чагылдырып көрсөтө алган. Чыгармаларда дүйнөлүк согуш учурундагы аял каармандардын калыптанышына көңүл бурган.

Согуш мезгилиндеги кыйынчылыктарды жана советтик модернизациянын натыйжасында келип чыккан социалдык кайра курууларды талдоо аркылуу, кыргыз аялдарынын социалдык абалын сүрөттөйт. Бул кыргыз коомунун чектөөчү нормаларын, үрп-адаттарын, каада-салттарын аялдардын согуш учурундагы кыйынчылыктарын жана социалдык өзгөрүүлөрү менен айкалыштырган мезгилдин шарттарын чагылдырат.

“Менин биринчи мугалимим” чыгармасында Алтынайдын каарманы аялдын билим алуу укугун жана патриархалдык коомдо өз жашоосун өз алдынча башкаруу укугун баса белгилеген.

“Бетме-бет” чыгармасындагы башкы каарман Сейде руханий туруктуулуктун жана жакшылыктын символу катары өзгөчөлөнөт. Бул үч башкы каарман кыргыздын каада-салтын, коомдук нормаларын сыйлаган аялдар болгону менен, өз бактына, келечегине, өз тагдырын өзү чече алуу жагынан окшоштуктары бар. Учурдагы изилдөөлөрдө бул каармандар көбүнчө эмоциялык тереңдиги же социалдык ролдору аркылуу гана каралат. Бирок бул изилдөө Ч. Айтматовдун адабиятындагы көп кырдуу инсандык репрезентацияларды бир эле учурда аялдардын социалдык таандыкка жана жеке автономияга болгон изденүүсүн ачып берет.

Дагы кошумчалап кетсек автор өзүнүн чыгармаларында аялдар образы улуттук маданиятты, руханий баалуулукту, эне тилин, салт-санаасын, үрп-адатты жана адамзат асыл ойлорун алып жүрүүчү катары сүрөттөйт. Ч. Айтматов аял образы аркылуу улутун анын келечегин, баалуулугун жана азабын сүрөттөп көрсөтөт. Ч.Айтматов **аял образы аркылуу идеологияны муундан муунга өткөрүп берүүчү аял экенин чагылдырып көрсөткөн өз чыгармаларында. Аялдар** тарбия берүүчү инсан, абийирди, намысты калыптандыруучу инсан жана тилди тарыхты жана каада - салтты үйрөтүүчү инсан катары чагылдырган.

Бул көрүнүштү Чынгыз Айтматовдун чыгармаларынан гана эмес, бүгүнкү күндөгү кыргыз коомунун турмушунан да байкоого болот. Энелер мектебин уюштуруу, эне тилин үйрөтүү боюнча коомдук иш-чаралар, бала бакчадагы бала тарбиялоолор дагы аялдар образына кирет десек жанылышпайбыз.

Чынгыз Айтматовдун чыгармаларында аял образы терең философиялык, тарыхый жана социалдык мааниге ээ. Чынгыз Айтматовдун “Жамийла” чыгармасында каарман салтты жана үрп-адатты талашып, аялдын сүйүүгө болгон укугун, анын келечегин өз эркин чагылдырат. “Жамийла” повести Айтматов салттуу баалуулуктар менен адам эркиндигинин кагылышуусу жөнүндө сөз кылган. Бул чыгармада аял образы мисал болуп келе жатат. Чыгарма боюнча айта турган болсок, Жамийла күйөөсү жокто башка эркекти сүйүп калуу менен коомго терс таасирин тийгизгени эле болбосо тескерисинче, ички чынчылдык, өз тагдырын өзү тандоо катары чагылдырат. [Айтматов Ч, 120-127]

Айтматовдун бир канча чыгармаларында аял каармандары татаал, трагедиялуу жана терең символикалуу болуп калат. Мисалга алсак, «Бороондуу ышкырык аялдама» романында маркум инженердин жубайы Нафиса аялдык кайраттуулуктун, ишенимдүүлүктүн, адеп-ахлактыктын нукура тазалыктын инсаны катары көрсөтүлөт.

Ч. Айтматовдун «Күн жүз жылдан да узак» романында Укубаланын жана башка аялдардын образдары аркылуу аялдын эс-тутумун улутун, б.а. аялдардын тарыхын, маданиятын алып жүрүүчү инсан катары көрсөтөт.

Ч. Айтматов өз каармандарынын өмүр жолу аркылуу кыргыз элинин ар-намысын, сүйүүгө берилгендигин, энелик ички туйгусун, туулган жерге болгон сүйүүсүн байланышы сыяктуу түпкү идеялык жана маданий баалуулуктарын ачып берет.

Улуу инсаныбыздын калк арасына кеңири тарашы аял затын даңазалап жазганында десек дагы жаңылышпайбыз. Бул нерсени жазуучу өзүнүн көпчүлүк чыгармаларында аялзатынын адамзат турмушундагы ролу абдан чоң экенин чыгармаларында көрсөтүп берет. Автор чыгармаларында чагылдыргандай согуш мезгилинде канчалаган энелерибиз

баласыз, жаш балдар атасыз, канчалаган келиндер күйөөсүз калган. Ошондой болгон убакта да белди бекем бууган энелерибиз, жаш келиндерибиз колхоздо эмгектенип, өздөрүн эле эмес, балдарын да татыктуу багып, тарбиялоого да жетише алышкан. Буга мисал катары **“Атадан калган туяк”** аңгемесин айтсак болот. Чыгармадагы Жээнгүл өзүнүн жалгыз, аял экенине карабастан, сүйүктүү күйөөсүнөн калган жалгыз баласын атасыз дедирбей, эч нерседен кем кылбай тарбиялоо үчүн көптөгөн жерлерде иштеп ошону менен бирге жакшы тарбия бергенге аракет жасаган.[Сооронбаева Г, ст.80-85]

Азыркы учурда ушундай көрүнүштөргө көп эле туш боло бербейсиз. Күйөөсү өлсө, ага аза күтмөк турмак, көр тириликти шылтоо кылып өз баласын апасына же дагы бир жакын туугандарына таштап, башка өлкөгө мигрант болуп кетишүүдө. Анан дагы балдарын таштап турмушка чыгат, турмушка чыкканда турмушу болбой, баласына да тарбия бере албай, мигрант болуп башка өлкөдө иштеп жүргөндөр да кездешет. Мындай көрүнүштү энелик милдетке жоопкерчиликсиз мамиле жасаган кайдыгерлик десек болот. Жээнгүлдүн сабырдуулугу, эмгекчилдиги, мээримдүүлүгү, сүйүктүү жарынан калган жалгыз баласын камкор эне экендигин көрсөтүп, баланын кызыкчылыгын, келечектин кызыкчылыгын ойлогон аялзатынын үлгүсү катары айтсак болот. Өсүп келе жаткан кыздарыбызды тарбиялоого мисал катары айтсак болот.[Айтматов, Ч., ст. 5-10]

Аял образын сүрөттөгөн автордун дагы бир чыгармасы **“Саманчынын жолу”** повестиндеги Толгонай. Бул чыгармасында Ч. Айтматов Толгонайдын образын эне катары гана эмес, улуттун тарыхын көкүрөгүндө көтөрүп жүргөн адам катары сүрөттөйт. Толгонай тагдырга баш ийбеген, элинин кайгысын көтөргөн, тынчтыкты сүйгөн, адамдык сапаттарды эңсеген аял катары чагылдырган. Аялдын түбөлүктүү турмуш жашоосунда үй-бүлөнүн ачкычы “аял”- экенин далилдеп көрсөтүп берген.

Окумуштуу өзүнүн чыгармасында улуттук идеологияны мекенди сүйүүнү, энелик мээримди, сабырдуулукту, тарыхты баалоо аркылуу ачып берген. **“Кылым карытар бир күн”** романындагы аял образы. Романда аялдардын эркектер менен тең тайлашып иштөөсү, коомго аралашуусу руханий баалуулукка аралашкан инсан катары сүрөттөгөн. Бул чыгармада улуттук идентүүлүктү жоготпоо, маданият менен салтка таянуу аркылуу заманбап кыйынчылыктарга каршы туруу темалары берилет. Бул теманы кененирээк ачып берүү үчүн негизги ойлорду бөлүп карап чыксак болот. Аял салт менен заманбап жашоонун ортосундагы көпүрө десек болот. Себеби Ч. Айтматов аялдар аркылуу кыргыз элинин салт-санаасы менен заманбап жашоонун кагылышын, руханий турмушту көрсөтүп берген. Мисалы **“Гүлсарат”** чыгармасындагы Танабайдын аялы Күлайым – Ал заман талабына жараша өзгөрүп, материалдык дүйнө менен ыктап калган аял образы. Бул аркылуу жазуучу улуттук баалуулуктардын жоголуп баратканын сындаган. Бул кайчы образдар аркылуу коомдун ички жаңылануусуна аял маанилүү орунда экенин көрсөтөт. Ушул мисал менен тыянак чыгарсак Эне — тилдин, маданияттын сактоочусу деп айтсак болот. Аял тилди, тарыхты, улуттук аң-сезимди балдарга үйрөткөн башкы мугалим.[3]

Айтматов аял образдары аркылуу кыргыз тилинин жана тарыхынын улануусун камсыз кылган коомдук ролду чагылдырып берген. **Мисалга алсак “Адамдын тагдыры” повестиндеги эне образы** бир конкреттүү образ болбосо деле, энелик сезим аркылуу наристеге адамгерчилик, боорукерлик идеясы берилген. Айтматовдун чыгармаларындагы аялдар кээде курмандыкка барса да, өзүнүн баалуулуктарынан баш тартпаган. Аял улуттук образынын өчпөстүгүн көрсөтө алган.[5]

Макаланы жыйынтыктоодо мен Чынгыз Айтматовдун чыгармаларындагы аял образын төмөнкүдөй сүрөттөсөк болот: аял улуттук идеологияны ташуучу жана заман менен күрөшкөн, бирок баалуулукту кошо алып кеткен инсан катары айтсак болот.

Чынгыз Айтматовдун чыгармаларындагы аялдардын образын окутууда жашоонун, үй-бүлөнүн ачкычы болгон, эркектин даражасын көтөргөн, атагын чыгарган аялзаты экендигин, жаш өспүрүмдөргө айтып, аял каармандарын кандайдыр бир билим алууга үндөшүбүз керек деп ойлойм. Ар бир үй-бүлөдө эркек киши баарына баш болуп, тирек болсо, аялзаты ошол тутканы бекем кармаган кеңешчи десек болот. Элибиз илгертен бери эле аялзатына урмат сый мамиле жасап, алардын айткан кеп-кеңешин угуп, ошол акыл менен иш жүргүзүшүп келишкен.[6]

Аял улуттук идеологияны кармап турган күч деп айтсак болот. Анткени ал үй-бүлө аркылуу коомду, мамлекетти, тилди, тарыхты калыптандырабыз. Кыргыз элинин маданияты, адабияты жана күнүмдүк жашоосуна аял бул улуттун тагдырын, келечегин жана аң-сезимин камтыган улуу инсан катары айтсак болот. Мындай мисалдар менен кыргыз эл оозеки чыгармаларынан, профессионалдык адабияттарынан да табууга болот.

Чынгыз Айтматовдун чыгармаларында аялдардын ролун терең ачып берип, улуттук идеологияны чагылдырууда аялдын орду канчалык маанилүү экенин дүйнөлүк аренада чагылдырган. Аял улуттук идеологияны жаратуучу, алып жүрүүчү жана келечек муунду муунга өткөрүп берүүчү инсан. Чынгыз Айтматов сыяктуу жазуучулардын чыгармаларында бул ойлор көркөм формада берилсе, бүгүнкү күндө ал аялдардын реалдуу жашоосунда ишке ашууда.[7]

Кыргыз коомунун бекем пайдубалы, улуттук аң-сезимдин түбөлүктүүлүгү дал ушул аялдардын туруктуулугуна жана руханий күчүнө байланыштуу десек болот. Айтматов универсалдуу образдарды жаратат, бирок алардын өзөгүндө терең мазмун жатат. Анын каармандары элдин духун, азабын, үмүтүн, күчүн, сүйүүсүн чагылдырып берген. Анын чыгармаларындагы аялдар жөн гана каармандар эмес, улуттун жан-дүйнөнүн сакчылары десек жаңылышпайбыз.

Азыр коомдо түшүнүксүз бир заманга туш болуп атабыз, баарыбыз эле Европадагы жашоону каалайбыз, бирок андай турмушта жашоо болбой турганын билип көрүп турсак дагы аны түшүнө албайбыз. Ар бир улуттун өзүнө гана таандык улуттук идеологиясы, баалуулуктары бар. Ар кимдин жашоосуна көз артып жүрүп, ара жолдо калган өспүрүмдөр көбөйдү. Жашоону чагылдырылган окуялар көбүнчө Ч.Айтматовдун чыгармаларында кайталангыс тарбияны чагылдырып берген. Чыгармаларында аялдардын образынан биз сабырдуулукту, сый-урмат көрсөтүүнү, бири – бирине болгон сылык мимилени, кечиримдүүлүктү көрө алабыз. Бир эле кыздар үчүн эле эмес, эркек балдарга да келечекте кандай кыздар менен баш кошуп, үй-бүлө курууда, ата-энесине да, балдарына да жакшы натыйжа бере турганын сөзсүз ойлонот десек жаңылышпайбыз. Кыздын ички сулуулугу менен сырткы келбети шайкеш келип, сүйлөгөн сөзү ордунда болуп, жасаган иши менен да дал келип турса, бир эле үй-бүлөнүн бактысына жаралган аял эмес, бүтүндөй кыргыз элинин тарыхын, үрп-адатын сактаган аял болот. Ар бир эле адамдын жашап өткөн өмүр жолу, тагдыры тарых үчүн кызмат кыла бербейт. Ар бирибиз жеке инсан болуп калыптанышыбыз үчүн эң сонун идеялар, керемет ойлор менен талыкпас тарбия, билим алуубуз керек.

Азыркы учурда аялдарга болгон зордук зомбулук өтө көбөйүп жатат. Мамлекетте аял менен эркектин тең укуктуу болбой жатканынан аял киши катары мен дагы

тынчсызданамын. Аялдардын жана кыздардын укугун илгерлетүү багытында акыркы аракеттерди эске алуу менен, Кыргызстанда үрөй учурган зордук зомбулук аялдарга, кыздарга карата зомбулук жасаган күнөөкөрлөрдүн жазасыз калуусуна тынчсыздануудамын. Бул нерсени мамлекет өз көзөмөлүнө алып аялдардын укугун коргойт деген үмүттөмүн.

Iqtiboslar/ References/ Kaynaklar/ Сноски/ Колдонулган адабияттар:

1. Айтматов Ч. “Саманчынын жолу”, “Кылым карытар бир күн” Фрунзе 1980, ст.120-127
2. Сооронбаева Г. “Кыргыз аялдары: тарых жана заманбаптык” – Бишкек, 2015, ст.80-85
3. http://www.literatura.kg/uploads/bekturganova_kyrgyzstandyn_asyl_kyzdary.pdf
4. Айтматов, Ч. Т., «Жамийла», «Бороон токтойт», «Күн болсо жүз жылдан да узак» жана башкалар. Бишкек 2015, ст.5-10
5. https://www.azattyk.org/a/kyrgyzstan_blog_kutbu_nadyrbaeva/29285763.html
6. https://www.azattyk.org/a/kyrgyzstan_blog_kutbu_nadyrbaeva/29285763.html
7. <https://arastirmax.com/en/system/files/dergiler/217/makaleler/11/2/arastirmax-cengiz-aytmatovun-romanlarinda-kadin-tesiri/anne-tipine-genel-bir-bakis.pdf>

O‘TKIR HOSHIMOV HIKOYALARIDA -DAY/-DEK VOSITALARI YORDAMIDA HOSIL BO‘LGAN O‘XSHATISHLAR

MAVLONOV Axmadjon Xoshimovich,

Sh.Rashidov nomidagi Samarqand davlat universiteti

O‘zbek tili a adabiyoti kafedrası dotsenti, PhD

(Samarqand, O‘zbekiston)

E-mail: mavlonovaxmadjon01@gmail.com

 ORCID: 0009-0003-7512-4462

MUSTAFOQULOVA Marjona Bekzod qizi,

Sh.Rashidov nomidagi Samarqand davlat universiteti

II-bosqich talabasi (Samarqand, O‘zbekiston)

E-mail: mustafaqulovam1606@gmail.com

 ORCID: 0009-0007-6063-7096

 DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.18340204>

Annotatsiya: Xalqimiz o‘xshatishlardan mahorat bilan foydalanadi va bu badiiy adabiyotda ham o‘z aksini topgan. Badiiy asarda o‘xshatishlar badiiy asar tilining tasviriyligi, obrazliligini kuchaytiruvchi, unga jozibadorlik va poetik ifodaviylik beruvchi vositalardan biri hisoblanadi. Bundan tashqari, o‘xshatishlar yozuvchi dunyoqarashi va badiiy mahoratining qay darajada yuqori ekanligini ham ko‘rsatib beruvchi unsurdir. Tilshunosligimizda o‘xshatishlarning ikki turi farqlanadi. Bular – turg‘un va individual o‘xshatishlardir. O‘xshatishlarni tatbiq qilish nafaqat tilimizning qay darajada tasviriyligini o‘rganishga, balki uning badiiy asardagi o‘rni va yozuvchi mahoratini tushunishga ham turtki bo‘ladi. Maqolada xalqimizning sevimli yozuvchisi O‘tkir Hoshimovning hikoyalaridagi o‘xshatishlar ko‘rsatiladi va ularning tarkibi va turlari haqida so‘z yuritiladi.

Kalit so‘zlar: *o‘xshatish, o‘xshatish subyekti, o‘xshatish etaloni, o‘xshatish asosi, o‘xshatishning shakli ko‘rsatkichi, badiiy o‘xshatish, umumxalq xarakteridagi o‘xshatish.*

СРАВНЕНИЯ, ОБРАЗОВАННЫЕ С ПОМОЩЬЮ АФФИКСОВ -DAY / -DEK В РАССКАЗАХ УТКИРА ХАШИМОВА

МАВЛОНОВ Ахмаджон Хошимович,

доцент кафедры узбекского языка и литературы, PhD

Самаркандский государственный университет имени Ш. Рашидова

(Самарканд, Узбекистан)

МУСТАФОКУЛОВА Маржона Бекзод кизи,

студентка II курса Самаркандского государственного университета

имени Ш. Рашидова (Самарканд, Узбекистан)

Аннотация: Наш народ умело использует сравнения, что находит отражение и в художественной литературе. В художественном произведении сравнения являются одним из средств, усиливающих экспрессивность и образность языка, придавая ему привлекательность и поэтическую выразительность. Кроме того, это элемент, показывающий уровень мировоззрения и художественного мастерства писателя. В отечественном языкознании выделяют два вида сравнений: устойчивые и индивидуальные. Применение сравнений помогает не только изучить уровень выразительности нашего

языка, но и понять его роль в художественном произведении и мастерство писателя. В статье рассматриваются сравнения в рассказах любимого узбекского писателя Уткира Хашимова, рассматривается их структура и виды.

Ключевые слова: *сравнение, субъект сравнения, эталон сравнения, основа сравнения, формальный признак сравнения, художественное сравнение, общенародное сравнение.*

SIMILES FORMED BY MEANS OF THE SUFFIXES -DAY / -DEK IN THE SHORT STORIES OF O‘TKIR HOSHIMOV

MAVLONOV Akhmadjon,

Assoc. Prof., PhD, Department of Uzbek Language and Literature
Samarkand State University named after Sh. Rashidov
(Samarkand, Uzbekistan)

MUSTAFOQULOVA Marjona,

Second-year student Samarkand State University
named after Sh. Rashidov (Samarkand, Uzbekistan)

Annotation: Our people skillfully use similes, and this is also reflected in fiction. In a work of art, similes are one of the tools that enhance the expressiveness and imagery of the language of a work of art, giving it attractiveness and poetic expressiveness. In addition, it is an element that shows the level of the writer's worldview and artistic skill. In our linguistics, two types of similes are distinguished. These are stable and individual similes. The application of similes not only helps to study the level of expressiveness of our language, but also helps to understand its role in a work of art and the skill of the writer. The article shows similes in the stories of our beloved writer Otkir Hoshimov and talks about their composition and types.

Key words: *Simile, subject of simile, standard of simile, basis of simile, formal indicator of simile, artistic simile, simile of a universal character.*

Kirish

O‘zbek xalq yozuvchisi, hayotni teran kuzatish mahoratiga ega bo‘lgan, asarlarini xalq hayoti, uning turmushi bilan uyg‘unlikda yaratgan adib O‘tkir Hoshimov ijodi badiiy asar tilining sofligi va go‘zalligi, asar voqealarining esa realligi bilan badiiy ijod shaydosi bo‘lgan kishilarning ko‘nglidan joy olib ulgurgan. O‘tkir Hoshimov asarlarida so‘z san’atining azaliy bosh muammosi – inson taqdiri va qalbining badiiy tahlili ham mavjud bo‘lib, ayniqsa, yozuvchining so‘zlarni asarda avaylab, marjonga tergandek foydalanishi o‘quvchining dil tuyg‘ularini chertib o‘tgan bo‘lsa ajab emas. O‘xshatishlardan esa mahorat bilan foydalanish O‘tkir Hoshimov asarlari tilini yanada ta’sirchan qilishga ko‘mak bergan. Ushbu maqolada O‘tkir Hoshimovning “Quyosh tarozisi”, “Xayollarga bo‘laman tutqun”, “Oq bulut, oppoq bulut”, “Muhabbat” va “Hurkitilgan tush” hikoyalari orqali adib ijodidagi takrorlanmas o‘xshatishlarga to‘xtalib, ularni leksik va semantik jihatdan tahlil qilamiz.

Asosiy qism

Tadqiqotlar jarayonida yozuvchining yuqorida nomi keltirilgan beshta hikoyasida yigirma beshdan ziyod o‘xshatishlarni uchratdik. Ular quyidagilar:

“Quyosh tarozisi” hikoyasida *cho‘g‘dek, qamchi yegan otdek, popukdek, oynadek, shokoladdek* o‘xshatishlar qo‘llangan. Ammo mana shu baland bo‘yli, qotmadan kelgan vrachning qo‘li badaniga tegishi bilan negadir **qamchi yegan otdek** seskanib ketdi (Hoshimov: 2020, 6).

Ayniqsa, uning **qosh-ko‘zlari popukdek** Marziya degan hamsira qiz bilan ochilib-sochilib gaplashib turganini bir-ikki ko‘rganidan keyin o‘zini butunlay bepisand tutadigan bo‘ldi (Hoshimov: 2020, 6). Derazalardagi nafis darpardalar, **oyoq ostidagi cho‘g‘dek** gilamlar, devorda ohista chiqillab turgan kattakon osma soat, naqshinkor arabi garnitur – hammasi bu xonadonda yaqinda to‘y bo‘lganidan darak berib turardi (Hoshimov: 2020, 5). Murodjon uning ko‘ziga **cho‘g‘dek** ko‘rindi (Hoshimov: 2020, 6). Ana, tip-tiniq to‘lin oy nurida dengiz **oynadek** yaraqlab turibdi (Hoshimov: 2020, 8). Qutidagi **shokoladdek** tartib bilan quyilgan xom g‘ishtlar chiroq yorug‘ida sovuq yaltirab turardi (Hoshimov: 2020, 15).

“Oq bulut, oppoq bulut” hikoyasida **tulkidek**, quralay ko‘z o‘xshatishlari qo‘llangan: **Abjal bilan faqat bitta bola tulkidek** ustomon Umar oshnachilik qilar, ikkovi diom birga yurishar, shuning uchun bolalar unga “Dum” deb laqab qo‘yishgan edi (Hoshimov: 2020, 20).

Faqat ko‘zlari, kulganda ich-ichidan yonib ketadigan **quralay ko‘zlari**, o‘zining malohatiga ishongan ayollarga xos xotirjam kulgisi o‘sha-o‘sha edi (Hoshimov: 2020, 19).

“Muhabbat” hikoyasida **niholday**, **koptokday**, **chillakday**, **muzday**, **kemaday** o‘xshatishlaridan foydalanilgan: **Tirkashning yoniga keldi-da, niholday** nozik gavdasini egib, arava ichidan paxtalik nimcha olib kiydi (Hoshimov: 2020, 32). Oy **koptokday** sakrab-sakrab unga ergashib kelayotgandek bo‘lar, qishloq tomondan itlarning akkillagni eshitilar, soy shovullar edi (Hoshimov: 2020, 32). Qora eshak **chillakday** ingichka oyoqlari bilan tuproq changitib, aravani sudrab borar, g‘ildiraklar nola chekkan kabi hazin g‘iyqillardir (Hoshimov: 2020, 35). Tentaksoyning tishni qamashtirib yuboruvchi **muzday** suvlarini hech qachon, hech nimaga alishmasligini, alisha olmasligini endi tushundi (Hoshimov: 2020, 36).

“Xayollarga bo‘laman tutqun” hikoyasida **kuy sadolaridek**, **shamchiroqdek**, **moshdek**, **tentaklarcha**, **mast odamdek**, **haykaldek**, **tushdek**, **uzoq kasaldan turgan odamday**, **terak bargidek** o‘xshatishlari mavjud: **Birpasda mast odamdek** ko‘z o‘ngim qorong‘ilashdi (Hoshimov: 2020, 51). Mayli, hammasi **shirin tushdek** o‘tdi-ketdi (“Xayollarga bo‘laman tutqun”, 52-bet). Hozir bo‘lib o‘tgan gap-so‘zlar quloqlarim ostida dilrabo kuy **sadolaridek** jaranglar, shu kuy meni bir umr sarxush qilib qo‘yayotganday bo‘lardi (Hoshimov: 2020, 43). Hali ishq nimaligini bilmagan yurakda nozik, juda nozik, **shamchiroqdek** bir o‘t – sevgiga chanqoq o‘t yiltillab turarkan (Hoshimov: 2020, 44). Ko‘zim **moshdek** ochildi (Hoshimov: 2020, 48). Vujudimni **tentaklarcha** bir ehtiros qoplab oldi (Hoshimov: 2020, 51). Ammo u hamon **haykaldek** qotib turardi (Hoshimov: 2020, 51). Keyin asta burildi-yu, **uzoq kasaldan turgan odamday** gandarablab-gandarablab yurib ketdi (Hoshimov: 2020, 53). U ham men ham **terak bargidek** qaltirardik (Hoshimov: 2020, 53).

“Hurkitilgan tush” hikoyasida esa **ko‘pikday**, **muzday** o‘xshatishlaridan foydalanilgan: To‘lash bir og‘iz gapi bilan ustimdan **muzday** sovuq suv quyib, uyg‘otib yuborgan ekan (Hoshimov: 2020, 53). Tubsiz osmonning bir chekkasida **ko‘pikday oppoq bulutlar** ohista suzib yurardi (Hoshimov: 2020, 56).

Badiiy adabiyotning tasviriy vositalaridan biri hisoblangan o‘xshatish fikrning obrazlilik, tasviriylikni kuchaytiruvchi, favqulodda poetik ifodalilik ko‘lamining kuchlilik bilan ajralib turuvchi ifoda usullaridan biridir. Tasviriy vositaning bu turi narsa yoki predmet belgisini ikkinchi predmet bilan shu belgisiga ko‘ra qiyoslash orqali yaratiladi.

Akademik Azim Hojiyevning “Tilshunoslik terminlarining izohli lug‘ati”da o‘xshatish terminiga quyidagicha izoh berilgan: “O‘xshatish shakli. Bir predmetning belgi, harakat jihatdan boshqa predmetga o‘xshagan ekanini bildiruvchi shakl. Bu shakl -dek, -day affiksi yordamida

yasaladi: toshdek, ipakdek kabi: Bahor quyoshining zarrin shu’lasi aksida simobdek yiltirab, oynaday yarqirab oqmoqda (I.Rahim)” (Hojiyev, 2002: 140).

O‘xshatish hodisasi qadimdan badiiy adabiyotdagi tashbeh san’atini yaratish uchun asos bo‘lgan. Har bir ijodkor yangidan yangi, original o‘xshatishlar yaratishga harakat qilgan va natijada ushbu hodisa ilm-fanga aylangan. Bu hodisa bilan shug‘ullangan olimlar o‘xshatishni 4 qismga ajratishgan.

O‘zbek tilshunosligining buyuk olimlaridan biri professor Nizomiddin Mahmudov “Oybekning o‘xshashsiz o‘xshatishlari” maqolasida bu haqida shunday ma’lumot keltirgan: “Tilshunoslikda, umuman, filologiya ilmida har qanday o‘xshatish munosabati tilda aks etar ekan u, albatta, to‘rt unsur dan, ya’ni o‘xshatish subyekti, o‘xshatish obrazi, o‘xshatish asosi va o‘xshatishning shakliy ko‘rsatkichidan tarkib topishi e’tirof qilinadi. Sof lingvistik nuqtayi nazardan, bu to‘rt unsur bir sodda gap doirasida ifodalanar ekan, gapning shakli va mazmuni o‘rtasidagi mutanosiblik buziladi va gap nomutanosib qurilishli sodda gap sifatida talqin qilinadi. Boshqacha qilib aytganda, o‘xshatish munosabati ifodalangan sodda gaplarning mazmun sig‘imi hamisha katta bo‘ladi, ya’ni kichik shakl katta (murakkab) mazmun ifodasi uchun xizmat qiladi” (Mahmudov, 2012: 121).

So‘z san’atida *-day/-dek, -cha, -simon, -vor, -oso, -vash, -iy, -oyin* kabi qo‘shimchalar; *kabi, singari, misli, go‘yo, yanglig‘, xuddi, o‘xshab, nechukki* kabi ko‘makchilar va yuklamalar o‘xshatish vositasi bo‘lib xizmat qiladi. Ammo bularning ba’zilar tarixiy qo‘shimcha hisoblanadi.

Yozuvchi O‘tkir Hoshimov ijodida ko‘p qo‘llangan o‘xshatish vositalaridan biri *-day/-dek* qo‘shimchalaridir. Bir predmetni boshqasiga qiyoslaganimizda, odatda, uning shakliga yoki maza-ta’miga e’tibor beriladi. Biz tahlil qilgan hikoyalarda shakliga ko‘ra yetakehlik qilishiga guvoh bo‘ldik. Masalan, yozuvchi “Quyosh tarozisi” hikoyasida xom g‘ishtni shokoladga qiyoslaydi. *Qutidagi shokoladdek tartib bilan quyilgan xom g‘ishtlar chiroq yorug‘ida sovuq yaltirab turardi* (Hoshimov: 2020, 15). Shokolad shirinlik bo‘lsa-da, bu o‘rinda uning ta’miga emas, balki shakliga ko‘ra o‘xshatish hodisasi yuz bergan.

Yoki Oy *koptokday sakrab-sakrab unga ergashib kelayotgandek bo‘lar, qishloq tomondan itlarning akillagani eshitilar, soy shovullar edi* (Hoshimov: 2020, 32); *Tirkashning yoniga keldida, niholday nozik gavdasini egib, arava ichidan paxtalik nimcha olib kiydi* (Hoshimov: 2020, 32) gaplarida ham o‘xshatishlar o‘zoro shakl jihatdan qiyoslanganini ko‘ramiz.

O‘xshatishlar haqida maxsus tadqiqot olib borgan D.Xudoyberganova o‘xshatishlar to‘rt komponentdan iborat ekanligini (o‘xshatish subyekti, o‘xshatish etaloni, o‘xshatish asosi va o‘xshatishning shakliy ko‘rsatkichi), ayrim tuzilishida bu qismlarning biri uslub talabi bilan ifodalanmay qolishi va uning ma’nosini boshqa qismlar orqali anglab olish mumkinligini ta’kidlaydi (Mahmudov, 2013: 316).

Bu hodisani O‘tkir Hoshimov ijodida ham uchratishimiz mumkin.

Umrida dengizni ko‘rmagan edi. Ammo endi shovullab turgan dengiz ko‘z o‘ngiga aniq keladigan bo‘ldi. Ana, tip-tiniq to‘lin oy nurida dengiz oynadek yaraqlab turibdi (Hoshimov: 2020, 8). Ushbu gapda o‘xshatish subyekti – *dengiz*; o‘xshatish etaloni – *oyna*; o‘xshatish asosi – *yaraqlashi*; *-dek* o‘xshatishning shakliy ko‘rsatkichi. Ushbu gapda o‘xshatishning barcha unsurlari ishtirok etgan bo‘lsa, *“Faqat ko‘zlari, kulganda ich-ichidan yonib ketadigan quralay ko‘zlari, o‘zining malohatiga ishongan ayollarga xos xotirjam kulgisi o‘sha-o‘sha edi”* jumlasida esa o‘xshatish subyekti (*ko‘z*), o‘xshatish etaloni (*quralay*) qo‘llanilgan, ammo o‘xshatish asosi va o‘xshatishning shakliy ko‘rsatkichlari esa tushib qolganini guvohi bo‘lamiz.

Bir kuni o'sha totli tushlikni yeb bo'lib, maysalar ustiga chalqancha yotib oldim. Tubsiz osmonning bir chekkasida ko'pikday oppoq bulutlar ohista suzib yurar, baland-balandlarda jajjigina bir to'rg'ay turgan yerida tipirchilab, shodon sayrardi (Hurkitilgan tush, 56-bet).

Ushbu parchada yozuvchi o'xshatishning badiiy turidan foydalangan. Nega badiiy o'xshatish deyapmiz? Negaki jumlada keltirilgan predmetlar o'rtasidagi o'xshashlik belgisi oldindan ma'lum bo'lsa-da, bu belgilar odatiy nutqda qo'llanilmaydi. Shunga tayangan holda, osmondagi bir parcha bulutni ko'rib uni oppoq ko'pikka o'xshatish yozuvchi dahosining, uning kuzatish mahoratining mahsulidir.

Abjal uning oppoq bilagidan tutib borar, u esa tasmadek rels ustidan dorbozlarga o'xshab ehtiyotkorlik bilan muvozanat saqlab yurib ketar edi. Go'yo bir umr shunday yuradigandek. Go'yo Abjal qo'lini qo'yib yuborsa yiqilib ketadigandek.

Kontekstda o'xshatilyotgan predmet – *rels*; o'xshayotgan predmet – *tasma*; o'xshatma belgi – *ingichkalik*; o'xshatish hosil qiluvchi vosita – *-dek*. O'xshatish turi – badiiy o'xshatish. *Yo'q, bunaqa tikilgandan ko'ra ayamay tarsakilab yuborgani, dod solib yig'lagani ming marta afzal edi. Men Xolidadan nima bo'lsa ham bir narsa kutardim, ammo u hamon haykaldek qotib turardi* (Hoshimov: 2020, 51).

Parchada o'xshatish subyekti – *Xolida*; o'xshatish etaloni – *haykal*; o'xshatish asosi – *qotmoq* (*asosan, odam haqida*); *-dek* o'xshatishning shakliy ko'rsatkichi. Umumxalq xarakteridagi bu o'xshatishni umumnutqiy hodisa deb qarasa bo'ladi. Kundalik hayotimizda bu o'xshatishni ko'p qo'llaymiz. Xuddi shunday hikoyada ham qahramonning kuchli o'ylar girdobida ekanligi, tamoman sassiz, harakatsiz, sharpasiz qolganini ifodalab kelgan. Yozuvchining bu o'xshatishdan foydalanishi uning nechog'lik xalqona ibora va tashbihlardan xabardor ekanligining yaqqol isbotidir.

O'tkir Hoshimov ijodidagi o'xshatishlarning yana bir e'tiborli jihati shundaki, yozuvchi favqulodda obrazlarni ustalik bilan yarata oladi:

Tirkash qor ko'rpasiga burkanib endigina uyquga ketgan yerni cho'chitib traktor haydar, qor bosgan dalalar oftob nurida ko'zni qamashtirib yarqirar, yakkam-dukkam g'o'zapoyalar taqdiridan nologanday shumshayib turardi. Traktor hali yaxlamagan dalada yengilgina suzib, muzyorar kemaday orqasidan qop-qora iz qoldirib borardi (Hoshimov: 2020, 38).

Kech kuz mahal dalalarni shudgor qilayotgan taraktorni hech kuzatganmisiz? Dastlab qor bilan qoplangan tuproq yuzi o'rnini traktor yurib ketishi bilan qorayib qolgan yer egallaydi. Xuddi mana shu jarayon yozuvchi nazdida muzlarni yorib ketayotgan kemandagi muzlarni ko'chirib, dengizning asl rangini ko'rsatib, qora izlar qoldirib ketishiga o'xshatilmoqda.

Qora eshak chillakday ingichka oyoqlari bilan tuproq changitib, aravani sudrab borar, g'ildiraklar nola chekkan kabi hazin g'iyqillardi (Hoshimov: 2020, 35).

Gapda *eshak oyog'i* – o'xshatilyotgan predmet; *chillak* – o'xshayotgan predmet; *oriqlik, ingichkalik* – o'xshatma belgi va *-day* o'xshatish hosil qiluvchi vosita. Bu o'xshatishga oddiy o'xshatish turi deb qaraymiz, chunki xalqimiz orasida azaldan ingichka narsalarni chillakka o'xshatish an'anasi bor: *Chamasi, sakson yoshlarga yetgan, chillakday oriq, ingichka va yelkasi turtib chiqqan Bobo Hokiy hali juda tetik edi* (Oybek . Navoiy) (Mahmudov, 2013: 248).

Quyidagi parchalarda aynan bitta hikoyadan o'rin olgan bir dona “cho'g” so'zi orqali hosil qilingan tamoman ikki xil vaziyatli o'xshatishga e'tibor beraylik:

Derazalardagi nafis darpardalar, oyoq ostidagi cho'g'dek gilamlar, devorda ohista chiqillab turgan kattakon osma soat, naqshinkor arabi garnitur – hammasi bu xonadonda yaqinda to'y bo'lganidan darak berib turardi (Quyosh tarozisi, 5-bet).

Bu gal yarashiqli kiyinib olgan, sochlarini silliq taragan, galstuk taqqan Murodjon uning ko'ziga cho'g'dek ko'rindi (Quyosh tarozisi, 6-bet).

Birinchi parchada qo'llangan “cho'g” so'zi “lovullamoq, yonmoq, tovlanmoq, qizarmoq; qip-qizil” ma'nolarini ifodalagan va u jonsiz narsani aks ettirgan. Ikkinchi gapda esa qizillik ma'nosi yo'qolgan va “yonmoq, behad jozibali ko'rinmoq; jozib va jilolangan” ma'nolarini ifodalash uchun xizmat qilmoqda.

Hikoyalarni tahlil qilish jarayonida *-day, -dek* vositalari har doim ham o'xshatishga xizmat qilmasligiga guvoh bo'ldik. Ba'zan ular iboralar tarkibida ajralmas holga kelib qolgan. Masalan, “Quyosh tarozisi” hikoyasida “qosh-ko'zlari popukdek” iborasi qo'llangan. Popuk so'ziga o'zbek tilining izohli lug'atida quyidagicha ta'rif berilgan: “Narsalarga bezak uchun taqiladigan bir bog'lam tola, pat, ip va sh.k.” () [5, 316]. Shuningdek, o'zbek tilining izohli lug'atida “popukday” so'zi ham uchraydi. Lug'atda u “bejirim, chiroyli” ma'nosini anglatishi ta'kidlangan (O'zbek tilining izohli lug'ati, 2007: 316). Bizning fikrimizcha, yozuvchi bu o'rinda *-dek* vositasini o'xshatish emas, balki “chiroyli, bejirim” ma'nosida qo'llagan. *Ayniqsa,, uning qosh-ko'zlari popukdek Marziya degan hamshira qiz bilan ochilib-sochilib gaplashib turganini bir-ikki ko'rgandan keyin o'zini butunlay bepisand tutadigan bo'ldi* (O'.Hoshimov. “Quyosh tarozisi”, 6-bet).

Tildagi o'xshatishlarni tadqiq etgan tilshunoslarning aksariyati yuqoridagi kabi turg'un o'xshatishlarning ideomalarga yaqin turishini yoki ideoma maqomida bo'lishini, ular ko'p asrlar mobaynida kishilar nutqida qo'llanishi natijasida turg'unlashib, so'zlovchilar ongida muayyan modellar shaklida mustahkamlanib qolishini, o'xshatish etalonining, ya'ni o'xshatish asosidagi obrazning muayyan belgi-predmet bilan muntazam va qat'iy bog'liq bo'lishini ta'kidlaydilar (Mahmudov, 2013: 163).

Ko'zim moshdek ochildi (“Xayollarga bo'laman tutqun”, 48-bet); *Ammo mana shu baland bo'yli, qotmadan kelgan vrachning qo'li badaniga tegishi bilan negadir qamchi yegan otddek seskanib ketdi* (“Quyosh tarozisi”, 6-bet) – o'xshatishlarni aynan yuqoridagi fikrlarimizga isbot bo'la oladi.

Xulosa

Yuqoridagi o'xshatishlar orqali O'tkir Hoshimov ijodining naqadar rang-barang ekanligini his etmaslik mumkin emas. Yozuvchining predmetlar o'rtasidagi belgi o'xshashliklarini ko'ra olishi (*tartib bilan terilgam xom g'ishtlarni qutidagi shokoladga* (“Quyosh tarozisi”, 15-bet), *qalbdagi endi uchqunlayotgan sevgini nozik yonib turgan shamchiroqqa* (“Xayollarga bo'laman tutqun”, 44-bet), *shovillab oqayotgan Bo'rijarni vishillayotgan ajdarga* (“Oq bulut, oppoq bulut”, 24-bet), *bir-biridan ayrilyotgan “ikki qalb”ning ahvolini shamolda qaltirayotgan terak bargiga* (“Xayollarga bo'laman tutqun”, 53-bet) o'xshatishi) va uning so'z tanlashdagi mahorati o'quvchilar ko'z o'ngida real tasvirlar yaratibgina qolmay, ular ko'ngliga estetik zavq berishi ham turgan gap.

Ushbu maqolamiz orqali O'tkir Hoshimov dahosini o'zimiz uchun yana qayta kashf etishga unday oldik, o'xshatishlar haqida ma'lum bilimlar ulasha oldik va yozuvchining hech kimnikiga o'xshamaydigan, takrorsiz o'xshatishlari haqida yetarlicha ma'lumot bera oldik deb umid qilamiz.

Iqtiboslar/ References/ Kaynaklar/ Сноски:

1. Хожиев А. Тилшунослик терминларининг изоҳли луғати. – Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2002. – 164 б.

2. Mahmudov N. Tilimizning tilla sandig‘i. – T.: G‘afur G‘ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2012. – 121 b.
3. Umurqulov B. Badiiy nasr jozibasi. – T.: Muharrir nashriyoti, 2021. – 245 b.
4. Mahmudov N., Xudoyberganova D. O‘zbek tili o‘xshatishlarining izohli lug‘ati. – T.: Ma’naviyat, 2013.
5. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. III жилд. – Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2007. – 740 б.
6. Маҳмудов Н. Тил тилсими тадқиқи. – Тошкент: Mumtoz so‘z, 2017. – 177 б.
- Hoshimov O‘tkir. Hurkitilgan tush. Hikoyalar to‘plami. – T.: Ziyo, 2020.

КЫРГЫЗ ТИЛИНДЕГИ ДЫЙКАНЧЫЛЫК ӨНӨРҮН ЧАГЫЛДЫРГАН МЕТАФОРЛАР ЖАНА ТАБЫШМАКТАР

ХУРИБАЕВА Элмира Гайдаровна,

К.Ш. Токтомаматов атындагы Эл аралык университети
(Жала-Абад, Кыргыз Республикасы)

 E-mail: kanbanutum@mail.ru

 ORCID: 0000-0002-9163-5575

 DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.18340094>

Аннотация: Бул макалада кыргыз тилиндеги дыйканчылык өнөрү менен байланышкан метафоралык туюнтуулар жана табышмактар кеңири талдоого алынат. Дыйканчылык — кыргыз элинин байыркы маданиятынын жана жашоо-тиричилигинин маанилүү бөлүгү. Анын тилдеги чагылышы элдин ой жүгүртүүсүн, айлана-чөйрөгө болгон мамилесин, жаратылыш кубулуштарын көркөмдөп берүү чеберчилигин айгинелейт.

Изилдөөдө дыйканчылыкка, айдоо иштерине, түшүмгө жана ага байланыштуу эмгек куралдарына тиешелүү метафоралар менен табышмактардын маанилик өзгөчөлүктөрү жана лингвوماданий мааниси каралат. Ушул тилдик бирдиктер аркылуу кыргыз элинин салттуу билими, маданий коддору жана образдуу сүйлөө чеберчилиги кандайча сакталып жана берилип келгени ачылып берилет. Макала кыргыз тилинин сөз байлыгын, этнолингвистиканы жана фольклорду изилдегендер үчүн актуалдуу жана пайдалуу болот.

Негизги сөздөр: *дыйканчылык өнөрү, метафора, табышмак, трансформация, символ, философия, логикалык ой-жүргүртүү.*

МЕТАФОРЫ И ЗАГАДКИ, ОТРАЖАЮЩИЕ ИСКУССТВО ЗЕМЛЕДЕЛИЯ В КЫРГЫЗСКОМ ЯЗЫКЕ

ХУРИБАЕВА Элмира Гайдаровна

Международный университет им. К.Ш.Токтомаматова
(Джала-Абад, Кыргызстан)

Аннотация: В данной статье представлен комплексный анализ метафорических выражений и загадок, связанных с земледелием в кыргызском языке. Земледелие является важной частью древней культуры и быта кыргызов. Его отражение в языке раскрывает образ мышления народа, его отношение к окружающей среде и мастерство изображения природных явлений.

В исследовании рассматриваются семантические особенности и лингвокультурное значение метафор и загадок, связанных с земледелием, пахотой, сбором урожая и связанными с ними орудиями труда. Показывается, как традиционные знания, культурные коды и образные речевые навыки кыргызов сохранялись и передавались через эти языковые единицы. Статья актуальна и полезна для тех, кто изучает лексику, этнолингвистику и фольклор кыргызского языка.

Ключевые слова: *земледелие, метафора, загадка, трансформация, символ, философия, логическое рассуждение.*

METAPHORS AND RIDDLES REFLECTING THE ART OF AGRICULTURE IN THE KYRGYZ LANGUAGE

KHURIBAEVA Elmira

International University named after K.Sh.Toktomamatov
(Jala-Abad, Kyrgyzstan)

Abstract: This article presents a systematic and in-depth analysis of metaphorical expressions and riddles related to agriculture in the Kyrgyz language. Agriculture has long been a fundamental component of the ancient culture and everyday life of the Kyrgyz people, and its reflection in language reveals patterns of thought, attitudes toward the natural environment, and the community's skill in representing natural phenomena.

The study examines the semantic characteristics and linguocultural significance of metaphors and riddles associated with agriculture, including plowing, harvesting, and related implements. It demonstrates how traditional knowledge, cultural codes, and figurative expressive strategies of the Kyrgyz people have been preserved and transmitted through these linguistic units. The article is relevant and valuable for researchers and students interested in the vocabulary, ethnolinguistics, and folklore of the Kyrgyz language.

Key words: *agriculture, metaphor, riddle, transformation, symbol, philosophy, logical reasoning.*

Киришүү

Ар бир элдин маданияты анын тилинде, тилинин образдуулугунда жана көркөм ой жүгүртүүсүндө сакталып, муундан муунга өтөт. Кыргыз элинин бай тил мурастарынын ичинде элдик метафоралар менен табышмактар өзгөчө орунду ээлейт. Бул чыгармачылык формалар аркылуу кыргыздар турмушту, жаратылышты, адам жашоосунун маңызын жана эмгек процесстерин терең философиялык мааниде туюнтуп келишкен. Айрыкча, кыргыз тилиндеги дыйканчылыкка байланышкан метафоралар менен табышмактар элдин жерге болгон мамилесин, эмгекке болгон көз карашын, табият менен болгон байланышын чагылдырып турат. Дыйканчылык – кыргыз элинин жашоо тиричилигинин негизги бөлүгү болгондуктан, анын тилинде жана оозеки чыгармаларында бул тема кеңири жана терең камтылган. Дыйканчылык тууралуу айтылган метафоралар элдин жашоо тажрыйбасын, байкоочулугун, ал эми табышмактар – акыл-эсин, дүйнө таанымын жана логикалык ой жүгүртүүсүн чагылдырат. Бул тилдик формалар жөн гана көркөм сөз эмес, алар элдин руханий жана философиялык дүйнөсүн, маданий кодун, жаратылыш менен болгон гармониялуу мамилесин түшүнүүгө өбөлгө түзөт. Азыркы глобалдашуу доорунда улуттук тилдин көркөм байлыктарын сактоо, аны терең изилдеп, кийинки муундарга жеткирүү – өзгөчө актуалдуу милдет болуп калды. Андыктан бул теманы иликтөө аркылуу биз кыргыз элинин дыйканчылык маданиятын, ошол эле учурда анын тилиндеги көркөм-символикалык жана философиялык дүйнө таанымын ачып берүүгө аракет кылабыз. Кыргыз тили – бай образдуулугу менен айырмаланган тил. Өзгөчө дыйканчылык же эмгек жана табият менен байланышкан турмуш-тиричилик кыргыз элинин жашоосунда маанилүү орунда тургандыктан, бул багытта да көптөгөн метафоралар жана табышмактар жаралган.

Теманын актуалдуулугу: Кыргыз элинин тил мурастары – анын улуттук иденттүүлүгүнүн негизи. Дыйканчылык темасы боюнча жаралган метафоралар менен табышмактарда элдин жашоо философиясы, табият менен болгон терең байланышы жана эмгекке болгон көз карашы камтылган. Бул баалуулуктарды изилдөө жана сактоо — улуттук маданий кодду түшүнүүгө жана аны муундан муунга өткөрүүгө шарт түзөт. Азыркы доордо экологиялык кризистер, жерди туура эмес пайдалануу, глобалдык жылуулук өңдүү маселелер курчуп турган шартта, кыргыз элинин жерге болгон урмат-

сыйы, эмгекти ыйык тутуусу, табият менен гармонияда жашоосу жөнүндө айтылган элдик ой-туюнтмалар актуалдуулукка ээ болууда. Бул тилдик образдар экологиялык аң-сезимди калыптандырууда колдонууга татыктуу. Метафоралар жана табышмактар – кыргыз элинин оозеки поэтикалык маданиятынын ажырагыс бөлүгү. Алар аркылуу элдин дүйнө тааным, тилдин көркөм мүмкүнчүлүктөрү, турмуштук тажрыйбасы жана философиялык ой жүгүртүүсү байкалып турат. Бул мурастарды системалуу түрдө изилдөө — тилди жана маданиятты өнүктүрүүгө өбөлгө түзөт. Метафоралар менен табышмактар жаштарга тил үйрөтүүдө, улуттук маданиятты жеткирүүдө колдонууга ыңгайлуу. Алар аркылуу балдар логикалык ой жүгүртүүнү, маани чечмелөөнү, жаратылыш менен байланышуу философиясын үйрөнүшөт. Бул — билим берүү тармагында улуттук мазмунду тереңдетүү үчүн маанилүү ресурс. Глобализация мезгилинде көптөгөн улуттук баалуулуктар көмүскөдө калууда. Кыргыз тилиндеги дыйканчылык өнөрүнө байланыштуу тил мурастары ошол кодду сактоого жардам берет. Алар – заманбап дүйнөдө кыргыз элинин өзгөчө ой жүгүртүүсүн жана философиялык таануусун көрсөтүп турган кайталангыс руханий байлык. Бул теманы изилдөө тил илими, этнография, фольклор, философия, экология жана билим берүү жаатында да маанилүү. Анткени ал кыргыз элинин жаратылыш менен болгон гармониялуу жашоосун, эмгекке болгон мамилесин жана руханий дүйнөсүн ачып берет. Ошондуктан, тема бүгүнкү күндө элибиздин маданий жана руханий мурастарын сактоо жана аны келечек муундарга жеткирүү үчүн өзгөчө актуалдуу болуп саналат.

Изилдөөнүн максаты. Кыргыз тилиндеги дыйканчылык өнөрүн чагылдырган метафоралар жана табышмактар аркылуу элдик билимдин семантикасын, метафорикалык моделдерин жана функционалдык ролун аныктоо. Алардын тилдик-маданий-функциялык жана прагматикалык салмагын талдап, педагогикалык жана лингвокультурологиястика колдонмолор үчүн сунуштарды иштеп чыгуу.

Изилдөөнүн милдеттери (конкреттүү тапшырмалар)

1. **Теориялык паблик:** Метафора, табышмак жана фразеология боюнча теориялык адабиятты карап чыгып, изилдөөнүн методологиялык жана түшүндүрмө базасын түзүү.
2. **Корпус түзүү:** Дыйканчылык темасына тиешелүү устаттык, элдик, адабий жана көркөм тексттерден (тарыхый документтер, фольклор, жамааттык сабактар, айтыштар, газеталар, интервьюлар) мисалдардын корпусун (түрлөрү: метафоралар, эпитеттер, табышмактар, фразеологизмдер) чогултуу.
3. **Семантикалык анализ:** Ар бир категория үчүн метафоралык каркас, концептуалдык метафоралар жана семантикалык кеңдигин ачып берүү.
4. **Прагматикалык жана прагмолингвистикалык талдоо:** Метафоралардын жана табышмактардын колдонуу шарттары, дискурстук ролу (маектешүүдө, иште, тарбиялык контекстте), стилистикалык жана коммуникативдик функциясын аныктоо.
5. **Культурологиялык интерпретация:** Дыйканчылык иши менен байланышкан метафоралардын кыргыз маданиятындагы жана турмуштук тажрыйбадагы маңызы — көнүмүш көнүгүүлөр, эмгек байланыштары жана дүйнө таанымдын көрсөтүү.

Негизги бөлүм

Кыргыз элинин бай тилдик мурастарынын арасында метафоралар (айкын эмес, салыштырма мааниде колдонулган сөз айкаштары) жана табышмактар (жашыруун, таанымдык суроолор) элдин акыл-эсин, жашоо тажрыйбасын, руханий баалуулуктарын, маданий кодун чагылдырат. Бул көркөм каражаттар тил менен философиянын кесилишкен чекитинде турат: метафора аркылуу кыргыздар дүйнөнү кандайча көргөнүн айтып берип,

табышмак аркылуу турмуштун терең сырларын ачыктап, жаш муунга ой жүгүртүү жана аң-сезим берүү аракетин кылган.

1. Дыйканчылыкка байланыштуу метафоралар. Мындай метафоралар дыйкандын ишин, табият менен болгон байланышын жана эмгекти терең символикалык мааниде айгинелеп берет. Мисалы, *«Жер – эне, эмгек – ата»*, бул метафора жерге болгон мамилени энелик мээрим менен байланыштырылып, жер эл үчүн балдарындай кам көрөрүн айтып турса, ал эми эмгек адамдын жашоосунун негизги булагы катары “ата” образында берилет. Мунун философиялык жактан чечмелей турган болсок, метафора аркылуу адам менен табияттын ажырагыс биримдиги көрсөтүлөт. Экинчи мисал катары *«Дыйкандын көөрү жерге сиңет»* деген метафораны ала турган болсок, дыйкан канчалык эмгек кылса, анын талыкпаган иши жер аркылуу байлыкка айланат. Башкача айтканда, жерге канча мээнет кылсаң, ал сага ошончолук берекелүү түшүмү менен жооп кайтарат. Философиялык жактан талданышы болсо, башкаларга байкалбаган, көзгө көрүнбөгөн, бирок түпкүлүгүндө терең мааниге ээ болгон эмгек даңазаланат. Үчүнчү мисал катары, *«Эмне эксең, ошону аласың»* метафорасына токтолуп кетели, бул жерде түз маанисинде аракет кылсаң, берекет табасың деген маанини билдирсе, түз маанисинен тышкары, бул сөз адамдын жашоосундагы кызмат менен кайтарымдын, адилеттүүлүктүн философиясын билдирет. Ошону менен катар адамдарды кайдигер болбой, ар бир ишке мээнет менен жетери жөнүндөгү маанини да берет.

Мындан сырткары, жерди «эне», «баатыр», «берешен» деп сүрөттөгөн бир канча кеңири тараган метафораларды да айтып өтсөк болот. Мисалы, *«Жер эне ырыскы берет»*, *«Жер семирсе – эл семирет»* ж.б. Булардын метафоралык мааниси болсо, жер адамды багуучу, жашоонун булагы, эненин мээриминдей адам баласына мээрим төгүп кам көрүүчү деген маанини туюндурат. Ушул эле метафораларды улай эмгектин маңызын чечмелеген метафоралардан да мисал келтире кетели, *«Эмгек ырыскынын ачкычы»*, *«Эмгек кылган эл чарбайт»*, *«Эмгек — ырыскынын булагы»*, *«Эмгегин каттуу болсо, тапканың таттуу болот»*, *«Түшүмү молдун ырыскысы мол»*. *«Буудайды сепкен — алтын сепкен»*, *«Дыйкан эмгеги — эл байлыгы»*, *«Эмгек кылсаң, өргө чап»*, *«Эмгек — ырыскынын көзү»* ж.б. Бул метафораларда болсо канчалык көп мээнет кылсаң, ошончолук көп ийгиликтерге жетишесиң. Эмгектин артында чоң күч турарын, ырыскы, береке, молчулук тынымсыз аракеттин артында экенин айтып турат. Тактап айтканда, адам жашоосу менен жердин түшүмү окшош — экөө тең мээнет менен багылат.

2. Дыйканчылыкка байланыштуу табышмактар

Кыргыз табышмактарында дыйканчылык темасы терең поэтикалуу, бирок акыл-ойду ойготкон символдор аркылуу берилет. Кыргыз табышмактары метафора, салыштыруулар, символдор аркылуу түзүлгөндүктөн дыйканчылыкка байланышкан заттар символдук мааниде сүрөттөлөт. Мисалы, *«Кара дөбө, ичинен ак агат»* жер (кара топурак, дөбө) жана ак (эгин, дан). Мааниси: Жер – сырткы көрүнүшү менен кара, бирок ичинен жашоону жараткан “ак” байлыкты берет. Ал эми бул табышмактын философиялык мааниси, сырттан караганда жөнөкөй көрүнгөн нерсенин ичинде терең мааниси бар. Жандырмагы болсо, жер жана дан. Экинчи мисал катары *«Кара кемпир кам көрөт, ак балага нан берет»*, бул табышмакта да жер эненин образында берилип, кара кемпир деп сүрөттөлүп берилип жатат, ал эми экинчи тутуму ак бала бул эл, буудайды жыйноочу, данды нанга айландыруучу зат. Мааниси: Кара кемпир — топурак, ак бала — буудайдын

данынан жасалган ак нан. Философиялык мааниси, Эмгек, туруктуулук жана табият менен болгон мамиленин ыйыктыгы. Жандырмагы: топурак, жер жана буудай/нан.

Дыйканчылык өнөрүн чагылдырган табышмактар символдорго, жандандырууга, метафоралык салыштырууга жана контрастка негизделет. Дыйканчылык — жөн гана кесип эмес, кыргыз дүйнө таанымында жашоонун негизи. Эмгек, табият менен гармония, мезгилдин өтүшү, кайтарымдын мыйзамы – булардын баары метафоралар жана табышмактар аркылуу берилет. Кыргыз эли жерди ыйык тутуп, аны менен тыгыз байланышта болуп келген, бул түшүнүк тил аркылуу да бекемделген. Метафора, салыштыруулар, символдор аркылуу түзүлгөн кээ бир табышмактарды мисал катары келтире кетели, «*Кирип кетти кургакка, чыгарып алдым сууга*» (жерге урукту сээп, кийин жашыл өсүмдүк чыгып келет), «*Жер астында жатып семирет, жер үстүндө туруп дем берет*» (сабиз, картошка), «*Жер үстүндө алтын бар, жыйнасаң челек толот*» (буудай, арпа). Бул табышмактарда үрөндүн жашоо цикли (жерге көмүлүү → көгөрүү → түшүм берүү) символикалуу сүрөттөлөт, дан, эгин, бак-дарактар башка тиричилик нерселерине салыштырылат, айыл чарба процесси «жашыруун – ачык», «жер астында – жер үстүндө», «жаз – күз» өңдүү антонимдик түшүнүктөр аркылуу берилет. Жамгыр, күн, шамал — түшүмдүн шартын аныктаган фактор катары табышмактарда кошулат. Табышмактар элдин эмгек практикасын да көрсөтүп турат. Бул элдин үрөн тандоо, себүү маалы жана жерди даярдоо боюнча терең билимин айгинелейт. Жыйноо процессин «көпчүлүк менен биригүү», «алтын чогултуу» деп сүрөттөшөт. Ошондой эле, табышмактарда кетмен, соко, орок, тегирмен өзгөчө орунда. Алар элдин технологиялык өнүгүүсүнүн көрсөткүчү. Мисалы: «*Башы темир, куйругу жыгач, колго алсаң ырдайт*» (кетмен). Дагы бир мисал, «*Кырк жигитти ичине камадым, бирди чыгарып жесдим*» (жүгөрү, дан сактоо) сыяктуу мисалдар элдин эгин сактоо жана азык жасоо тажрыйбасын да ачып берет. Дыйканчылык өнөрүн чагылдырган метафоралар жана табышмактар көбүнчө жаштарды эмгекке чакыруу, жигердүүлүккө үндөө максатында колдонулат.

Демек, кыргыз элинин дыйканчылык өнөрүнө байланыштуу метафоралар жана табышмактар маалымат берүүчүлүк, тарбиялык, ой жүгүртүүчүлүк ж.б. коммуникативдик функцияларды аткарат. Башкача айтканда, бул метафоралар жана табышмактар жөн гана кооз сөз эмес, элдин дүйнө таанымы менен коомдук баалуулуктарын сактоочу жана муундан муунга өткөрүүчү социалдык курал.

Метафоралардын өркүндөтүлүп (кеңейтилип) колдонулушу

Айрым метафоралар жаңы контекстке ыңгайлашып, жаңы маанилерге ээ болууда. Бул — дыйканчылык метафоралары заманбап социалдык-экономикалык дискурскка ыңгайлашканын билдирет. Ошону менен катар дыйканчылык концептеринин жалпы коомдук лексикага өтүп кеткенин көрсөтөт. Мисалы, «*Урукту себүү*» — мурда түз мааниде дан себүүнү билдирсе, азыр билим себүү, идея себүү деген мааниде колдонулат. «*Түшүм жыйноо*» — эгин жыйноо эмес, эмгектин жыйынтыгын алуу, саясий упай топтоо, эмгек акы алуу деген кең мааниге өттү. «*Арам чөп*» — талаадагы чөп эмес, коомго зыяндуу адат, туура эмес идея, пайдасыз сөз деген мааниде метонимиялык өзгөрүүгө дуушар болду. «*Жер эне*» — мурда жердин берешендигин гана билдирсе, азыр экологиялык кыймылдарда «жаратылышты коргоо», «экологиялык аң-сезим» деген маанини камтыйт. «*Эмгектин мөмөсү*» — түшүм эмес, илимий ачылыш, чыгармачылык ийгилик, спорттук жетишкендик деген кең мааниге өттү. «*Эгин сепкен — алтын сепкен*» — азыр инвестиция салган адам келечекке ишеничтүү капитал салды деген мааниде да колдонулууда.

Метафоралардын шаардык контекстте трансформацияланышы

Айыл чарба менен түз байланышы жок жаш муун үчүн бул метафоралар символикалык гана мааниге ээ болуп калды. «Жер», «урук», «түшүм» сыяктуу сөздөр билим, эмгек, бизнес менен салыштырылып колдонулууда. Бирок, алардын түпкү агрардык мазмуну көп учурда көмүскөдө калып баратат.

Жаңы технология менен байланышкан өзгөрүүлөр

Дыйканчылыкка тиешелүү айрым сөздөр заманбап экономикада жаңы мааниге өттү: «Талаа» → «маалымат талаасы», «саясат талаасы». «Урукту себүү» → «стартап баштоо», «идеяларды таратуу». «Түшүм алуу» → «проекттин натыйжасын алуу». Бул өзгөрүү — санариптик доордун метафораларды жаңы тармактарга көчүргөнүн далилдейт.

Демек, кыргыз тилиндеги дыйканчылык метафоралары өркүндөтүлгөн колдонуу аркылуу жаңы замандын (экономика, бизнес, билим берүү, саясат, экология) тилдик коддоруна айланды. Шаардык жашоодо түз мааниси көмүскөдө калганы менен, символдук жана маданий мааниси күчтүү бойдон сакталууда.

Кыргыз тилиндеги дыйканчылыкка байланышкан метафоралардын семантикалык трансформациясы

Төмөнкү таблицада салттуу дыйканчылык дүйнө таанымында калыптанган негизги метафоралардын азыркы кыргыз тилиндеги кеңейген маанилери жана колдонулган чөйрөлөрү системалаштырылып берилди. Бул көрүнүш метафоралардын семантикалык динамикасын жана лексикалык трансформациясынын багыттарын айкын көрсөтөт.

Метафора/Образ	Салттуу мааниси (агрардык контекст)	Азыркы кеңейген мааниси	Колдонулган чөйрөлөрү
Урук себүү	Дан, үрөн себүү процесси	Идея таратуу, билим берүү, жаңы долбоорду баштоо	Билим берүү, бизнес, саясат
Түшүм жыйноо	Айдоо иштеринин соңундагы түшүмдү жыйноо	Эмгектин жыйынтыгын алуу, киреше, упай топтоо	Экономика, саясат, илим
Жер эне	Жашоонун булагы болгон жер	Экологиялык жана маданий символ	Экология, маданий дискурс
Эмгектин мөмөсү	Айдоо иштеринен алынган түшүм	Чыгармачылык, илимий жана спорттук ийгилик	Илим, искусство, спорт
Арам чөп	Эгинге зыян келтирген чөп	Коомго зыяндуу адат, пайдасыз идея, терс пикир	Социология, тарбия, саясат
Талаа	Айдоо жери, эгин талаасы	Маалымат талаасы, саясат талаасы, чыгармачылык чөйрө	Медиа, саясат, адабият
Эгин сепкен — алтын сепкен	Эгин сепкен адам келечектеги түшүмүн камсыздайт	Инвестиция салуу, келечекке капитал коюу	Бизнес, экономика
Кетмен	Жер иштетүү шайманы	Катуу иштин, тынымсыз аракеттин символу	Эмгек маданияты, тарбия

Бул таблица көрсөткөндөй, дыйканчылыкка байланышкан метафоралар кыргыз тилинен чыгып кеткен жок, тескерисинче жаңы чөйрөлөрдө активдүү жашап жатат, бирок алардын агрардык түпкү мааниси жаш муун үчүн көмүскөдө колдонулууда.

Жыйынтыктап айтканда, бул метафоралардын трансформациясы кыргыз элинин агрардык турмушундагы табигый байкоолордон келип чыгып, бүгүнкү күндө абстрактуу түшүнүктөрдү түшүндүрүүнүн универсалдуу тилине айланганын көрсөтөт. Дыйканчылыкка байланышкан метафоралар азыркы заманда да актуалдуулугун жоготпостон, тескерисинче саясат, билим берүү, бизнес жана маданият сыяктуу жаңы дискурстарда кеңири колдонулуп жатат. Бул тема — кыргыз элинин акыл-философиясын, руханий дөөлөттөрүн, дүйнө тааным системасын тил аркылуу кантип туюнтканын ачып берүүчү маанилүү изилдөө аймагы.

Корутунду. Жыйынтыктап айтканда, кыргыз элинин дыйканчылык өнөрү жөн гана асыл кесип эмес, ошондой эле анын турмуш философиясын, жаратылышка болгон сый мамилесин чагылдырган терең маданий катмар болуп саналат. Биздин анализ көрсөткөндөй, кыргыз тилиндеги дыйканчылыкка байланыштуу метафоралар жана табышмактар — бул жөн гана кеп байлыгын кооздоочу каражаттар эмес. Алар ата-бабаларыбыздын табият менен айкалышкан жашоосун, жерди ыйык тутуусун, эмгекти баалоосун жана муундан муунга өткөн билимди берүү ыкмаларын айгинелейт.

Дыйканчылык өнөрүн сүрөттөгөн метафоралар («жер эне», «талаанын жүрөгү» ж.б.) адам менен жаратылыштын ортосундагы жандуу байланышты бекемдеп, түшүмдүн маанисин, эмгектин оордугун жана ырахатын образдуу жеткирет. Ал эми табышмактар болсо жаштарга дыйканчылыктын куралдарын, процесстерин жана натыйжаларын ойноок, интеллектуалдык жол менен үйрөтүүчү мыкты педагогикалык курал боло алат.

Демек, бул тилдик феномендер — кыргыз элинин тарыхый-маданий мурасынын ажырагыс бөлүгү. Аларды изилдөө жана сактоо — бүгүнкү күндөгү тилдин байлыгын жана улуттук өзгөчөлүктү сактап калуу үчүн маанилүү. Бул метафоралар менен табышмактарды азыркы муунга жеткирүү аркылуу, биз дыйканчылыкты жөн эле кесип катары эмес, улуу маданияттын булагы катары кабыл алууга өбөлгө түзөбүз.

Iqtiboslar/ References/ Kaynaklar/ Сноски/ Колдонулган адабияттар:

1. Абдувалиев И., *Кыргыз тилинин кесиптик лексикасы*. — Бишкек: Кыргызстан, 1999.
2. Абдылдаев Э. «Кыргыз элинин оозеки чыгармачылык тарыхынын очерки». — Фрунзе: Илим, 1973.
3. Абдылдаев Э. Кыргыз фольклорунун тарыхынын. Фрунзе — 1983-ж. Толугураак <https://bilim.akipress.org/lib/book:348/abdyldaev-e-kyrgyz-folklorunun-taryhynyn-frunze-1983g//?f=cp>
4. Абрамзон С. М.. Очерк культуры Киргизского народа. Фрунзе — 1946г. толугураак <https://bilim.akipress.org/lib/book:308/s-m-abramzon-ocherk-kultury-kirgizskogo-naroda-frunze-1946g//?f=cp>
5. Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгү. Ред.: Э.Абдулдаев, Д.Исаев. — Фрунзе: Мектеп, 1969. -775 б
6. Кыргыз эл табышмактары, жаңылмачтары, калптары /Түз.: Ж.Мукамбаев, Ж.Таштемиров. — Фрунзе: Мектеп, 1971. — 195 б.
7. Лазутин С.Г. Метафора в загадках //Поэтика русского фольклора. — М.: 1981. С 98-99.
8. Юдахин К.К. *Кыргызча-орусча сөздүк*. — Фрунзе: Кыргыз Совет Энциклопедиясынын башкы редакциясы, 1985.

AZERBAIJAN DİLİNİN GEBELE ŞİVELERİNDE TERMINOLOJİK KARAKTERLİ KELİMELER

Öğr. Gör. Ayten HASANOVA

Azərbaycan Dövlət Pedagoji Universiteti

Filologiya Fakültəsi (Bakü, Azərbaycan)

E-mail: ayten.hesenova@mail.ru

ORCID: 0009-0002-4073-8854

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.18340004>

Özet: Her dil, onu teşkil eden halkın tarihi ve kültürel birikimiyle kopmaz bir bağ içerisinde. Bu bağlamda diyalekt ve şiveler, edebî dile kıyasla arkaik unsurları ve kadim dönemlerin izlerini daha muhafazakâr bir biçimde koruyan zengin hazinelerdir. Bu çalışma, Azerbaycan Türkçesinin Gebele şivelerindeki söz varlığını, özellikle terminolojik karakter taşıyan kelimeler ekseninde incelemektedir. Gebele şivelerinin leksik yapısı, bölgenin tarihî, etnografik ve sosyo-kültürel özelliklerini yansıtan özgün bir çeşitliliğe sahiptir. Makalede, edebî dilde unutulmuş veya anlam kaymasına uğramış ancak yerel ağızda canlılığını koruyan tarım, hayvancılık ve günlük yaşam terminolojisi tasnif edilerek analiz edilmiştir. Elde edilen veriler, Azerbaycan dilinin tarihsel katmanlarını ve iç gelişim dinamiklerini anlamak açısından bilimsel bir değer taşımaktadır. Böylece, yerel ağızların unutulmaya yüz tutmuş bu zengin mirasının, yazı dilini besleyen temel bir damar olduğu bir kez daha gözler önüne serilmektedir.

Anahtar kelimeler: *Azərbaycan dili, Gebele şiveleri, Diyalektoloji, Terminoloji, Leksikoloji, Arkaik kelimeler.*

OZARBAIJON TILINING QABALA SHEVALARIDA TERMINOLOGİK XUSUSIYATGA EGA SO‘ZLAR

Ayten HASANOVA

Ozərbayjon davlat pedagogika universiteti

Filologiya fakulteti o‘qituvchisi

(Boku, Ozarbayjon)

Annotatsiya: Har bir til uni yaratgan xalqning tarixi va madaniy merosi bilan chambarchas bog‘liqdir. Shu nuqtai nazardan, dialektlar va shevalar adabiy tilga nisbatan arxaik unsurlarni va qadimiy davrlar izlarini ko‘proq saqlab qoluvchi boy xazinadir. Ushbu tadqiqot Ozarbayjon tilining Qabala shevalari lug‘at tarkibini, xususan, terminologik xususiyatga ega so‘zlar doirasida o‘rganadi. Qabala shevalarining leksik qatlami hududning tarixiy, etnografik va ijtimoiy-madaniy xususiyatlarini aks ettiruvchi o‘ziga xos rang-baranglikka ega. Maqolada adabiy tilda unutilgan yoki ma‘no o‘zgarishiga uchrab, mahalliy shevada yashab kelayotgan qishloq xo‘jaligi, chorvachilik va kundalik hayot terminlari tasniflanib, tahlil qilingan. Olingan natijalar Ozarbayjon tilining tarixiy qatlamlarini va ichki rivojlanish dinamikasini tushunishda muhim ilmiy ahamiyat kasb etadi. Shunday qilib, mahalliy shevalarning unutilayotgan ushbu boy merosi yozma tilni oziqlantiruvchi asosiy tomir ekanligi yana bir bor o‘z tasdig‘ini topmoqda.

Kalit so‘zlar: *Ozərbayjon tili, Qabala shevalari, dialektologiya, terminologiya, leksikologiya, arxaik so‘zlar.*

WORDS WITH TERMINOLOGICAL CHARACTERISTICS IN THE QABALA DIALECTS OF THE AZERBAIJANI LANGUAGE

Ayten HASANOVA

Teacher of Faculty of Philology of
Azerbaijan State Pedagogical University (Baku, Azerbaijan)

Abstract: Every language is inseparably linked to the history and cultural heritage of the people who created it. In this context, dialects and sub-dialects are rich treasures that preserve archaic elements and traces of ancient periods more conservatively than the literary language. This study examines the vocabulary of the Qabala dialects of the Azerbaijani language, specifically focusing on words with terminological characteristics. The lexical structure of the Qabala dialects possesses a unique diversity reflecting the historical, ethnographic, and socio-cultural characteristics of the region. The article classifies and analyzes terminology related to agriculture, animal husbandry, and daily life that has been forgotten or undergone semantic shifts in the literary language but remains vibrant in local speech. The data obtained is of scientific value for understanding the historical layers and internal development dynamics of the Azerbaijani language. Thus, it is demonstrated once more that the fading rich heritage of local dialects serves as a vital artery feeding the literary language.

Key words: *Azerbaijani language, Qabala dialects, Dialectology, Terminology, Lexicology, Archaic words.*

Introduction

As in other dialects and sub-dialects of our language, the vocabulary of the Qabala dialects also contains words that reflect the traces of historical periods. These traces are most clearly observed in lexical items denoting tribal concepts, kinship relations, elements of old household practices, the names of ancient months and days, and similar categories. Such words reveal important linguistic layers related to the ancient ethnic composition of the Qabala region, its tribal connections, and its social and cultural development stages. These terms also make it possible to trace the economic life, worldview, customs, and beliefs of the local people.

Words associated with the old social order and traditional household life have been excluded from the modern literary language and replaced by new ones. However, many such items continue to live actively in dialects and sub-dialects, including the dialects of Qabala (Bayramov, 2015:10).

Research Analysis

The vocabulary of any dialect or sub-dialect reflects the terminology related to the economy, lifestyle, customs, and traditions of that area. In the economy of the Qabala district, sericulture, agriculture, and animal husbandry occupy a central position. These areas play an important role not only in the socio-economic development of the region but also in improving the employment level of the local population. Rooted in historical traditions, these economic sectors are closely linked with the natural-climatic conditions of Qabala and have had a decisive influence on the formation of its agricultural potential. The population also engages—though to varying degrees—in other fields such as beekeeping, horticulture, and vegetable growing. The terms associated with all these economic activities are reflected in the lexical inventory of the Qabala dialects (Azerbaijan Western Group Dialects, 1967: 182).

1. Terms Related to Sericulture

Terms denoting concepts related to sericulture hold an important place in the dialects and sub-dialects of Qabala and particularly reflect the influence of ancient sericultural traditions,

primarily silk production, on the language. These lexical items demonstrate how village life and labour activities have been encoded semantically and lexically in the language. Terms related to sericulture include entries referring to the cultivation of silkworms, cocoon production, and associated processes. Examples include:

- sa:rı barama, ağ barama – types of silkworm seed;
- küm, kümdar, kümçü – person who raises silkworms;
- miz – mixture of silkworm waste and dried mulberry leaves remaining after cocoon collection;
- künə – the part of the twig left after the silkworm eats the leaves;
- pürüx’ – newly sprouted mulberry leaf;
- çekil / toxmaçar / cabal – young mulberry tree whose leaves are fed to silkworms (Abbasova, 2006: 204).

Although these items occur in other dialects as well, they possess deeper and more specific meanings in the Qabala region.

2. Terms Denoting Traditional Agricultural Tools and Means of Transport

Lexical items referring to traditional agricultural tools and transportation devices represent linguistic factors that reflect the history, household life, labour culture, and agricultural practices of the region. These terms name objects associated with soil cultivation, transportation of produce, and various farming activities:

- xış, şana (iron tool similar to a fork for cleaning soil),
- vəl (implement for yoking oxen),
- kürəx’, bel, qalax,
- wooden and iron rakes, sickle, pitchfork,
- daşqa, fırqın/furqun – horse-drawn carts.

Parts of the cart include çardax, təkər, boyundurux, ox, şin, pər, top, qol (Bayramov, 2011: 64).

These lexical units not only reflect traces of material culture but also serve as valuable sources for understanding the historical development of the language.

3. Agricultural Terminology

Terms related to agriculture in the Qabala dialects reflect ancient farming traditions, agricultural labour culture, and the linguistic representation of regional farming practices. These items denote concepts associated with ploughing, sowing, harvesting, and the processing of crops. Examples include:

- tirə, ləx’, taxda (plot of land divided into sections),
- çala (large rice field),
- bi çəngə (a handful), dəsdə, bafa,
- dərz (stack made from ten bafa), qotman (small stack), taya, xırman,
- küləş (remaining straw), köşən,
- sulax (irrigable land), dəmyə (dry-farming land),
- dənəvər atmax // so:rmax – winnowing wheat by throwing it into the wind,
- axda toxum, həşən, su.luf,
- rice varieties: qılçix, qaraqılçix, ağqılçix,
- haçaquyrux (weed growing among wheat/barley),
- xərəx’ – small pile of grass.

Types of grain cultivated in Qabala include:

- white barley, black barley;
yellow wheat; Qarabağ wheat; Ursiyet wheat; Turkish wheat; seed wheat;
rice varieties (black-awned and white-awned);
millet; maize (Bayramov, 2019: 42).

These items are highly valuable for dialectological and ethnographic research.

4. Terms Related to Animal Husbandry

Terms connected with animal husbandry reveal important aspects of the region's traditional economic system, livestock practices, and household culture. Frequently used items include:

- naxır, naxırçı,
- yatax – resting place of cattle or sheep,
- örüş – pasture,
- ilxı,
- hö:rə gəlməx / getməx – to come into heat (of cattle),
- ərəmix' – barren cow.

Age-specific names for cattle and other livestock include:

- inəx', dana, buzov, düyə (female aged 2+),
- qısırəmən dana (two-year-old),
- bücəx' (cow giving birth for the first time),
- cöngə (male aged 1+),
- öküz, buğa;
- for sheep: quzu, toğlu;
- for goats: oğlaq, çəpiş (Bayramov, 2022: 150).

5. Terms Related to Wedding Customs

Terms related to wedding rituals constitute an important lexical group reflecting the cultural heritage, social norms, and family traditions of the Qabala region. These terms not only denote specific wedding elements but also convey the spiritual and social content of the ceremonies:

- elçi,
- beşix',
- kərtmə,
- sūt pulu – money or gold given by the groom's family to the bride's family,
- üzaşma / üzgörmə – celebration held the morning after the wedding,
- sağ diş, sol diş,
- bəlgə – the first engagement gift sent by the groom's family,
- üzgörməyi – morning gift for the bride,
- yengə – woman accompanying the bride to the groom's house,
- bəy qonaxlığı,
- toy bəyi – person managing the wedding ceremony,
- şabaş,
- cehiz (Bayramov, 2020: 112).

These terms linguistically represent all stages of the ceremony—from matchmaking to the wedding itself.

Conclusion

The lexical inventory of the Qabala dialects constitutes a significant linguistic stratum reflecting the historical development of the Azerbaijani language, as well as the spiritual, cultural,

and household traditions of the people. Archaic words and local lexical units preserved in these dialects, though no longer used in the literary language, continue to serve as valuable sources for understanding the historical layers of the language. Additionally, certain words in the Qabala dialect have acquired semantic nuances distinct from their meanings in the literary language, which is a natural indicator of the internal dynamics of linguistic development.

In general, the study of the lexical system of Azerbaijani dialects and sub-dialects is of great theoretical and practical importance. Such research contributes to identifying the natural developmental laws of the national language, deepening our understanding of its history, and preserving its rich lexical-cultural heritage for future generations.

Iqtiboslar/ References/ Kaynaklar/ Сноски:

1. Abbasova, R. *Azərbaycan dilinin Qubadlı Şivələri*, Bakı:” Çinar-Çap” nəşriyyatı, 2006, 204 səh.
2. Abbasova, R. *Azərbaycan Dilinin Qərb Qrupu Şivələri*, Bakı: Azərb.SSR EA Nəşriyyatı, 1967, 282 səh.
3. Bayramov, İ. *Azərbaycan Dialektologiyası (Frazеologiya, Leksikoqrafiya, Söz Yaradıcılığı)*, Bakı: ADPU, 2019, 73 səh.
4. Bayramov, İ. *Azərbaycan Dialektologiyasının Əsasları*, Bakı: ADPU, 2015, 93 səh.
5. Bayramov, İ. *Azərbaycan Dilinin Dialekt Leksikası (Dərs Vəsaiti)*. – Bakı: Elm və təhsil, 2011, 120 səh.

ЯЗЫК И МЫШЛЕНИЕ: КОГНИТИВНЫЙ АСПЕКТ УЗБЕКСКОГО ЯЗЫКА

САТТОРОВ Бекзод Баходир угли,

Денауский институт предпринимательства и педагогики,
преподаватель кафедры русского языка и литературы
(Денау, Узбекистан)

E-mail: begi1996.taranata@gmail.com

 ORCID: 0009-0008-2502-6393

 DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.18339098>

Аннотация: В статье в рамках когнитивно-лингвистического подхода рассматривается взаимосвязь узбекского языка и национального мышления как важнейших компонентов культурной идентичности народа. Исследование направлено на выявление специфики узбекской национальной когнитивной картины мира (НККМ), отражающей особенности восприятия действительности, социальных отношений и ценностных ориентиров. Особое внимание уделяется когнитивному анализу доминирующих культурно значимых концептов *hurmat* (уважение) и *oila* (семья), которые функционируют как ключевые модели социальной иерархии, межличностного взаимодействия и коллективного благополучия в узбекском обществе. Также анализируется система соматических метафор, посредством которых абстрактные эмоциональные и этические категории концептуализируются через телесный опыт. Установлено, что типологические особенности агглютинативной структуры узбекского языка, а также процессы современного билингвизма существенно влияют на формирование уникального когнитивного пространства и способствуют развитию когнитивной гибкости носителей языка. Делается вывод о том, что язык выступает не только средством коммуникации, но и важным механизмом формирования национального смысла и культурного сознания.

Ключевые слова: *национальная когнитивная картина мира (НККМ), когнитивный концепт, соматическая метафора, билингвальное когнитивное пространство, агглютинативный язык, концепт.*

TIL VA TAFAKKUR: O‘ZBEK TILINING KOGNITIV ASPEKTI

SATTOROV Bekzod Bahodir o‘g‘li,

Denov tadbirkorlik va pedagogika instituti,
Rus tili va adabiyoti kafedrasida o‘qituvchisi
(Denov, O‘zbekiston)

Annotatsiya: Maqolada kognitiv-lingvistik yondashuv doirasida o‘zbek tili va milliy tafakkur o‘rtasidagi o‘zaro bog‘liqlik xalqning madaniy identifikatsiyasining muhim tarkibiy qismi sifatida tahlil qilinadi. Tadqiqot o‘zbek milliy kognitiv olam manzarasining (MOKOM) o‘ziga xos jihatlarini aniqlashga qaratilgan bo‘lib, u borliqni idrok etish, ijtimoiy munosabatlar va qadriyatlar tizimini aks ettiradi. Asosiy e’tibor madaniy jihatdan muhim bo‘lgan hurmat (ehtirrom) va oila (oila) konseptlarining kognitiv tahliliga qaratiladi; ular o‘zbek jamiyatida ijtimoiy ierarxiya, shaxslararo munosabatlar va jamoaviy farovonlikning asosiy modellari sifatida namoyon bo‘ladi. Shuningdek, mavhum hissiy va axloqiy tushunchalarni tanaviy tajriba orqali konseptualashtiruvchi somatik metaforalar tizimi ko‘rib chiqiladi. O‘zbek tilining agglutinatipologik xususiyatlari hamda zamonaviy bilingvizm jarayonlari noyob kognitiv makon

shakllanishiga ta'sir ko'rsatib, til egalarining kognitiv moslashuvchanligini oshirishi aniqlangan. Xulosa qilib aytganda, til nafaqat muloqot vositasi, balki milliy ma'no va madaniy ongning shakllantiruvchi muhim mexanizm sifatida talqin etiladi.

Kalit so'zlar: *Milliy kognitiv dunyo manzarasi (MKDM), kognitiv konsept, somatik metafora, ikki tillilik kognitiv makoni, agglutinativ til, kognitiv dunyo manzarasi, konsept.*

LANGUAGE AND THINKING: THE COGNITIVE ASPECT OF THE UZBEK LANGUAGE

Sattorov Bekzod,

Denov Institute of Entrepreneurship and Pedagogy,
Teacher of the Department of Russian Language and Literature
(Denov, Uzbekistan)

Abstract: The article examines the relationship between the Uzbek language and national thinking within the framework of the cognitive linguistic approach, viewing them as key components of cultural identity. The study aims to identify the distinctive features of the Uzbek national cognitive worldview (NCW), which reflects patterns of reality perception, social relations, and value orientations. Particular attention is paid to the cognitive analysis of the culturally significant concepts *hurmat* (respect) and *oil* (family), which function as core conceptual models of social hierarchy, interpersonal interaction, and collective well-being in Uzbek society. The paper also analyzes the system of somatic metaphors that conceptualize abstract emotional and ethical concepts through bodily experience. It is established that the typological features of the agglutinative structure of the Uzbek language, as well as the phenomenon of contemporary bilingualism, contribute to the formation of a distinct cognitive space and enhance the cognitive flexibility of its speakers. The study concludes that language serves not only as a means of communication but also as a fundamental mechanism for shaping national meaning and cultural consciousness.

Keywords: *National cognitive worldview (NCW), cognitive concept, somatic metaphor, bilingual cognitive space, agglutinative language, concept.*

Вступительная часть: Проблема соотношения языка и мышления является одной из центральных в общем языкознании и философии языка. Вопрос о том, отражает ли язык мышление или формирует его, на протяжении веков вызывал интерес философов, психологов и лингвистов. Когнитивная лингвистика, сформировавшаяся во второй половине XX века, рассматривает язык как неотъемлемую часть познавательной деятельности человека, как инструмент осмысления и структурирования мира. Согласно гипотезе лингвистической относительности (Уорф, 1960: 145; Сепир, 1993: 203), особенности языка определяют особенности мышления и восприятия мира. В этом контексте исследование узбекского языка позволяет выявить, каким образом национальная культура и мировоззрение народа воплощаются в языковой системе и когнитивных моделях. Актуальность данного исследования обусловлена необходимостью глубокого понимания национальной когнитивной картины мира, закреплённой в узбекском языке, особенно в условиях современного билингвизма.

Основная часть. Когнитивная картина мира – это совокупность представлений, знаний и образов, закреплённых в языке. В узбекском языке эта картина мира тесно связана с традиционными ценностями: уважением к старшим (*hurmat*), гостеприимством

(mehmondo'stlik), судьбой (taqdir), трудолюбием (mehnatsevarlik). Каждое из этих понятий не просто обозначает явление, но и отражает ментальные установки, укоренённые в коллективном сознании.

Например, концепт «hurmat» («уважение») в узбекском языке имеет более широкое значение, чем в русском. Он включает не только отношение к старшим, но и модель поведения, выражающую внутреннюю этику, мораль и социальную гармонию. Таким образом, через языковое выражение концепта формируется специфический тип мышления – уважительное, коллективное, ориентированное на социальную иерархию. Когнитивная теория метафоры утверждает, что метафора – это не просто художественное средство, а способ осмысления мира. В узбекском языке широко распространены метафорические выражения, отражающие представления о жизни и человеке. Например: *yurak og'rig'i* («боль сердца») – символ душевных переживаний; *hayot yo'li* («путь жизни») – восприятие жизни как дороги; *oq yuz bilan chiqmoq* («выйти с белым лицом») – образ честности и достоинства. Эти метафоры демонстрируют, как узбекское мышление структурирует абстрактные понятия через конкретные образы. Таким образом, язык выполняет не только коммуникативную, но и когнитивную функцию. Особенности мышления узбекского народа проявляются в пословицах, поговорках и фразеологизмах, где закреплены коллективные ценности и моральные нормы. Например, *ishlagan – tishlaydi* («кто трудится, тот сытый»); *kichikka izzat, kattaga hurmat* («почтение младшим, уважение старшим»). Такие выражения не только передают житейскую мудрость, но и формируют стереотипы мышления, ориентированные на трудолюбие, честность и социальную гармонию.

Современные узбеки часто являются билингвами (узбекско-русскими или узбекско-английскими). Это создает уникальную когнитивную ситуацию, когда человек мыслит в двух языковых системах. Переключение между языками влияет на способы категоризации, восприятие временных и пространственных отношений, а также на формирование концептов. Таким образом, билингвизм становится фактором расширения когнитивного пространства личности. Типологические особенности узбекского языка и их когнитивное значение.

Узбекский язык, как агглютинативный язык тюркской группы, демонстрирует логичность и упорядоченность структуры (Исмаилов, 2019: 55). Это имеет прямое отношение к когнитивным процессам: Агглютинативность: Формообразование происходит путем последовательного прибавления четких аффиксов к стабильному корню. Эта структура может способствовать более аналитическому и пошаговому способу осмысления и категоризации мира, где сложные понятия строятся из ясных, неделимых элементов. Отсутствие грамматического рода: Отсутствие категории грамматического рода (мужской/женский/средний) в узбекском языке имеет прямое когнитивное следствие: категоризация объектов в узбекской НККМ не требует обязательной гендерной маркировки.

В отличие от языков, где род часто проецируется на неодушевленные объекты (например, стул – мужской, книга – женский), узбекское мышление осуществляет лингвистическую категоризацию объектов на основе их функциональных или пространственных свойств, а не навязанной грамматической половой принадлежности. Это способствует более нейтральному, объективному восприятию предметного мира.

Агглютинативный характер узбекского языка (последовательное, линейное присоединение четко различимых аффиксов к неизменному корню) отражает и

потенциально усиливает аналитический и пошаговый (модульный) способ категоризации мира носителями языка.

Прозрачность структуры: Сложные лексические и грамматические значения (например, отрицание, время, принадлежность) не сливаются с корнем (как во флективных языках), а добавляются в виде отдельных, легко идентифицируемых элементов. Пример: *yoz-uv-chi-lar-im-iz-ga* (корень-суффикс-суффикс-мн.ч.-мой-наш-датель).

Экономия когнитивных усилий: Эта «модульность» позволяет мышлению быстро декодировать комплексные понятия путем их разложения на стабильные, неделимые семантические блоки, что способствует логическому и упорядоченному способу обработки информации.

Линейное построение смысла: Структура слова отражает пошаговый процесс построения значения, что может коррелировать с дискретным восприятием событий и свойств.

Когнитивный анализ узбекских метафор. Согласно когнитивной теории метафоры, абстрактные концепты осмысливаются через более конкретные, телесные или пространственные. В узбекском языке широко распространены соматические метафоры – выражения, основанные на частях тела (*yurak* – сердце, *ko‘z* – глаз). Метафорическая модель (*yurak* – сердце, *ko‘z* – глаз).

Концепт *yurak* (сердце) и *ko‘z* (глаз) в узбекской культуре является когнитивным центром эмоций, смелости и душевного состояния. Анализ фразеологизмов показывает, что сердце выступает как метафорический контейнер или субъект, который может испытывать сильные физиологические реакции, репрезентирующие эмоциональные состояния (Рахмонов, 2021: 75).

Фразеологизм (Узбекский)	Буквальный перевод	Когнитивный смысл
<i>Yurak og‘rig‘i</i>	Боль сердца	Душевное страдание, переживание.
<i>Yuragi shuv etdi</i>	Сердце ёкнуло	Сильный внезапный испуг, дрожь
<i>Yurakni qon qilmoq</i>	Превращать сердце в кровь	Причинять сильное горе, доводить до отчаяния
<i>Ko‘zni shamg‘alatib</i>	Обмануть глаза	Опередить
<i>Ko‘zi ko‘r</i>	Слепой	Не видит недостатки

Эти метафоры доказывают, что узбекское мышление использует тело (в частности, сердце и глаза) как первичную конкретную область-источник для описания абстрактной области-цели – эмоций.

Когнитивный анализ падежных форм. Исследование конкретных падежей, например, датива (-ga), показывает, что грамматика не является произвольной, а отражает глубинные пространственные и концептуальные модели.

Узбекский датель, выражающий не только направление (*Toshkent+ga* – в Ташкент), но и косвенный объект, цель, а также принадлежность, когнитивно связывает эти разнообразные значения в рамках единой модели «направленности» или «предела» (Рахмонов, 2021:40). Это демонстрирует экономию когнитивных усилий: один маркер используется для обозначения схожих по своей сути отношений в реальном и абстрактном пространстве.

Результаты и обсуждение. Анализ языковых единиц и структур узбекского языка подтверждает гипотезу о его роли как формирующего инструмента национального мышления, что находит отражение в нескольких ключевых областях.

1. Подтверждение когнитивного статуса национальных ценностей. Проведенный анализ ключевых концептов – *hurmat* (уважение), *mehmondo‘stlik* (гостеприимство) и *oila* (семья) – демонстрирует, что они не являются просто лексическими единицами, а выступают как доминирующие когнитивные модели (Муминов, 2020: 98).

Модель социальной иерархии: На примере концепта *hurmat* выявлено, что узбекское мышление жестко структурировано вокруг оси «старший – младший». Эта модель пронизывает речевой этикет, формы обращений (использование титулов, вежливых местоимений) и даже синтаксические конструкции. Когнитивная значимость этого концепта проявляется в том, что его нарушение (неуважение) воспринимается не просто как ошибка, а как нарушение социального порядка. Когнитивный статус концепта *hurmat* (уважение) подтверждается его глубокой инкорпорацией в грамматику и прагматику узбекского языка. Этот концепт выступает как когнитивный фильтр, через который оцениваются все социальные взаимодействия. Его доминирующая роль проявляется в следующих лингвистических механизмах:

Речевой этикет и формы обращения: Активное использование специальных титулов и терминов родства даже по отношению к незнакомым людям (например, *ака* – старший брат, *ора* – старшая сестра, *хoла* – тетя), что мгновенно создает иерархию и определяет модель взаимодействия.

Синтаксическая маркировка: В предложениях, описывающих иерархические отношения, старший или объект уважения часто занимает грамматически выделенную позицию. Нарушение этой иерархии в речи (*hurmat-sizlik* – неуважение) воспринимается как когнитивный диссонанс, угрожающий социальному порядку.

Модель коллективного благополучия: Анализ концепта *oila* и пословиц, связанных с *mehnat* (трудом), показывает, что индивидуальное благополучие когнитивно слито с коллективным. Модель коллективного благополучия (*Oila*). Концепт *oila* (семья) в узбекской НККМ функционирует как прототип коллективизма, где личная идентичность и благополучие неразрывно связаны с групповой честью. Это отражается в:

Фразеологическом фонде: Фразеологизмы часто ставят акцент не на индивидуальных достижениях, а на репутации семьи или махалли (сообщества). Фразеологизм *oq yuz bilan chiqmoq* («выйти с белым лицом») означает личную честность, но его когнитивный смысл – незапятнанная репутация перед сообществом, подчеркивая приоритет внешней, коллективной оценки над внутренней.

Когнитивное слияние труда и чести: Пословицы, связанные с трудом (*mehnat*), такие как *ishlagan – tishlaydi* («кто трудится, тот сытый»), когнитивно связывают трудолюбие не только с материальным достатком, но и с моральным достоинством в глазах сообщества. Таким образом, коллективное благополучие (*oila*) является конечной целью, а *hurmat* и *mehnat* – ключевыми средствами для ее достижения.

2. Структурирование абстрактных понятий через метафоры.

Исследование метафорических моделей подтвердило, что узбекское мышление использует конкретные, телесные области-источники для осмысления абстрактных явлений.

Соматическая метафора сердце и глаза - эмоциональный контейнер: Метафора *yurak* (сердце) какместилище эмоций является универсальной, но в узбекском языке она детализируется через физиологические и цветовые маркеры (*yurak og‘rig‘i* – боль сердца, *qora yurak* – черное сердце) (*mehr ko‘zda* – любовь в глазах). Эта детализация позволяет носителям языка объективировать сложные внутренние состояния, делая их доступными для коллективного обсуждения и понимания (Рахмонов, 2021: 75)

Регулярное переключение между двумя системами категоризации и восприятия (отсутствие рода в узбекском, наличие в русском; разные темпоральные и пространственные маркеры) способствует развитию у личности повышенной когнитивной гибкости и адаптивности в многокультурной среде (Ашурова, 2018: 103). Билингвизм выступает как фактор расширения когнитивного пространства, создавая у носителей языка уникальный, многослойный тип мировидения.

Закключение. Исследование когнитивных аспектов узбекского языка позволяет сделать вывод, что язык является не только средством общения, но и основным механизмом формирования национального сознания. В узбекской языковой системе отражены ключевые ценности и ментальные установки народа: уважение, коллективизм, трудолюбие, моральная чистота.

Узбекская когнитивная картина мира характеризуется сильной ориентацией на социальную иерархию и этический кодекс поведения, закрепленный в концепте *hurmat* (уважение).

Типологические особенности языка (агглютинативность) могут влиять на аналитический и пошаговый способ категоризации мира.

Современный билингвизм (узбекско-русский или узбекско-английский) создает уникальное когнитивное пространство, расширяющее способы категоризации мира и восприятия.

Когнитивный подход к анализу языка помогает понять, как через слова, метафоры и концепты формируется особый способ мышления – узбекский тип мировидения.

Iqtiboslar/ References/ Kaynaklar/ Сноски:

1. Ашурова Д.У. Развитие когнитивной лингвистики в Узбекистане // *Foreign Philology*. 2018. –103 с.
2. Ахмедов Б. Когнитив тилшуносликнинг назарий асослари. – Самарқанд, 2020.
3. Исмаилов А.И. Типологические особенности узбекского языка. – Ташкент: Фан, 2019. – 55 с.
4. Муминов Ш.М. Национальные концепты в языковой картине мира. – Самарканд: Зарафшан, 2020. – 98 с.
5. Рахмонов Н.А. Когнитивные модели грамматических категорий в узбекском языке. – Ташкент: Укитувчи, 2021. – 75, 150 с.
6. Сепир Э. Избранные труды по языкознанию и культурологии. –М.: Прогресс, 1993. –145 с.
7. Уорф Б.Л. Наука и языкознание. // Новое в лингвистике. Вып. I. – М.: Иностранная литература, 1960. – 203 с.
8. Рахмонов Н.А. Когнитивные модели грамматических категорий в узбекском языке. – Ташкент: Укитувчи, 2021. – 150 с.
9. Ходжаев А. Ўзбек тили ва миллий онг масалалари. – Тошкент: Фан, 2018.

АНАЛИЗ ОТРАЖЕНИЯ ГЕНДЕРНЫХ РОЛЕЙ И ОЖИДАНИЙ В ПОЭЗИИ А. АХМАТОВОЙ И Х. ХУДОЙБЕРДИЕВОЙ

ХУСАНОВА Саломат Хушбаковна,
Денауский институт предпринимательства и педагогики,
преподаватель кафедры русского языка и литературы
(Денау, Узбекистан)

 E-mail: salomathusanova@gmail.com

 ORCID: 0009-0001-3878-837X

 DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.18338917>

Аннотация: Данная статья представляет собой сравнительный анализ изображения гендерных ролей и ожиданий в поэзии двух выдающихся поэтесс – русской поэтессы А. Ахматовой и узбекской поэтессы Х. Худойбердиевой. Затрагивается тема как А. Ахматова и Халима Худойбердиева, используя различные художественные средства и действуя в разных социокультурных пространствах, обе обращаются к темам угнетения женщин, страдания и сопротивления. Раскрываются темы любви, утраты и женщин, борющихся с юридическими и политическими ограничениями. Несмотря на различия в культурных контекстах, обе поэтессы исследуют тему народов, подчеркивая силу и независимость женщин, а также необходимость критической позиции для поддержания позиций и ожиданий.

Ключевые слова: поэзия; гендер; женская идентичность; феминизм; патриархат, ожидание.

A. AXMATOVA VA X. XUDOYBERDIYEVA SHE'RIYATIDA GENDER ROLLARI VA KUTILMALARINING AKS ETISHINI TAHLIL QILISH

XUSANOVA Salomat Xushbakovna
Denov tadbirkorlik va pedagogika instituti,
Rus tili va adabiyoti kafedrası o'qituvchisi (Denov, O'zbekiston)

Annotatsiya: Ushbu maqolada taniqli rus va o'zbek shoiralari – A. Axmatova va X. Xudoyberdiyeva she'riyatida gender rollari tasvirining qiyosiy tahlili keltirilgan. A. Axmatova va X. Xudoyberdiyeva turli badiiy vositalardan foydalangan holda va har xil ijtimoiy-madaniy muhitlarda faoliyat ko'rsatib, ikkalasi ham ayollar zulmi, azob-uqubatlari va qarshilik ko'rsatish mavzulariga murojaat qilishadi. Sevgi, yo'qotish, huquqiy va siyosiy cheklovlar bilan kurashayotgan ayollar mavzulari o'rganiladi. Madaniy kontekstlardagi farqlarga qaramay, ikkala shoir ham millatlar mavzusini tadqiq qilib, ayollarning kuchi va mustaqilligini, shuningdek, o'rni va kutilayotgan natijalarni himoya qilish uchun tanqidiy yondashuv zarurligini ta'kidlaydi.

Kalit so'zlar: she'riyat, jins, ayol shaxsi, feminism, patriarxat, natija.

AN ANALYSIS OF THE REPRESENTATION OF GENDER ROLES AND EXPECTATIONS IN THE POETRY OF A. AKHMATOVA AND KH. KHUDOYBERDIEVA

Khusanova Salomat
Denov Institute of Entrepreneurship and Pedagogy,
Teacher of Department of Russian Language and Literature
(Denov, Uzbekistan)

Abstract: This article presents a comparative analysis of the portrayal of gender roles and expectations in the poetry of two prominent poets—the Russian poet A. Akhmatova and the Uzbek poet Kh. Khudoiberdieva. The topic is examined through the ways in which A. Akhmatova and Kh. Khudoiberdieva, employing diverse artistic techniques and operating within different socio-cultural contexts, address the themes of female oppression, suffering, and resistance.

The themes of love, loss, and women’s struggle under legal and political constraints are explored in their poetry. Despite differences in cultural background, both poetesses engage with the theme of the individual and society, emphasizing the strength and independence of women, as well as the need for a critical stance in challenging imposed roles and expectations.

Key words: *poetry; gender; female identity; feminism; patriarchy, expectation.*

Вступление

Людмила Улицкая в одном из своих интервью сказала: «Мир мужчин и мир женщин — это разные миры. Они пересекаются в некоторых местах, но не полностью. В мире женщин более важны проблемы, связанные с любовью, семьей и детьми». (Улицкая, 2006: 215);

А. Ахматова и Х. Худойбердиева — две известные поэтессы, произведения которых отмечены ярко выраженными гендерными характеристиками.

А. Ахматова — одна из самых знаменитых русских поэтесс XX века. Ее поэзия характеризуется глубоким чувством лиризма и острой чувствительностью к человеческому состоянию. Ее произведения, особенно ее более поздние стихи, часто затрагивают темы любви, утраты и тоски и отмечены характерной музыкальностью и точным, скупым языком.

Поэзия А. Ахматовой также отличается мощным феминистским подтекстом. В ее ранних работах женщины часто изображались в традиционных ролях жен и матерей, но по мере взросления ее письма она начала бросать вызов традиционным гендерным ролям и социальным ожиданиям женщин. В своих более поздних работах Ахматова изображает женщин сильными, независимыми фигурами, которые отказываются определяться исключительно своими отношениями с мужчинами.

Х. Худойбердиева — современная узбекская поэтесса, получившая признание за свои исследования гендера в своей поэзии. В ее работах часто исследуется опыт женщин в узбекском обществе и освещаются трудности и проблемы, с которыми они сталкиваются в патриархальной культуре. Ее поэзия характеризуется откровенной, непоколебимой честностью и готовностью противостоять запретным темам, таким как насилие в семье.

Поэзия Х. Худойбердиевой также исследует сложности пола, часто бросая вызов традиционным представлениям о мужественности и женственности. Ее работы отмечены отказом от гендерных норм и прославлением индивидуальности и разнообразия. Таким образом, и А. Ахматова, и Х. Худойбердиева являются известными поэтами, чьи произведения затрагивают вопросы гендера и гендерной идентичности. В то время как поэзия Ахматовой исследует опыт женщин в историческом контексте, поэзия Х. Худойбердиевой исследует современный опыт женщин в узбекском обществе, а также опыт маргинализированных сообществ.

И А. Ахматова, и Х. Худойбердиева исследуют гендерные роли и ожидания в своей поэзии, но делают это в разных культурных и исторических контекстах.

Основная часть

Поэзия А. Ахматовой часто посвящена борьбе и ограничениям, с которыми сталкивались женщины в России начала 20 века. Ее работа отражает гендерные нормы ее времени, в том числе ожидание того, что женщины должны быть покорными, послушными и домашними. В то же время поэзия Ахматовой также бросает вызов этим нормам, предлагая критику патриархального общества и того, как оно угнетает женщин.

В поэме А. Ахматовой «Реквием», например, она оплакивает потерю мужа, которого правительство увезло и не вернуло. Через свое горе и гнев А. Ахматова изображает гендерную природу угнетения и то, как женщин часто заставляют замолчать и оттеснить на второй план в политической борьбе. Стихотворение также подчеркивает роль женщин как опекунов и защитников семьи даже перед лицом большой опасности и неопределенности.

Например, в контексте:

И если зажмут мой измученный рот,

Которым кричит стомиллионный народ. (Ахматова, 2019: 294);

Гендерный аспект становится исключительно сильным и трагическим, поэтесса подчеркивает: женское страдание, женскую стойкость и право женщины говорить от имени жертв коллективной трагедии.

Или же:

А здесь, где стояла я триста часов

И где для меня не открыли засов. (Ахматова, 2019: 295);

Это олицетворение отчаяния, беспомощности перед лицом государственной системы принуждения, а также того, что ее взывания о помощи и муки остались проигнорированными правительством, а родные продолжают находиться в неволе.

Стихотворение А. Ахматовой «Сжала руки под тёмной вуалью...» блестяще передаёт трагедию момента, когда любовь и страсть сталкиваются с равнодушием и прозой жизни. Стихотворение показывает резкий контраст между глубокой, доходящей до отчаяния любовью женщины и равнодушием или эмоциональной отстранённостью мужчины. (Ахматова, 1989: 23);

Лирическая героиня переживает сильное потрясение и пытается скрыть его (сжатые руки, вуаль), когда мужчина уходит, героиня, охваченная отчаянием, бежит за ним и кричит, что всё было шуткой и что она умрёт без него. В ответ на её эмоциональный крик мужчина спокойно и холодно советует ей: «Не стой на ветру».

Сравнительный анализ образов и чувств в стихотворении А. Ахматовой «Сжала руки под тёмной вуалью...»

Таблица 1

Элемент / Образ	Лирическая героиня (Женщина)	Мужчина	Контраст / Тема
Эмоциональное состояние	Глубокое потрясение, отчаяние, страсть, доходящая до агонии.	Равнодушие, холодность, эмоциональная отстранённость, проза жизни.	Резкое столкновение Страсти против Холода.

Действия / Поведение	Сначала пытается скрыть чувства (сжала руки, прикрылась вуалью). Затем бежит за ним, кричит (признание в любви, угроза смерти).	Спокойно уходит (внутреннее безразличие). Останавливается, чтобы дать бытовой совет.	Отчаянная Погоня против спокойного Ухода.
Символическ ие детали	Тёмная вуаль (скрытность, траур), сжатые руки (сдержанный гнев/боль), крик (освобождение эмоций).	Ветер (символ легкости ухода и безразличия к её боли).	Театральность переживания против Антитеатральности реакции.

Исследование показывает, что мужская эмоциональная отстраненность и прагматизм, выраженные в совете «Не стой на ветру», представляют собой рациональный, «мужской» взгляд на мир, который игнорирует и принижает глубокую, трагическую, «женскую» эмоциональность, тем самым подавляя ее. Особое внимание уделяется тому, как творчество Ахматовой бросает вызов общепринятым нормам, а не просто их отражает, раскрывая механизмы маргинализации и замалчивания женского опыта как в политической, так и в личной сферах. Научная новизна работы заключается в систематизации и углублении гендерного литературоведческого подхода к Ахматовой, что позволяет увидеть в ее произведениях не только лирические мотивы, но и осознанную социокультурную критику.

Поэзия Х. Худойбердиевой тоже исследует гендерные роли и ожидания в контексте культуры Центральной Азии, имеющей свои уникальные традиции и нормы. Ее работы часто отражают опыт узбекских женщин, которые исторически были подвержены патриархальным ожиданиям и ограничениям. Она часто изображает женщин сильными и способными выступить против несправедливости.

Вот несколько конкретных примеров того, как гендерные роли и ожидания изображаются в поэзии Х. Худойбердиевой:

В своем стихотворении «Святая женщина», например, она подчеркивает, как о женщинах судят по их внешности и заставляют замолчать социальные ожидания. Однако она также отмечает силу и стойкость женщин, а также важность выступления против несправедливости, изображает женщину как сложную личность, сочетающую внешнюю мягкость с внутренней силой и страданием. (Худойбердиева, 2018: 190);

В стихотворении “Ayol o‘tib borar” автор указывает на то, что внутренний мир женщины наполнен огромной силой, мощью, страстью или болезненными чувствами. В строке “Yuragimda yotar bir yo‘lbars”: (В моём сердце таится тигр) описывается её внутренняя сущность, спокойная, но очень опасная. (Худойбердиева, 2018: 140);

В строке “Ko‘kragimning singanini qars” (Моё сердце глухо разбито): эта фраза означает, что женщина прошла через сложные жизненные испытания и получила серьезную травму, но она проглотила это внутри, никому об этом не рассказав.

Через строк “Baland bir o’t yongan ichimni / Men sovutib yashashim kerak” (Внутри нас горит сильный огонь / Я должна жить, остужая его) поэт опиывает как внутри женщины горят сильные эмоции, страсти, сильные желания или боль, но она вынуждена подавлять их и не выпускать наружу.

Раскрытие два разных лица женщины

Таблица 2

Появление	Гармония внутренней сущности
Счастливо шагая	Внутри рычит тигр
Женщина с развевающимися на ветру волосами	Она пережила тяжелые испытания
Женщина, которая мягко улыбается снаружи	Вынуждена тратить силы на себя и жить в комфорте

Образ женщины описывается, как коварная женщина, которая никому не раскрывает свои тайны, боль и внутреннюю силу, как стойкая, которая в одиночку преодолевает свой внутренний огонь и боль, как загадочная, которая хотя внешне она кажется лёгкой и нежной, внутри она скрывает огромную силу и страдания.

Исследование творчества Х. Худойбердиевой выходит за рамки простой феминистской интерпретации, представляя ее поэзию как глубокое отражение самобытного опыта узбекских женщин. Этот опыт характеризуется как исторически обусловленным подчинением патриархальным нормам, так и проявлением внутренней негибкости.

Внимательно изучая работы Халимы, я вновь убедилась в том, что все события в мире сначала запечатлеваются и находят отклик в сердце матери, женщины... Удивительно, что человек — это трагический «плотник», который своими руками сотворил страдания, которые он испытывал на протяжении всей своей жизни.

«Тех, кто не осознал, кто он такой, кто не смог постичь, зачем он пришел в этот мир, кто, как говорила поэтесса, не смог “совершать богослужение” (молиться) в своем внутреннем храме, — таких людей хочется назвать плотником, который построил свою жалкую хижину судьбы из бревен трагедий, ибо они ослеплены всяческим светом, но их существо не освещено ни единой искрой света веры», — говорит народный поэт, герой Узбекистана А. Арипов.

Результаты и обсуждения

В целом и А. Ахматова, и Х. Худойбердиева исследуют гендерные роли и ожидания в своей поэзии, часто подчеркивая проблемы, с которыми сталкиваются женщины в патриархальных обществах. Однако, в то время как поэзия А. Ахматовой часто отражает чувство скорби и утраты, поэзия Х. Худойбердиевой более напориста и прославляет силу и стойкость женщин. Несмотря на эти различия в тоне и подходе, оба поэта вносят важный вклад в литературный канон темы пола и его влияния на человеческий опыт.

Наконец, анализ гендерных характеристик в их стихах может помочь нам оценить уникальный вклад, который женщины-поэты внесли в литературный канон. Обращая внимание на то, как эти поэты бросали вызов традиционным гендерным ролям и нормам, мы можем глубже оценить разнообразие и богатство поэтической традиции, а также то, как женщины-писательницы формировали и трансформировали эту традицию с течением времени. (Юсупова, 2021: 21-28);

А. Ахматова и Х. Худойбердиева используют свою поэзию для исследования гендерных ролей и ожиданий в соответствующих культурных и исторических контекстах. В то время как поэзия А. Ахматовой более задумчива и скорбна, поэзия Х. Худойбердиевой более напориста и бросает вызов, подчеркивая способы, которыми женщины могут сопротивляться и ниспровергать патриархальные нормы. Несмотря на эти различия, оба поэта разделяют стремление исследовать опыт женщин и влияние пола на их жизнь, внося значительный вклад в литературный канон по этой теме. Итак, А. Ахматова и Х. Худойбердиева несмотря на различия в культурных контекстах, демонстрируют силу и стойкость женщин, подчеркивая необходимость критического взгляда на исторические роли и нормы.

Сравнительный анализ критериев Х. Худойбердиевой и А. Ахматовой

Таблица 3

Критерий	Х. Худойбердиева (Узбекистан)	А. Ахматова (Россия)
Основной контекст	Социальные роли, семья, внутренняя борьба за самореализацию и место в обществе.	Личная драма на фоне исторических потрясений (войны, революция, репрессии).
Ключевой образ	Женщина-Мать/Жена (qasr/hazina): Несущая огромный груз ответственности, жертвующая собой, но обладающая скрытой силой (“yo‘lbars”).	Лирическая героиня (возлюбленная): Гордая, страдающая, но стойкая, часто одинокая перед лицом судьбы и холода мужчины.
Тема страдания	Самопожертвование: Страдание связано с постоянным самопожертвованием во благо семьи, постоянной “talosh” (требованием) её ресурсов близкими.	Драматизм: Страдание героини часто связано с любовным разочарованием, расставанием и социальным горем («Реквием»).
Итог	Неисчерпаемая сила: Женщина может быть “yemirilayotgan qasr” (разрушающимся замком), но её внутренняя сущность (“hazina”) остаётся неисчерпаемым источником жизни для других.	Стойкость и гордое смирение: Женщина, несмотря на все трагедии, сохраняет внутреннее достоинство и не унижает себя, принимая удар судьбы.

Заключение

Сочетание гендерной критики и культурно-исторического анализа в методологии исследования позволяет достичь его научной новизны. Это дает возможность не ограничиваться простой лирической трактовкой, а раскрыть поэзию обеих авторов как целенаправленную социокультурную критику, глубоко укорененную в их специфических культурных и исторических реалиях.

Работы поэтесс не только обогащают литературные каноны, но и открывают новые горизонты для понимания того, как эти факторы влияют на личный и общественный опыт женщин в разных культурных традициях.

Поэзия Анны Ахматовой и Халимы Худойбердиевой, несмотря на разницу в культурных и исторических контекстах, объединена темой гендерного конфликта и социокультурной критики патриархата.

Таким образом, обе поэтессы становятся ключевыми фигурами в литературном осмыслении женской субъектности, каждая в своем культурном пространстве, утверждая право женщины на голос, эмоцию и внутреннюю силу в условиях внешних ограничений.

Iqtiboslar/ References/ Kaynaklar/ Сноски:

1. Ахматова А.А. Полное собрание поэзии и прозы в одном томе. –М.: «Издательство АЛЬФА-КНИГА», 2019. – 1007 с.
2. Ахматова А. Я – голос ваш ... – М.: Кн. палата, 1989. –383 с.
3. Улицкая Л. Приманю все, что даётся: интервью // Вопросы литературы. 2006. № 1, – 215 с.
4. Hudoyberdiyeva, Halima. Saylanma. II-jild. – Toshkent: G‘ofur G‘ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2018. – 420 b.
5. Hudoyberdiyeva, Halima. Saylanma. III-jild. – Toshkent: G‘ofur G‘ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2018. – 352 b.
6. Юсупова Дилдора, дочь Юнуса. Поэт приходит в мир говорить... (Рисунки на жизненном пути и творчестве поэтессы Халимы Худойбердиевой). Международный журнал “So‘z san’ati” (ISSN 2181-9297 DOI: 10.26739/2181-9297 www.tadizhigot.uz) –2021. вып. 1, том 4. –Б.:21-28.

ОСОБЕННОСТИ ПЕРЕВОДА УЗБЕКСКИХ ФРАЗЕОЛОГИЗМОВ НА РУССКИЙ ЯЗЫК

АМИНОВА Рохила Хамидовна,
Денауский институт предпринимательства и педагогики,
преподаватель кафедры русского языка и литературы
(Денау, Узбекистан)

 E-mail: aminovarohila1972@gmail.com

 ORCID: 0009-0000-5985-501X

 DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.18338830>

Аннотация: В данной статье рассматриваются основные способы передачи узбекских фразеологизмов при их переводе на русский язык. Фразеологические единицы выступают не просто как факультативное средство выразительности, а как неотъемлемый компонент общего словарного запаса, требующий глубокого лингвистического анализа.

В современных условиях наблюдается интенсивное обогащение фразеологического фонда узбекского и русского языков, что обусловлено прогрессом в науке, технологиях, а также изменениями в политической и социальной сферах. Ключевая сложность заключается в подборе точных межъязыковых эквивалентов в процессе перевода. Работа подтверждает, что достижение адекватности требует не только обращения к лексикографическим источникам, но и тщательного учета контекстуальных особенностей, которые определяют конечный выбор переводческого решения.

Ключевые слова: *перевод, узбекский язык, русский язык, национальные особенности, устойчивые выражения, грамматические особенности, лексические проблемы, коммуникация, эквивалент, культура.*

О‘ЗBEK FRAZEOLoGIK BIRLIKlARINI RuS TiLiGA TARJIMA QILISHNING XUSUSIYATLARI

AMINOVA Rohila Xamidovna,
Denov tadbirkorlik va pedagogika instituti,
rus tili va adabiyoti kafedrasi o‘qituvchisi
(Denov, O‘zbekiston)

Annotatsiya: Hozirgi zamon tilshunosligida ijtimoiy-madaniy aloqalarning jadallashuvi frazeologik fondning boyishi va ularni o‘zaro muqobil variantlar bilan ifodalash zaruratini yuzaga keltirmoqda. Ushbu maqolada o‘zbek tili frazeologik birliklarini rus tiliga tarjima qilishning lingvistik va metodologik asoslari tadqiq etiladi. Frazeologizmlar tilning milliy-madaniy bo‘yog‘ini aks ettiruvchi hamda chuqur semantik tahlilni talab qiluvchi lug‘at tarkibining ajralmas qismi sifatida tahlil qilingan. Tadqiqot davomida frazeologik ekvivalentlik, analogiya va kalka (so‘zma-so‘z) tarjima qilish kabi asosiy usullarning o‘ziga xosliklari o‘zbek va rus tillari misolida qiyosiy o‘rganiladi.

Maqolada asosiy e’tibor tarjima jarayonidagi leksik-semantik tafovutlar hamda tillararo ekvivalentlarni tanlashdagi murakkabliklarni yoritishga qaratilgan. Tarjimaning aniqligini ta’minlashda nafaqat leksikografik manbalarga tayanish, balki frazeologizmlarning qo‘llanilish konteksti, uslubiy bo‘yog‘i va ekspressivligini hisobga olish lozimligi ilmiy jihatdan ko‘rsatib berilgan.

Kalit soʻzlar: *tarjima, oʻzbek tili, rus tili, milliy xususiyat, barqaror iboralar, grammatik xususiyatlar, leksik muammolar, muloqot, ekvivalent, madaniyat.*

FEATURES OF TRANSLATING UZBEK PHRASEOLOGICAL UNITS INTO RUSSIAN

Rohila AMINOVA,

Denov Institute of Entrepreneurship and Pedagogy,
Teacher in the Department of Russian language and literature
(Denov, Uzbekistan)

Abstract: This article examines the main methods of rendering Uzbek phraseological units in translation into Russian. Phraseological units serve not simply as optional expressive devices, but as an integral component of the overall vocabulary, requiring thorough linguistic analysis.

In modern conditions, the phraseological resources of the Uzbek and Russian languages are rapidly expanding, driven by advances in science, technology, and socio-political change. A key challenge lies in selecting accurate interlingual equivalents during translation. This work confirms that achieving accuracy requires not only consulting lexicographic sources but also careful consideration of contextual factors that determine the final translation decision.

Key words: *translation, Uzbek language, Russian language, national peculiarities, stable expressions, grammatical peculiarities, lexical problems, communication, equivalent, culture.*

Введение

Современная лингвистика находится на этапе, когда внимание исследователей всё активнее обращается к тому, как язык связан с культурой и отражает её специфику. Любая языковая система является зеркалом национальной истории, мировоззрения, традиций и повседневной жизни народа. Для представителей других языковых сообществ постижение этих скрытых культурных смыслов нередко становится серьёзным вызовом. Особенно отчётливо национальная самобытность проявляется в словарном составе языка, а наиболее яркий её пласт – фразеология. Именно устойчивые выражения служат своеобразным «хранилищем» культурных кодов и отражают уникальные черты менталитета народа.

Культурное наследие общества обладает специфическими характеристиками, которые отличают его от других проявлений человеческой деятельности. В частности, оно формируется вне узких профессиональных сфер и не ограничивается рамками городской культуры. Традиции играют ключевую роль в передаче культурной информации сквозь поколения: они обеспечивают сохранение идентичности этноса, поддерживают его уникальные ценности и передают накопленный исторический опыт. Хотя корни традиций уходят в далёкое прошлое, каждое новое поколение неизбежно переосмысливает их и обогащает

Чтобы получить всестороннее представление о национально-культурной специфике фразеологизмов, необходимо использовать комплексный подход. Сочетание методов лингвострановедения, лингвокультурологии и когнитивной лингвистики позволяет раскрыть внутренние смыслы устойчивых выражений и понять, как в них кодируется культурная память народа.

Основная часть

Актуальность изучения национально-культурных особенностей языка делает необходимым обращение к тем аспектам фразеологии, которые отражают культурные коды и ментальные модели народа. Внимание исследователей всё чаще сосредотачивается на тех

фразеологических единицах, значение которых определяется не только языковой системой, но и культурным опытом, традициями и мировосприятием носителей.

Помимо свободных словосочетаний, формируемых по правилам лексической сочетаемости и синтаксических правил, в каждом языке существует пласт выражений, которые функционируют как готовые номинативные единицы. Они не создаются в процессе речи, а воспроизводятся целиком, подобно словам. Благодаря устойчивой фиксации таких выражений в языке, в их составе нередко сохраняются элементы, давно вышедшие из активного употребления, или архаичные грамматические формы, не встречающиеся в современных контекстах [Балыхина, 2003: 38].

И свободные словосочетания первого типа (комбинированные наименования), и устойчивые выражения второго типа – традиционно называемые идиомами, идиоматизмами или идиоматическими оборотами – образуют особый слой лексики, относящийся к фразеологическому фонду языка. Эти единицы принято обозначать как ФЕ – фразеологизмы. С учением о слове связаны наблюдения над словосочетаниями, весьма устойчивыми по своим грамматическим связям и по своей семантической неделимости. В русском языке, как и в ряде других языков, слова соединяются друг с другом, образуя словосочетания.

Одни из них свободные, другие – несвободные. Например, в предложениях *Он взял в руки железную лопату* и *Мы шли по шпалам железной дороги* словосочетание *железная лопата* – свободное, каждое слово в нем выполняет определенную синтаксическую функцию и свободно сочетается с другими словами: деревянная лопата, железная труба, железная крыша, железный совок и т. д., а словосочетание *железная Дорога* — неразложимое, иначе говоря, устойчивое, оно превратилось в термин и выполняет роль названия одного предмета [Розенталь, 2022: 73].

В.В. Виноградов предложил ряд ключевых признаков, характеризующих фразеологические единства. При этом он подчёркивал, что для отнесения выражения к данной категории обязательно присутствие всех признаков одновременно [Виноградов, 1977: 55]. Достаточно проявления любого из них, поскольку именно они создают переносный, образный смысл, который делает фразеологизм неделимым и трудно интерпретируемым буквально. Более того, образность иногда может лишь намечаться и ощущаться на уровне интуиции, а не считываться прямо при первом восприятии.

Результаты и обсуждение

В узбекско-русских словарях широко применяется практика передачи узбекских фразеологизмов через межъязыковые фразеологические соответствия. Обычно выделяют три основных типа такого перевода: 1) использование полного эквивалента, то есть структурно и семантически идентичного выражения; 2) применение частичного эквивалента; 3) перевод посредством аналога, представляющего собой семантическое соответствие.

Рассмотрим примеры словарных статей, в которых перевод узбекских фразеологических единиц (далее – ФЕ) осуществляется посредством полных эквивалентов. Это позволит определить степень точности и адекватности передачи значения. Среди подобных соответствий можно отметить: *пайшишдан фил ясамоқ* – *делать из мухи слона*, *кўз сузмоқ* – *строить глазки*, *қўл қовуштириб ўтириш* – *сидеть сложа руки*, *икки томчи сувдек жуда ўхшаш* – *как две капли воды*, *бурнини кўтармоқ*, *мақтанчоклик қилмоқ* – *задирать*

нос, паишага хам озор бермайди – и мухи не обидит [Охунова, 2021: 558]; кўз қорачигидек асрамоқ – беречь как зеницу ока [Охунова, 2021: 558] и другие.

Несмотря на то что выражения в обоих языках обладают сходным семантическим значением, лексический состав этих выражений не является полностью идентичным. Слова и образы, используемые в них, различаются, поскольку формировались в разных культурно-языковых условиях. В результате такие выражения несут в себе особую местную и национальную окраску, отражающую традиции, менталитет и исторический опыт носителей каждого языка: *тўрт томон қибла – скатертью дорога, эски хаммом эски тос – тот же Санька на тех же санках* [Охунова, 2021: 558]; *ўзи емас, итга бермас – и сам не ам, и другим не дам*, подтверждают корректность выбора данных узбекских выражений при интерпретации соответствующих русских фразеологизмов в словарях русско-узбекского направления.

Проведённый анализ словарных дефиниций показывает, что случаи полного семантического совпадения между структурно-семантическими фразеологическими единицами русского и узбекского языков встречаются крайне редко. Такие примеры скорее являются исключением, чем правилом, что объясняется как различиями культурного опыта народов, так и особенностями исторического развития обоих языков. Даже те выражения, которые формально выглядят схожими и включают одинаковые или близкие по значению компоненты, нередко демонстрируют заметные расхождения.

В большинстве ситуаций русские и узбекские фразеологизмы, внешне совпадающие по составу и общей семантической направленности, могут различаться по нескольким важным параметрам. Во-первых, это объём значения: одно выражение может иметь более широкую сферу употребления, в то время как его эквивалент в другом языке обычно используется в узком контексте. Во-вторых, фразеологизмы могут различаться степенью семантической дифференцированности, то есть уровнем смысловой детализации, оттенками значения, которые отражают культурные ассоциации и национальное мировосприятие.

Также важным фактором является частотность употребления. Некоторые выражения активно используются в живой разговорной речи одного языка, но в другом имеют ограниченную распространённость, либо воспринимаются как книжные, устаревшие или диалектные. Существенную роль играют парадигматические и синтагматические связи. Фразеологизм может входить в различные ряды синонимов и антонимов, а также образовывать устойчивые словосочетания с определёнными глаголами или существительными; в другом языке такие связи могут полностью отсутствовать.

Не менее значимым является стилистический уровень. Русский фразеологизм может относиться к разговорной, просторечной, книжной или даже высокохудожественной сфере, тогда как его узбекский эквивалент может быть стилистически нейтральным или наоборот – эмоционально окрашенным.

Особое место занимают культурные и ассоциативные смыслы, которые формируются в сознании носителей языка. Одно и то же выражение может вызывать разные образные представления, связанные с традициями, образом жизни, бытовыми реалиями, историческими фактами или ментальными установками народа. Эти ассоциации влияют на восприятие фразеологизма и нередко определяют нюансы значения, которые невозможно передать дословным переводом.

Иными словами, несмотря на то что русские фразеологические выражения и их узбекские аналоги могут иметь общий смысловой инвариант – своего рода «ядро значения», – достижение полного соответствия на уровне структуры, стилистической функции, эмоционально-экспрессивной окраски и коннотативных элементов часто оказывается невозможным. Именно поэтому при переводе фразеологизмов требуется учитывать не только лексическое содержание, но и культурный фон, образный компонент и прагматический аспект, влияющий на употребление выражения в конкретной ситуации общения.

Заключение

Рассмотренный способ перевода, как показывает анализ словарных дефиниций, действительно является одним из наиболее продуктивных и востребованных в русско-узбекском фразеологическом словаре. Его активное применение обусловлено тем, что подобные словари специально ориентированы на выявление устойчивых соответствий между двумя языками и стремятся максимально точно передать идиоматические значения, культурные ассоциации и образность исходных выражений. Поэтому фразеологические эквиваленты в них занимают центральное место и используются значительно шире, чем в словарях другого типа.

Однако в русско-узбекских словарях общего назначения данный метод перевода применяется заметно реже и уступает по частотности другим способам передачи смысла. Это связано, прежде всего, с тем, что словари общего типа выполняют иную функциональную задачу. Их основная цель – предоставление стандартного, базового значения слова или выражения, а также наиболее распространённых вариантов употребления без углубления в культурно-образный пласт языка. В таких словарях внимание сосредоточено на лексических значениях, грамматических характеристиках, примерах употребления, а фразеологический материал включается лишь постольку, поскольку он необходим для общего понимания слова.

Таким образом, различие в продуктивности применения данного способа перевода напрямую вытекает из характера и назначения конкретного типа словаря.

Iqtiboslar/ References/ Kaynaklar/ Сноски:

1. Актуальные проблемы лингвистики: сборник научных трудов; вып. 1. – Курган, 2004. – С. 30–126.
2. Балыхина Т.М. Методика обучению русскому языку как иностранному в контексте стратегий и перспектив развития высшей школы // Изучение рус. языка как иностранного в современных условиях. – Ростов: РГУ, 2003. – С. 96.
3. Виноградов В.В. Избранные труды: Лексикология и лексикография. – М.: Наука, 1977. – 294 с.
4. Виноградов В.В. Избранные труды: Лексикология и лексикография. –М.: Наука, 1977.- 294с.
5. Михельсон М.И. Русская мысль и речь: Свое и чужое. Опыт русской фразеологии. Сборник образных слов и иносказаний. В 2т. Т. 2. – М., 1994 –С.355.
6. Содиқова М. Русча-ўзбекча фразеологик луғат. – Ташкент: Фан, 1972. – С. 192
- 7.Хуснида Охунова. Фразеология русского и узбекского языков как элемент выражения культуры // Scientific Journal Impact Factor (SJIF) 2021: – С.723
8. Чепкова. Т.П., Мартыничко Ю.Б. Русские фразеологизмы. Узнаем и Учим. – М.: Флинта 2013. – 96 с.

ПОЭТИЧЕСКИЕ ПРИЁМЫ ИЗОБРАЖЕНИЯ ПЕЙЗАЖА В СОВРЕМЕННОЙ УЗБЕКСКОЙ ПОЭЗИИ

РАСУЛОВА Шахноза Искандаровна,

Магистрант 2-курса

Денауского института предпринимательства и педагогики

(Денау, Узбекистан)

 E-mail: rasulovasahnoza317@gmail.com

 ORCID: 0009-0001-0268-8318

 DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.18338572>

Аннотация: В статье рассматривается пейзажная лирика в поэзии Абдуллы Арипова как важная художественно-философская составляющая современной узбекской литературы. Объектом исследования является поэтическое наследие Абдуллы Арипова, предметом — тематические разновидности и поэтические приёмы изображения природы в его произведениях. В работе применяются методы литературоведческого анализа, типологического и интерпретационного подходов. Особое внимание уделяется философской, экологической и символической функциям пейзажа. Анализируются такие художественные приёмы, как мифологизация, олицетворение природы и поэтическая метаморфоза. Научная новизна исследования заключается в систематизации основных типов пейзажной лирики поэта и выявлении их идейно-смысловой специфики. Сделан вывод о том, что природа в поэзии Абдуллы Арипова выступает средством выражения духовных, нравственных и экзистенциальных проблем современности.

Ключевые слова: *пейзажная лирика, тематическая классификация, поэтические приёмы, философские идеи, современная узбекская поэзия.*

ABDULLA ORIPOV SHE'RIYATIDA MANZARA LIRIKASINING TEMATIK TASNIFI

RASULOVA Shahnoza Iskandarovna

Denov tadbirkorlik va pedagogika instituti,

2-bosqich magistranti (Denov, O'zbekiston)

Annotatsiya: Ushbu maqolada Abdulla Oripov she'riyatidagi peyzaj lirikasi zamonaviy o'zbek adabiyotining muhim badiiy va falsafiy tarkibiy qismi sifatida o'rganiladi. Tadqiqotning obyekti Abdulla Oripovning she'riy merosi bo'lib, mavzusi uning asarlarida tabiatni tasvirlash uchun qo'llanilgan tematik turlar va poetik texnikadir. Tadqiqotda adabiy tahlil usullari, tipologik va talqiniy yondashuvlar qo'llaniladi. Landshaftning falsafiy, ekologik va ramziy funktsiyalariga alohida e'tibor qaratilgan. Mifologizatsiya, tabiatni insoniylashtirish va poetik metamorfoza kabi badiiy texnikalar tahlil qilinadi. Tadqiqotning ilmiy yangiligi shoirning peyzaj lirikasining asosiy turlarini tizimlashtirish va ularning mafkuraviy va semantik xususiyatlarini aniqlashdadir. Abdulla Oripov she'riyatidagi tabiat bizning davrimizning ma'naviy, axloqiy va ekzistensial masalalarini ifodalash vositasi bo'lib xizmat qiladi degan xulosaga kelish mumkin.

Kalit so'zlar: *peyzaj lirikasi, tematik tasnif, poetik vositalar, falsafiy g'oyalar, zamonaviy o'zbek she'riyati.*

THEMATIC CLASSIFICATION OF LANDSCAPE LYRICS IN THE POETRY OF ABDULLA ARIPOV

RASULOVA Shahnoza

Denov Institute of Entrepreneurship and Pedagogy

Second-year Master's student

(Denov, Uzbekistan)

Abstract: This article examines landscape lyricism in the poetry of Abdulla Aripov as an important artistic and philosophical component of contemporary Uzbek literature. The object of the study is Abdulla Aripov's poetic legacy, and the subject is the thematic varieties and poetic techniques employed to depict nature in his works. The study employs literary-analytical, typological, and interpretive methods. Particular attention is paid to the philosophical, ecological, and symbolic functions of landscape. Artistic techniques such as mythologization, the humanization of nature, and poetic metamorphosis are analyzed. The scientific novelty of the study lies in the systematization of the poet's main types of landscape lyricism and the identification of their ideological and semantic characteristics. It is concluded that nature in Abdulla Aripov's poetry serves as a means of expressing the spiritual, moral, and existential problems of our time.

Key words: *landscape lyrics, thematic classification, poetic devices, philosophical ideas, modern Uzbek poetry.*

Вступление

В литературоведении пейзажная лирика часто рассматривается как разновидность описательной лирики, в которой чувства и переживания лирического героя передаются через описание природы. Стихотворения, в которых изображены пейзажи, могут быть посвящены различным темам: философским (например, «Осенние думы» А. Арипова), социально-политическим («Осенний воздух в весенние дни»), интимным («Вы не скучали по весне») и другим. Анализируя поэзию Абдуллы Арипова, мы пришли к выводу, что его произведения также затрагивают экологические проблемы, что стало одной из главных тем его творчества. Экологические вопросы можно выделить в отдельную категорию в классификации пейзажной лирики. В таких стихотворениях поэта, как «За Арал», «Заповедник», «Природа», явно прослеживается обращение к проблемам экологии.

Основная часть

В 1980-х годах Абдулла Арипов смело оспаривает традиционные представления о природе и жизни, используя поэтические средства для выражения новых философских и эстетических взглядов. Лирический герой поэта осознаёт свою неразрывную связь с природой, призывая людей бережно и мудро относиться к окружающему миру. Экологические проблемы стали одной из главных тем поэзии поэта. Тревога за судьбу нашей родной планеты, осознание себя единым целым с природой, призыв любить священную землю становятся одновременно трагическими и обнадеживающими моментами в лирике Абдуллы Арипова (Абдулхакимова, 2022: 57).

Поэтические приёмы изображения природы в современной узбекской поэзии разнообразны и зависят от философских и эстетических взглядов автора. Вот некоторые из них:

Мифологизация использование мифологических образов и фантастических элементов для изображения природы. В узбекской поэзии существует традиция выражения боли и тоски нашего времени через образы, характерные для фольклора. В таких стихотворениях мы видим потусторонние места, образы духов, призраков, демонов, упырей, ангелов, великанов и фей. Уникальность творческих людей в том, что они выходят

за рамки обычного человеческого мышления и смело пытаются выразить свои поэтические взгляды на других людей. В творчестве Абдуллы Арипова встречаются образы мифологических существ, которые служат выражением боли и тоски современности. Примером может служить стихотворение «Русалка», в котором описывается девочка-фея, найденная ночью у моря. (Арипов, 2000: 71).

*В ту ночь волны колыбели, неистово бушевавшие,
Они нашли девочку-фею лежащей на крыльце.
Она волшебная русалочка!
Белый снег в лунном свете,
Возрождались ли легенды до меня? (Построчный перевод наш)*

Олицетворение природы – наделение природных объектов человеческими чертами и характеристиками. В стихотворении «Булок» (или «Родник») Абдулла Арипов изображает фонтан в виде молодого человека, только что отправившегося в путешествие. Это символизирует переживания человеческого духа через образы природы. (Арипов, 2000: 86).

*Фонтан счастья открыл глаза однажды утром,
Он заблудился и побрел к реке.
Сразу же люди его пожалели и попытались
между горами и скалами проложить узкую тропу.*

Наблюдая за жизнью фонтана, читатель представляет его молодым человеком, только что отправившимся в путешествие. А под природой, описанной в этом стихотворении, скрываются музыкальные волны человеческого духа, в красочных красках природы. Мы видим воплощение естественного человеческого опыта. Перевод человеческих переживаний в явления природы и их оживление – один из художественных приемов, который Арипов любил использовать почти во всех своих пейзажных произведениях.

Метаморфоза – поэтическое преобразование природы в художественные формы. Поэт описывает изменения в природе как метафору человеческого существования и возвращения к Матери-Земле, что является частью мифологического восприятия мира. Поэт придает этой мифологической эволюции художественную форму. В стихотворениях, изображающих природу, мы встречаем два различных типа художественного преобразования. Согласно первой интерпретации, природа меняет свою традиционную форму.

Примерами могут служить стихотворения «Мелькает синяя птичка» и «Золотая рыбка», в которых природа преобразается через призму философских размышлений. В поэзии существует и второй структурно-семантический тип поэтической трансформации, связанный с творческими личностями. В данном случае творец мечтает вернуться к природе, стать ее частью (Арипов, 2021: 15). И стихотворение поэта «Соловей» как нельзя лучше соответствует этому:

*Не будь таким тщеславным, говоря:
«Ты понимаешь?», моя дорогая,
Ты соловей, мой соловей,
Соловей тебя понимает.*

Потому что невозможно не почувствовать, что речь идет о человеке, а не о соловье по своей природе.

1. Пейзажная лирика – через описание природных явлений. Поэтический образ природы вызывает в человеческом сердце тонкие чувства и через эти переживания пробуждает любовь к добру и прекрасному. Абдулла Арипов раскрывает изменения в природе и внутренние состояния человека. Это позволяет глубже осмыслить процесс взаимодействия природы и человеческой психики, как это видно в стихотворении «Осенние думы».

2. Обращение к природе – поэт использует прямое обращение к природе как к живому существу, что подчёркивает единство человека и окружающего мира. В стихотворении «Природа» Абдуллы Арипова умоляет природу стать ему сестрой и матерью, призывая уважать и любить её. Стихотворение Абдуллы Арипова «Природа» – произведение, созданное именно в таком ключе. Поэт обращается к природе, великому прибежищу человечества, и умоляет природу стать ему сестрой и матерью. Обращение к природе происходит из ее оживления, из поэтического понимания великой силы единства человека и вселенной. Поэт сравнивает духовный мир человека с состоянием природы. Он открывает свое сердце, тем самым побуждая людей чтить и уважать мать-природу. (Арипов, 2021: 98).

3. Монолог о природе – природа становится символом общественных и философских проблем, а через образы животных и природных явлений поэт выражает человеческие переживания. Традиция выражения невзгод времени, общественно-политических взглядов посредством языка природных явлений, вещей и предметов, растений и животных также ярко прослеживается в поэзии Абдуллы Арипова. Во многих случаях пейзаж, изображенный в стихотворении, становится символическим образом и образно раскрывает вечные проблемы бытия, общественной жизни, человеческого поведения, сущности жизни. Примером этого является стихотворение поэта «Птичий язык», в котором каждое четверостишие имеет индивидуальный стиль. Поэт использует монологи птиц, которые обращаются к человеку, призывая его к действию и размышлениям. (Арипов, 2013: 194). Рассмотрим последние две строки третьего четверостишия:

*Птицы говорят: «Милая моя, не упави в клетку,
Если вы застряли, ищите выход». (Построчный перевод наш)*

А.Арипов показывает жизненность, живость и естественность своей пейзажной лирики. Вероятно, именно благодаря этой безграничной любви поэтические образы расцветают, переходя на чистые страницы. Это отчетливо видно в газелях Бабура, особенно в его произведении «Бабурнаме» (Арипов, 2013: 135).

*Легкий ветерок дует по вишневым садам.
Мои глаза внезапно наполняются слезами.*

(Построчный перевод наш)

Возьмём строки из поэмы Абдуллы Арипова «Куклам» (Арипов, 2013: 42). Природные символы, основанные на символике цветов, ландшафта деревьев, травы и растений, привлекают внимание новыми гранями смысла в восприятии и выражении мира и духовности человека. Чаще всего отражаются образы мыслей, возникающие из глубины эмоций.

*Мелодии сердец, которые любят и любимы.
Певец газели найдет здесь свою музыку.
Роса на листьях, орошенных смехом,
Смех девушек подобен звукам фонтанов...*

(Построчный перевод наш)

В природных пейзажах у влюбленных и любимых людей есть своя песня, своя мелодия. Смех – роса на листьях, а смех девушек – игриво струящиеся ручьи. Они взаимосвязаны, позволяя нам видеть, как реальность жизни трансформируется в переживания, чувствовать удовольствие и, опять же, жить в объятиях этих настроений. Образы неба, земли, цветов в пейзажной лирике Арипова дают совершенно новую интерпретацию понятию красоты и девственности. Художественно-эстетический потенциал стихотворений определяется экспрессивным содержанием образа падающего с неба цветка.

Результаты и обсуждение

Создавая художественный мир с помощью пейзажа, поэт раскрывает еще одну смысловую грань слова, обогащая каждую деталь образа природы новой семантикой. В его творчестве прослеживается духовное мужество поэта в процессе совершенствования авторского художественного мышления или интерпретации изменений в характере лирических чувств. За кулисами всей жизни, прожитой в погоне за солнцем, совершенством, зрелостью, прослеживается гуманизм поэта. Потому что «поэт строит лирическую композицию на основе пейзажа, побуждая читателя размышлять, наблюдать и глубже анализировать законы бытия. Таким образом, он может придать содержанию стихотворения значимость, а форме – оригинальность» (Зарипов, 2023: 215).

Выводы

Поэзия Абдуллы Арипова – это не только выражение любви к природе, но и глубокое осмысление её роли в жизни человека. Его стихотворения становятся своего рода энциклопедией природы, в которой человек и природа объединены в единую гармонию. Через природу Арипов выражает не только эстетические, но и философские идеи о жизни, любви и судьбе, что позволяет воспринимать его произведения как особое художественное наследие, связывающее прошлое и настоящее, природу и человека. В этом контексте поэзия Абдуллы Арипова продолжает традицию поэтов, которые через образы природы передают самые глубокие и важные философские мысли, открывая читателям новые горизонты восприятия мира.

Iqtiboslar/ References/ Kaynaklar/ Сноски:

1. Абдулхакимова О. Литературно-эстетические взгляды Абдуллы Арипова. Диссертация кандидата наук. – Ташкент, 2022. – С.142.
2. Зарипов А. Абдулла Орипов шеърятда лирик кайфият ва ўзбек тилининг аҳамияти. // «Ўрта осийдан Анадўлигача: туркий халқлар тили, тарихи, маданияти ва этнографияси» мавзусида халқаро илмий-амалий конференция материалари. – Навоий, 2023. – С. 198-225
3. Абдулла Арипов. Избранные произведения. Четыре тома. Том первый. – Т.: Литература и искусство, 2000. – С. 375.
4. Абдулла Арипов. Избранные произведения. Восемь томов. Том 7. –Ташкент: Национальный институт имени Г. Гуляма, 2013. – С. 266.
5. Абдулла Арипов. Избранные произведения. Том 8. – Ташкент: Национальный институт имени Г. Гуляма, 2016. – С. 311.
6. Абдулла Арипов. Рождение поэта. – Ташкент: «Литература», 2021. – С.284.
7. Расулова З.Х. Литературно-культурные связи между Узбекистаном и Таджикистаном/ З.Х. Расулова // Вестник Таджикского национального университета. Серия филологических наук. – Душанбе, 2020. №2. – С. 274-280.

ФУНКЦИОНАЛЬНЫЕ ОСОБЕННОСТИ ВОКАТИВНЫХ ПРЕДЛОЖЕНИЙ В УЗБЕКСКОМ И РУССКОМ ЯЗЫКАХ

ЧОРИЕВ Баходир Абдилхомидович,

Денауский институт предпринимательства и педагогики,

Преподаватель кафедры русского языка и литературы

(Денау, Узбекистан)

 E-mail: baxodirchoriyev859@gmail.com

 ORCID: 0009-0002-9133-9984

 DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.18338079>

Аннотация: Предложения, представляющие собой обращения к собеседнику и выражающие яркие эмоциональные состояния – такие как призыв, просьба, гнев или радость – называются вокативными. Эти конструкции служат не только для именования адресата, но и для передачи чувств говорящего с помощью специфической интонации.

В данной статье рассматривается роль вокативных предложений как средства установления контакта, идентификации собеседника и выражения отношения автора в узбекском и русском языках. Анализируются методы привлечения внимания и демонстрации социально-эмоциональной позиции с помощью призывных конструкций как в художественной литературе, так и в разговорной речи. Особое внимание уделяется классификации вокативов и их интонационному своеобразие. Приведенные примеры иллюстрируют, что такие предложения могут нести как положительную, так и отрицательную эмоциональную окраску, подчеркивая значимость этих структур для межличностной коммуникации в обоих языках.

Ключевые слова: коммуникация, вокативные предложения, контакт, идентификация, оценочность, диалог, собеседник, эмоции, интонация, обращение, социальные отношения.

O‘ZBEK VA RUS TILLARIDAGI VOKATIV GAPLARNING FUNKSIONAL XUSUSIYATLARI

CHORIEV Baxodir Abdilhomidovich,

Denov tadbirkorlik va pedagogika instituti, Rus tili va

adabiyoti kafedrası o‘qituvchisi (Denov, O‘zbekiston)

Annotatsiya. So‘z-gaplarning kuchli murojaat, chaqiriq, g‘azablanish, shodlik kabi emotsional ma’nolarni anglatuvchi undalma shaklidagi bir turi vokativ gaplar deyiladi. Bunday gaplar so‘zlovchining kuchli emotsiyasini maxsus ohang vositasida aks ettiradi. Jumladan, mazkur maqolada vokativlar o‘zbek va rus tillarida muloqotni o‘rnatish, suhbatdoshni belgilash hamda so‘zlovchining munosabatini ifodalash vositasi sifatida ko‘rib chiqildi. Badiiy asarlar va so‘zlashuv nutqidan olingan dialoglardagi murojaatlar yordamida kishilarning suhbatni boshlashi, davom ettirishi va tinglovchi e’tiborini jalb etishi, shuningdek, ijtimoiy va emotsional munosabatini ifodalash usullari tahlil qilindi.

Tadqiqotda vokativ gaplarning turli ko‘rinishlari va ularning intonatsion xususiyatlariga alohida e’tibor qaratildi. Keltirilgan misollarda vokativlarning ijobiy hamda salbiy ma’noga ega bo‘lishi mumkinligi aniqlanib, bunday tipdagi gaplarning o‘zbek va rus tillarida insonlar o‘rtasidagi muloqotni tashkil etishda muhim vosita ekanligi ko‘rsatib o‘tildi.

Tayanch soʻzlar: *muloqot, vokativ gaplar, aloqa, identifikatsiya, baholash, dialog, suhbatdosh, his-tuygʻular, ohang, murojaat, ijtimoiy munosabatlar.*

FUNCTIONAL FEATURES OF VOCATIVE SENTENCES IN THE UZBEK AND RUSSIAN LANGUAGES

CHORIEV Bakhodir,

Denov Institute of Entrepreneurship and Pedagogy,
Teacher of the Department of Russian Language and Literature
(Denov, Uzbekistan)

Abstract: It is generally accepted that a type of exclamatory speech used to convey intense emotional meanings—such as appeal, crying, anger, joy, and similar feelings—is referred to as vocative speech. Such speech reflects the speaker’s heightened emotional state through a distinctive intonation. In particular, this article examines vocative speech as a means of initiating and maintaining communication, identifying the interlocutor, and expressing the speaker’s attitude in both Uzbek and Russian. The methods by which speakers begin, sustain, and regulate interaction, attract the listener’s attention, and express their social and emotional stances through appeals in literary works and dialogues drawn from everyday colloquial speech are analyzed.

The study pays special attention to various forms of vocative speech and their intonational patterns. The examples provided demonstrate that vocatives can convey both positive and negative meanings and confirm that such constructions play a significant role in organizing communication between people in Uzbek and Russian.

Key words: *communication, vocative sentences, phatic function, identification, evaluativeness, dialogue, interlocutor, emotions, intonation, address, social relations.*

Введение. Проблема вокативных предложений занимает особое место в современной синтаксической науке, вызывая споры в вопросе самой целесообразности выделения такого типа предложений на фоне других единиц синтаксиса. Традиционное описание вокативных предложений в известных учебниках и грамматиках русского языка, например в классическом издании «Синтаксиса русского языка», носит крайне лаконичный характер (Валгина, 2003: 189). Здесь вокативные предложения определяются как конструкции, в которых главным и единственным членом выступает имя лица – обращение, произнесённое с особыми интонационными и эмоциональными оттенками. В подобном случае само имя, выделенное интонационно, становится носителем целого спектра реакции говорящего, чаще всего отрицательной или напряжённо-экспрессивной (упрёк, сожаление, возмущение). Примером такого предложения являются просторечные обращения вроде: *Коля! Неужели не понимаешь задания?* произнесённое с упреком или недовольством, когда в самом обращении уже как бы содержится невыраженное, но подразумеваемое высказывание – своего рода упрек или вопрос без слов.

Основная часть В последние десятилетия в лингвистике усилился интерес к изучению коммуникативных функций речевых высказываний в различных ситуациях общения. В настоящей статье рассматриваются вокативы как особый тип обращений, функционирующих в узбекском и русском языках. Вокативные единицы участвуют в регулировании диалогического общения, выполняя фатическую, идентифицирующую и оценочные функции.

Фатическая функция вокативов направлена на установление, поддержание и размыкание речевого контакта. На начальном этапе диалогической интеракции важнейшими являются вокативные единицы, адекватно выражающие социальную ориентацию говорящего и тональность его дискурса, так как от этих высказываний зависит успех коммуникативного замысла.

На начальном этапе диалогической интеракции своими вокативными речевыми действиями говорящий привлекает внимание собеседника к своим речевым действиям, показывает свою заинтересованность в мнении партнера, его реакции, пытается завоевать доверие своими первыми шагами, т.е. вокативные реплики инициатора участвуют в установлении контакта. Например: *Aravakash uning so‘zini ilib oldi: – Shirin-shirin gap o‘rniga shirin-shirin ashuladan bo‘lsin, opa. Ta’rifingizni eshitib, jigarlarimiz laxta-laxta qon bo‘lib ketgan...* (Cho‘lpon, 2000: 20); *Пойдем, Иван Иванович, это никогда не кончится* (Чехов, 2024:189); *Николай, давайте на сене кувыркаться* (Чехов, 2024: 21); *Что, доктор, скажете?* (Чехов, 2024: 24); *Отчего, Миша, мы с тобою не лечим* (Чехов, 2024: 24); *Поучи-ка, умная голова, укажи выход* (Чехов, 2024: 24); *Для всех ты, гениальная бабка, изобретаешь и учишь всех, как жить, а меня хоть бы раз поучил...* (Чехов, 2024: 24).

Анализ примеров показывает, что вокативы выполняют фатическую функцию, то есть устанавливают контакт, привлекают внимание и размыкают речевой контакт.

В некоторых случаях вокативы используются коммуникантами как средства привлечения внимания. В этой роли они помогают заинтересовать собеседника и возбудить у него желание ответить для продолжения диалога. Например: *Bizning Miryoqub bilan tanishmisiz, azizim?* (Cho‘lpon, 2000: 56); *Евгений Константинович, где вы там шагаете?* (Чехов, 2024: 32); *Дай-ка мне, Гаврюша, чаю только без крыжовенного варенья!* (Чехов, 2024: 47); *Проходи, пещерный человек, проходи!* (Чехов, 2024: 75); *Садись, Шуручка, вот так...* (Чехов, 2024: 75); *Добрый, умный человек, посуди: ну, можно ли задавать такие задачи* (Чехов, 2024: 81); *Отчего вы всё сердитесь, Григорий Степанович?* (Чехов, 2024: 88).

В процессе коммуникации вокативы выполняют идентифицирующую функцию. Эта функция характеризуется использованием форм, позволяющих адресату идентифицировать себя как получателя речи, например: *Папа, шепотом сказал он, – я хочу есть. Позвольте, драгоценный...* (Чехов, 2024: 109).

Часто в языке одно и то же лицо получает различные номинации, которые используются не столько для идентификации предмета речи, сколько для того, чтобы дать о референте некоторую информацию или выразить к нему свое отношение, например: – *Aylanay, mehmon, kimdan xafa bo‘lib tushdingiz? Kim ozor berdisizga? Ayting! Qovog‘ingizni ochsangiz-chi! Yorug‘ dunyoga keldingiz! Shukur qiling! Sevining! Mundoq bir kuling! Kulimsirang! Pjaying!..* (Cho‘lpon, 2000: 8); *Мамуся! Иван Васильевич! Повторите еще раз, – я не расслышал!* (Чехов, 2024:106); *Папа, объясни, пожалуйста, этому господину, кому принадлежат Волосьи Лужки: нам или ему* (Чехов, 2024: 109).

Оценочная функция вокативов является наиболее значимой в русском языке. Характеризующая функция, то есть вокатив «характеризует психологический склад и социальный статус говорящего», кроме того, называя собеседника, мы тем самым оцениваем его, раскрываем свое отношение к адресату: *Е, Miryoqub aka! Siz xo‘jayin bilan birga yurasiz shaharma-shahar, qishloqma-qishloq – kayf qilib!* (Cho‘lpon, 2000: 162); *Ах, молодые люди, молодые люди!* Вы своим упрямством, своим материальным направлением, лишаете себя одного из высших наслаждений, наслаждений семейной жизни! (Чехов, 2024:

9). *Бедная моя!* Хотя я и с покорностью принимал наказания, но чем я вознаграждал ее гнев (Чехов, 2024: 10); *Ах, старый хрен! Старый хрен! Старая ты собака!* Так, значит, налимонился, что сидя уснул! *Умница! Хвалю, мамочка! Егорка! Егорка, черт! Заснули, черти, а в рот вам дышло, сто чертей и одна ведьма! Егорка!* (Чехов, 2024: 11).

Результаты и обсуждение. Как показывает анализ практического материала, среди вокативов, выполняющих оценочно – характеризующую функцию, можно выделить особую группу имен прилагательных в сочетании с притяжательными местоимениями, например: *Tog‘ odamlari judamergan keladi. Mening Fedyam, siz bilmaysiz, juda dovyurak narsa. Soldatlardan oldinda o‘zi chopib ketadi... qilichini sug‘urib!* (Cho‘lpon, 2000:149); Иван Иванович, Ленечка, *милые мои друзья*, возьмите вы во внимание коловратность моей судьбы (Чехов, 2024: 144); *Дусенька моя, девочка моя, башибабо!* Какая штука... (Чехов, 2024: 146); *Моя хорошая*, славная, нет выше награды для того, кто работает, борется, страдает... (Чехов, 2024: 169).

Нередко в речевом общении для выражения эмоциональной оценки имени прилагательные используются в сочетании с притяжательными местоимениями и именами собственными. Такие конструкции способствуют повышению интенсивности эмоционального воздействия на партнера, например: *Кулыгин. Милая моя, Маша, дорогая моя Маша...* Живем помаленьку, *ангел мой*, вашими молитвами и прочее (Чехов, 2024: 163); *Голубушка моя, родная моя*, несчастная, умоляю тебя, не мешай мне уезжать по вечерам из дому (Чехов, 2024: 31).

В приведенных примерах вокативы выражают позитивное отношение, теплоту, нежность, уважение, доброжелательность говорящего к адресату. Что касается оценочной функции, то всю совокупность отношений, передаваемых в процессе адресации речи лексическим содержанием обращений, часто рассматривают как социальное и эмоциональное отношение.

Социальное отношение передается вокативами, которые являются нормативными при определенных социальных отношениях коммуникативов: вокативы, передающие родственные, возрастные, должностные отношения, а также регулятивы: – *Voy, aylanay, xola*, – *dedi birdaniga Sultonxon. – Qiyomiddin hoji akamning onasimisiz? Voy, u kishi otamning eng yaqin o‘rtog‘i-ku!* (Cho‘lpon, 2000: 193); *Голубушка*, кого вижу! Иван Вильевич! Весьма рад! (Чехов, 2024: 163); *Коля, милый мой*, останься дома (Чехов, 2024: 31): чего же вы, душа моя, хотите? (Чехов, 2024:186); Я и сам, душа моя, что-то не совсем здоров (Чехов, 2024: 183); Эх, *милейшая Сарра*, выиграй я сто или двести тысяч, показал бы я вам, где раки зимуют (Чехов, 2024: 28); Поучи-ка, умная голова, укажи выход (Чехов, 2024: 24); Для всех ты, гениальная башка, изобретаешь и учишь всех, как жить, а меня хоть бы раз поучил... (Чехов, 2024: 24).

Интонационную выразительность вокативных предложений создают все интонационные средства в целом (частота основного тона, интенсивность произнесения, время звучания). Интонация способна выражать модальность этого типа предложений, т.е. не только какое-то объективное содержание, но и отношение говорящего к этому содержанию, придавая своеобразный оттенок высказыванию: сомнение, необходимость, долженствование и т.д. И каждое вокативное предложение имеет свою особую интонацию и определенный модальный оттенок, например: *Вот ты ссориться сюда приехал, душа моя ...* Идея-то идей, но надо, *брат*, иметь еще и эту штуку. Без этой штуки, *душа моя*, всем твоим лесам и торфам цена грош медный (Чехов, 2024:189); *Милостивые государи!* Все,

что только есть в природе прекрасного, чистого и возвышенного, все собрано в эти девять юных, непорочных существ (Чехов, 2024: 9).

Вокативное предложение способно передавать посредством соответствующих оттенков интонации характер эмоционально-волевой реакции говорящего, которая выступает в единстве с мыслительным процессом: *Саша*, пусть у него душа уляжется (Чехов, 2024: 188); Не будем говорить об этом, *Юлечка* (Чехов, 2024: 180); Итак, мой ангел, до семи с половиной часов (Чехов, 2024: 181).

Характерной особенностью вокативных предложений, по мнению А.Н. Гвоздева, является наличие восклицательной интонации, выражающей радость и приятное изумление (Гвоздев, 2015: 79); ля такой интонации характерно продление ударного гласного, произносимого на высоких тонах, например: Господа, выпьем тост за отличные отношения! (Чехов, 2024: 151); Неприятностей много, *Илья Ильич!* (Чехов, 2024: 141); *Николай Алексеевич Иванов*, объявляю во всеуслышание, что вы подлец! (Чехов, 2024: 84); Девочка моя, хорошая, какая ты забавная! (Чехов, 2024: 69); О любящее сердце! О ангел доброты! (Чехов, 2024: 8).

В узбекском и русском языках эмоциональное отношение передается вокативами, выраженными именами с оценочным значением, субъективной оценкой, а также зоонимами, например: *Jadid domla turib* «Ibrohim payg‘ambar – yahudiylar payg‘ambari, hatto to‘rt kitobdan biriga ham ega bo‘lgan emas», dedi. «Tavba, de, *eshak!*» deb baqirdim. Ortiqcha qizib ketibman. Keyin pushaymon bo‘ldimku-ya... Endi foydasi yo‘q. Afsus! Afsus!» (Cho‘lpon, 2000: 211); Болван, любишь много разговаривать... *Осёл!* (Чехов, 2024: 90).

В речи близких людей, в разговорах с детьми обращение часто сопровождается или заменяется перифразами, эпитетами с уменьшительно-ласкательными суффиксами: лапушка, зайка моя, голубушка: – Erdan umidni uzganman erta qachon! – dedi baland ovoz bilan Sultonxon. Keyin o‘ziga tomon kelayotgan Zebiga qarab izoh berdi: – Tunov kun mana bu kigizning tagidan kattakon bir chayon topib o‘ldirdim... Undan keyin xuddi yong‘oqday bitta buzoqboshini o‘ldirdim. Shundan beri kechalari uxlayolmay chiqaman. Tushimga kiradi, bosinqirayman... Uy yaxshi, *jonginam*. (Cho‘lpon, 2000: 199); *Василь Васильич! Батюшка мой, голубчик!* Ну, успокойтесь... Господи! (Чехов, 2024: 15); *Голубчик, Николай Алексеевич, мамуся моя, ангел души моей*, вы все нервничаете (Чехов, 2024: 21).

Анализ диалогических текстов демонстрирует, что одним из эффективных и широко применяемых средств выражения эмоциональной оценки являются имена нарицательные оценочного значения, мелиоративы, например: *Qizaloqcha*, nima bo‘ldi senga? (Said Ahmad, 2018: 56); *Жорженька*, не надо, не надо... (Чехов, 2024: 187); *Матушка*, я в отчаянии (Чехов, 2024: 188); чего же вы, *душа моя*, хотите? (Чехов, 2024: 186).

Приведенные примеры показывают, что в основе положительной лексики, иллюстрирующей положительно-оценочный тип коннотации, лежит симпатия, проявляющаяся в нежных, ласковых взаимоотношениях. Необходимо также обратить внимание на то, что значительным эмоционально-оценочным потенциалом обладают притяжительные местоимения «моё». Это свидетельствует о том, что адресат включается в личную сферу адресанта, повышая степень приватности общения.

Помимо вышеназванной оценки, вокатив также может выступать как средство выражения отрицательного отношения говорящего к адресату. Изучение стилистически сниженной лексики с точки зрения эмоционального состояния показало, что степень отрицательной оценочности варьируется.

Выводы: Приведенные примеры демонстрируют, что говорящий намерен вызвать у собеседника негативные чувства, причинить ему моральный ущерб и понизить уровень самооценки. Для оказания еще большего оскорбления и унижения партнера, а также для выражения ненависти и ярости в речевом общении довольно часто используются вокативы с наивысшей инвективной силой, например: *Bas, deyman, ahmoq, bo‘ldi! – deb qichqirdi u. – Hech narsadan xabaring yo‘q, valaqlay berasanmi? Mingboshiga bergin, deb qistab yurib, meni ko‘ndirgan eshonbuvamning o‘zlari bo‘lsa, nima deysan?* (Cho‘lpon, 2000: 101); – Дурак! Я тебе в морду дам! Чувствуя, что этого недостаточно для выражения ненависти, он подумал и прибавил: – Мерзавец! Сукин сын! (Чехов); – Дура!.. Убийца! Подлая сводница!.. Воровка!.. (Чехов, 1969:48).

В проанализированных примерах обоих языков вокативы передают отрицательно-эмоциональное отношение в грубой тональности. Они употребляются с намерением унижить, оскорбить или опозорить собеседника в пренебрежительной и уничижительной форме. Эмоциональные наименования адресата в таких случаях соотносятся с сиюминутными эмоциями говорящего и выражают общее эмоциональное состояние, как правило, употребляясь в виде целой обоймы, то есть являются эмотивными синонимами. При выражении брани и оскорблений происходит отрыв эмоционального наименования от логического денотата, и в результате этого мы наблюдаем преобладание эмотивности.

Таким образом, вокативы занимают важное место в процессе коммуникации как средства выражения эмоциональной оценки партнера. Рассмотренные вокативные высказывания подчеркивают способность говорящего передавать свое эмоционально-оценочное отношение к партнеру в дискурсе, регулируя их взаимоотношения в экспрессивно-эмоциональном плане.

Iqtiboslar/ References/ Kaynaklar/ Сноски:

1. Бабайцева В.В. Русский язык. Теория. 5-9 кл. Углубл. изуч.: учеб. для общеобразоват. учреждений. – М.: Дрофа, 2012. – 415 с.
2. Гвоздев А.Н. Современный русский литературный язык. – М.: Либроком, 2015. – 472 с.
3. Валгина Н.С. Современный русский язык: Синтаксис: Учебник/ Н.С. Валгина. – 4-е изд., испр. – М.: Высш. шк., 2003. – 416 с.
4. Чехов А.П. Рассказы, примечания А.Д. Степанова; художники Кукрыниксы. – Санкт-Петербург, 2024. – 384 с.
5. Чехов А.П. Пьесы: Чайка. Дядя Ваня. Три сестры. Вишневый сад. – Москва: Дет. лит., 1969. – 223 с.
6. Abdulhamid Cho‘lpon. Kecha va kunduz (roman). – Toshkent: «Sharq» nashriyot-matbaa kontserni tahririyati, 2000. – 272 b.

SAYLOV SIKLI BILAN BOG‘LIQ BO‘LGAN AN‘ANAVIY POETIK TURKUMLAR

BARZIYEV Oybek Xabibullayevich

Farg‘ona davlat universiteti O‘zbek tili va adabiyoti
kafedrası dotsenti, PhD (Farg‘ona, O‘zbekiston)

E-mail: barziyevoybek@8486.mail.ru

 ORCID: 0009-0008-2965-4514

 DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.18327582>

Annotatsiya: maqolada milliy uyg‘onish davri Farg‘ona adabiy muhitining vakili Muhammadaminxo‘ja Muqimiy satirik asarlarida boshlab bergan saylov mavzusi bilan bog‘liq an‘anaviy turkumlilik haqida gap boradi. Shoirning mazkur mavzu bilan bog‘liq an‘anaviy obraz va detallar, so‘z qo‘llash mahorati uning zamondoshlari bo‘lgan Xojajon Xo‘ja Rojiiy Marg‘iloniy, Nodim Namongoniy, mulla Yo‘ldosh og‘li Xilvatiylarning lirik meroslarida ham mantiqan davom etganligiga asosiy e‘tibor qaratiladi.

Milliy uyg‘onish davri Farg‘ona vodiysida o‘tkazilgan saylov siyosiy jarayoni va ularning salbiy oqibatlari mazkur shoirlar ijodida atroflicha yoritilib, ular an‘anaviy mavzu sifatida sayqal topib borganligiga asosiy e‘tibor qaratiladi.

Ma‘lumki, jamiyatda hukumat boshqaruvi uchun nomzodlarni saylash jiddiy va mas‘uliyatli jarayonlardan sanaladi. XIX asrning oxiri – XX asr boshlarida Farg‘ona vodiysining turli hududlarida o‘tkazilgan saylovlar otryadining nomzodlari va saylovoldi tashviqotlar xalq manfaatiga xizmat qilmay muayyan shaxs manfaatiga yo‘naltirildi. Yuqorida nomlari sanab o‘tilgan vodiyning shoirlari ijodida o‘z davrida tobora urchib borayotgan salbiy illatlar yoritiladi. Shu bilan birga jamiyatdagi tabaqalanish, ya‘ni boy va kambag‘allar o‘rtasidagi ijtimoiy va iqtisodiy nizolarning kelib chiqishi haqidagi umumlashma fikrlar bayoni maqola mazmunini yanada boyishiga xizmat qilgan. O‘z davrida jamiyatning qoloq qatlamlari sanalgan chorakor dehqonlar sinfining ruhan ezilganligi, ularning ayrimlarini saylash huquqidan ham mahrum qilinganligi haqidagi realistik voqealar tahlil doirasiga tortiladi. Bu kabi ijtimoiy-siyosiy voqealar Farg‘ona vodiysining qator shoirlari ijodida o‘z mazmunini saqlagan holda ommalashib borganligi va ular an‘anaviy mavzularga aylanib qolganligi xususida muayyan xulosalarga kelinadi.

Kalit so‘zlar: *turkum (sikl), saylov sikli, Turkistonning ijtimoiy-siyosiy hayoti, Oltiariqdagi saylov jarayoni, pulsirot tushunchasi, majoziy obrazlar, “g‘aflat uyqusi”, “G‘alati” radifli muxammas, rishva (pora).*

ТРАДИЦИОННЫЕ ПОЭТИЧЕСКИЕ ЦИКЛЫ, СВЯЗАННЫЕ С ТЕМОЙ ВЫБОРОВ

БАРЗИЕВА Ойбека Хабибуллаевича,

Ферганский государственный университет

Доцент кафедры узбекского языка и литературы, PhD
(Фергана, Узбекистан)

Аннотация: В статье рассматривается традиционная цикличность, связанная с темой выборов, впервые затронутая в сатирических произведениях представителя Ферганской литературной среды периода Национального Возрождения Мухаммадаминходжи Мукими. Особое внимание уделено мастерству поэта в использовании традиционных образов, деталей и слов, связанных с темой выборов, что

логически продолжили его современники – Ходжаджон Ходжа Рожи Маргилоний, Нодим Наманганий и мулла Ёлдош Хилватий. Политические избирательные процессы, проходившие в Ферганской долине в эпоху Национального Возрождения, и их негативные последствия нашли глубокое отражение в творчестве этих поэтов. Тема выборов со временем закрепились как традиционный мотив в их поэзии. Как известно, выбор кандидатов для управления государством является серьёзным и ответственным процессом. В конце XIX – начале XX века выборы, проходившие в различных районах Ферганской долины, зачастую служили не общественным, а личным интересам. В творчестве упомянутых поэтов нашли отражение такие социальные пороки, как коррупция, злоупотребление властью, социальное расслоение и противоречия между богатыми и бедными. Реалистическое изображение угнетённого пласта дехкан, лишённого даже права голоса, придало их поэзии глубокий социально-политический характер. Эти темы сохранили свою актуальность и стали традиционными мотивами в поэзии ферганских поэтов.

Ключевые слова: поэтический цикл, избирательный цикл, общественно-политическая жизнь Туркестана, выборы в Олтиарике, понятие «пулсирот», метафорические образы, «сон беспечности», мухаммас с радифом «Галати», взяточничество.

TRADITIONAL POETIC CYCLES RELATED TO THE ELECTION THEME

BARZIYEV Oybek,

Fergana State University Associate Professor of the
Department of Uzbek Language and Literature, PhD
(Fergana, Uzbekistan)

Abstract: The article discusses the traditional cyclical nature associated with the theme of elections initiated in the satirical works of Muhammadaminhoja Muqimi, a representative of the Ferghana literary environment of the National Awakening period. Particular attention is paid to the poet's mastery in using traditional imagery, details, and vocabulary connected with the election theme, which was logically continued in the lyrical heritage of his contemporaries—Khojajon Khoja Roji Margiloni, Nodim Namangani, and Mulla Yoldosh ogli Khilvati.

The political election processes held in the Ferghana Valley during the National Awakening period and their negative consequences are thoroughly reflected in the works of these poets. They treated the topic as a traditional theme that gradually acquired artistic refinement. It is generally accepted that the election of candidates for state governance is considered a serious and responsible process. At the end of the 19th and beginning of the 20th centuries, elections held in various parts of the Ferghana Valley often served personal rather than public interests.

The mentioned poets portrayed the increasing corruption, abuse of power, and social stratification of that period—particularly the conflicts between the rich and the poor. These reflections enriched the content of their works. The realistic depiction of the oppressed peasant class, deprived even of the right to vote, further expanded the social and political depth of their poetry. Such socio-political realities retained their relevance and became traditional motifs in the works of many Ferghana poets.

Key words: *poetic cycle, election cycle, socio-political life of Turkistan, election process in Oltiariq, concept of “pulsirof”, metaphorical images, “sleep of heedlessness”, “Strange” (G‘alati) series, bribery.*

Kirish

Milliy uyg‘onish davri o‘zbek adabiyoti tarixida Muhammad Aminxo‘ja Muqimiy o‘z davrida jamiyatda o‘tkazilayotgan saylov mavzusini lirik asarlari orqali yanada boyitgan shoirlardan sanaladi. U xalqning ijtimoiy hayotini, realistik uslubda jonli tasvirlagan. Uning ijodida saylov tasvirlari realistik ruh, satirik ohang va xalqona obrazlar bilan uyg‘unlashadi.

Adabiyotshunoslikda sikl (turkum) – bir mavzuga bag‘ishlangan, o‘zaro bog‘liq she‘rlar majmuasi. Saylov sikli – XIX asr oxiri va XX asr boshlarida shoirlarning xalq hayotidagi siyosiy jarayonlar, xususan, oqsoqol, qozilar va boshqa mansabdorlarni saylash jarayonlarini tasvirlovchi hajviy turkumlari. Bu turkumlarda shoirlar xalqning saylovdan kutgan umidi va reallikdagi adolatsizlikni qiyosiy badiiy obrazlarda aks ettirganlar.

Metodlar

Maqolada avtopsixologik va qiyosiy-biografik, tarixiy metodlardan badiiy maqsad yo‘lida unumli foydalanildi.

Adabiyotlar sharhi

Saylov sikli mavzusiga bag‘ishlangan Qo‘qon adabiy muhitining vakillari mavlono Muqimiy va Ubaydulla Solih o‘g‘li Zavqiy, Nodim Namangoniyning “Tanlangan asarlar”ida, 1982-yili adabiyotshunos olimlar A. Zohidov, A. Qayumov, A. Hayitmetov tomonidan nashr etilgan “Asrlar nidosi” nomli to‘plami hamda marg‘ilonlik Xojajon Xo‘ja Rojiyning www.ziyo.uz.com ijtimoiy tarmoqqa joylashgan she‘riy asarlarini sharhlashga harakat qilindi.

Asosiy qism

Muqimiyning an‘anasini davom ettirganlar orasida marg‘ilonlik Xojajon Xo‘ja Rojiy Marg‘iloniy xalq marosimlari, saylovlardagi manzaralarni badiiy qalamga olishda Muqimiy uslubidan ilhomlandi. Saylov sikliga oid an‘anaviy poetik turkumlar Muqimiy ijodida shakllanib, uning zamondoshlari va izdoshlari ijodida mantiqan davom ettirildi. Bu hol XIX asr oxiri – XX asr boshlaridagi Farg‘ona vodiysi adabiy muhitining o‘ziga xos an‘anasini saqlab qolganligini ko‘rsatadi. Shoirlar ijodi orasida Muqimiy ushbu an‘anaviy turkumni klassik darajaga olib chiqqanligi bilan ajralib turadi.

Milliy uyg‘onish davri o‘zbek adabiyotida saylov siklini yuzaga kelishiga o‘z davrining ijtimoiy hayotida yuz bergan qator siyosiy omillar sabab bo‘ldi. Farg‘ona vodiysi va unga yaqin bo‘lgan hududlarda yuz bergan ko‘ngilsizliklar tafsilotlari haqida “1882-yili Namanganda chor ma’murlarining soliq siyosatiga qarshi g‘alayonlar bo‘lib o‘tadi. 1883-yilda Chustda, 1885-yilda butun Farg‘ona vodiysida xalq harakatlari davom etadi. 1890-yilda Qumqo‘rg‘on qishlog‘ida, keyin boshqa qishloqlarda saylov nayranglariga qarshi ommaviy chiqishlar bo‘ladi. Masjidlardan xalqni qo‘zg‘olonga chaqiruvchi xatlar topiladi” [Халилбеков, 1998: 111] tarzidagi ma‘lumotlar uchraydi.

Ma‘lumki, XIX asr oxiri – XX asr boshlarida she‘riy asarlarda ijtimoiy-siyosiy mavzularni yoritish an‘anasi tobora kuchayib bordi. Shoirlar saylovlar, vakillik, amaldorlar, xalqning ijtimoiy-siyosiy hayotdagi o‘rnini ushbu mavzuda bitilgan an‘anaviy she‘riy turkumlar orqali yoritishga kirishdilar. Shoirlar xalq yig‘inlari, ovoz berish tartibi, oqsoqollar va amaldorlarning ishtirokini satirik ruhda tasvirlaganlar, chunki saylovlarda adolatsizliklar, boylar va amaldorlarning zulmi tobora avj olib borayotgan edi.

Mavlono Muqimiyning ayrim she'rlarida saylov jarayoniga ishora qiluvchi satirik lavhalar uchraydi. Xojajon Xo'ja Rojiy Marg'iloniy, Nodim Namongoniy, mulla Yo'ldosh o'g'li Xilvatiy, Ubaydulla Zavqiy kabi shoirlar ham bu mavzuda xalq dardini ifodalashga harakat qilganlar.

Saylov sikliga oid an'anva'iy poetik turkumlar xalqning real ijtimoiy-siyosiy hayotini, adolatsizliklarga qarshi satirik munosabatini ifoda etgan adabiy an'ana sifatida shakllangan. XIX asr oxiri Turkiston o'lkasida siyosiy-ijtimoiy hayot murakkab edi. Saylov jarayonlari ko'pincha adolatdan yiroq bo'lib, boylar va amaldorlarning ta'siri ostida o'tardi. Tez orada xalqning saylovdan kutilgan orzulari bilan real hayotdagi poraxo'rlik, mansabparastlik o'rtasida katta tafovut yuzaga keldi.

Muqimiy satirik she'rlari bilan mashhur bo'lib, unda saylov jarayonidagi adolatsizliklarni ochib beradi. Shoirning hajbiy yo'nalishda yozilgan lirik asarlarida saylov jarayonlari poraxo'r amaldorlarning hiylasi, boylar va ruhoniylarning manfaatparastligi namoyon bo'ladi. Muqimiy satirasi orqali saylov xalq manfaatini emas, balki yuqori tabaqa vakillarining foydasini ko'zlagan jarayon sifatida tasvirlanadi. Shoirning zamondoshlari Xojajon Xo'ja Rojiy Marg'iloniy Muqimiy an'anasini davom ettirib, saylov mavzusini hajviy va ijtimoiy ruhda yoritdi. Quyidagi misralar orqali shoir aholini ogohlikka da'vat etadi. Rojiy Farg'ona viloyati Oltariq hududidagi mahkamada bo'lib o'tgan saylov jarayonini kishilarga yov, ya'ni dushman deb baholaydi:

Ehtiyot bo'lgil, ukam, saylov kelur,

Topganingni sochgali bir dov kelur.

Oltariq mahkamida bo'lsang tirik,

Jon berib, jon olgali bir yov kelur [Асрлар нидоси, 1982: 186].

Nodim Namongoniy, Xilvatiy, Zavqiy kabi shoirlar ham zamonasining ijtimoiy muammolariga e'tibor qaratib, saylov jarayonidagi kulgili, lekin achchiq haqiqatlarni aks ettirdilar. Ularning ijodida saylov xalq kayfiyatini aks ettiruvchi satira, ijtimoiy hayotning “ko'zgu”si, adolatga chanqoqlik ramzi sifatida ko'rinadi.

Badiiy xususiyatlari esa satirik obrazlar – poraxo'r amaldor, yolg'onchi oqsoqol, aldangan xalq, xalqona tilga tobora yaqinlashib borish – oddiy xalq iboralari, kinoyalardan foydalanish an'anasi, hajviy vositalar – mubolag'a, istehzo, majoz kabi badiiy-tasviriyy vositalardan keng foydalanildi. Muqimiy va uning zamondoshlari ijodida saylov sikli mavzusi nafaqat adabiy turkum sifatida, balki xalqning ijtimoiy-siyosiy ongini uyg'otuvchi hodisa sifatida gavdalanadi. Ularning satirik she'rlari bugun ham tarixiy manba va badiiy meros sifatida ahamiyatlidir.

XIX asr oxiri – XX asr boshlarida Turkiston ijtimoiy hayotidagi saylov jarayonlari ko'pincha adolatli o'tmagan, unda boylar, amaldorlar va ruhoniylar o'z manfaatlarini ko'zlaganligi ifoda etiladi. She'riy asarlarda ilgari surilgan matn osti ma'nolari orqali oddiy xalq “xalq vakilligi” degan tushunchadan uzoq turganligi anglashiladi.

Muqimiyning hajviy lirik asarlarida poraxo'rlik, mansab talashish, xalqni aldaydigan oqsoqollar obrazlari yaratilgan. Saylovning xalqning to'kin hayoti uchun emas, balki davlat amaldorlari va boylarning manfaatlari uchun tashkil etilishi fosh etilgan. Muqimiy satirasi orqali saylov – “xalq taqdiri emas, balki manfaatdor tabaqalarning o'yin maydoni” ekanligi ko'rsatilgan.

Xojajon Xo'ja Rojiy Marg'iloniy Muqimiyga hamnafas bo'lib, saylovdagi adolatsizliklarni hajv va kinoya orqali tasvirlagan. Shoirning saylov siklidagi olingan quyidagi she'rida o'z davrida bo'lib o'tayotgan saylovlarga nisbatan “yo'l”, “g'ov”, “ovchilar”, “xar va gov” (eshak va sigir), “merganlar”, “to'ng'iz ovi”, “pul va pulsirrot”, “zov” singari tavsif va obrazlar orqali achchiq istehzo ifodalanadi:

Yo'l bilib yur, qozi, el saylovi bor,

Yo'lda elliksboshilarning g'ovi bor.
Ovchilar qo'ymas amal saylovida,
Qaysi yerda ko'rsa xaru govi bor.

Tuflab otmoqqa qozi saylovida,
Yaxshi merganlarga to'ng'iz ovi bor.
Pul bilan o'tsang qazo sarhaddiga,
Pulsirot ostida o'tlig' zovi bor [Асрлар нидоси, 1982: 186].

O'z davridagi mahalliy amaldorlar sayloviga aholini da'vat qilish ruhida yozilgan mazkur she'rda saylovlar jarayonining oddiy xalq hayotining og'ir ahvolini real yoritib berishga qaratiladi.

Ma'lumki, “sirot” so'zi (a. -yo'l) din. Islom manbalarida qiyomat kuni, oxiratga jannatga borish yo'lida jahannam (do'zax) uzra tortiladigan qilko'prik. Forslarda va musulmon turkiy xalqlarda “pulsiro, pul sirot” deb yuritiladi. Bunda forscha “pul” so'zi “ko'prik” demakdir [Ўзбек тилининг изоҳли луғати, 2008: 523]. Bunda forscha “pul” so'zi “ko'prik” demakdir” tarzidagi izohlar mavjud. Rojining poetik mahorati she'rning so'nggi misrasida yanada o'z davrida bo'lib o'tayotgan saylov jarayonlarini real tasvirlashga xizmat qilgan. Ya'ni ko'prik ostidagi ko'zga o't bo'lib ko'rinadigan “zov” – chuqurlik ushbu siyosiy jarayonning naqadar og'ir ahvolda ekanligini yoritib bergan.

Namangan adabiy muhitining vakillari Nodim Namongoniy, Xilvatiy va qo'qonlk shoir Zavqiylar xalq hayotini, undagi ijtimoiy jarayonlarni yoritishda Muqimiy an'anasini davom ettirgan, saylovdagi nohaqliklarni tanqid ostga olgan shoirlardan sanaladi. Mazkur shoirlarning she'riyatidagi badiiy xususiyatlar satirik vositalar kinoya, mubolag'a, hajv, istehzoning o'rinli qo'llanganligi bilan ahamiyatli sanaladi. Ularning saylov siklini ifoda etgan lirik asarlarida xalqona til ustuvor bo'lib, ular oddiy odamlarning nutqida xalq maqollari va xalqona iboralarning faol ishlatilishi bilan belgilanadi.

Davrning saylov mavzusidagi hajviy she'rlardagi an'anaviy obrazlardagi salbiy tiplar sifatida boy, bek, oqsoqol, poraxo'r amaldor aks etgan bo'lsa, xalq – aldangan, adolat izlayotgan, lekin imkoniyatsiz qatlam sifatida yoritiladi. Mazkur mavzudagi lirik asarlarning ma'naviy-ijtimoiy ahamiyati saylov mavzusining poetik ifodasi orqali xalqni ogohlikka, adolat talab qilishga undash yetakchilik qiladi. Shoirlar o'z asarlari bilan xalqning og'ir ahvolidan ko'zgusi deb bilganlar. Bu turkumlar adabiyotimizda ijtimoiy-siyosiy satiraning mustahkamlanishida muhim o'rin tutdi.

Muqimiy va uning zamondoshlari ijodida saylov sikli mavzusi xalq hayotining ijtimoiy-siyosiy ko'zgusi bo'lib xizmat qildi. Ularning satirasi orqali xalqni “g'aflat uyqusi”dan uyg'otish, adolatga chaqirish motivlari ustuvorlik qiladi. Bu an'ana keyingi davr o'zbek satirik adabiyotining shakllanishiga zamin bo'lgan. Saylov jarayoni “xalq irodasi” emas, balki poraxo'rlik, amaldorlarning manfaat o'yini sifatida tasvirlanadi. Oqsoqollik yoki boshqa lavozim uchun poraxo'r, munofiqlik qiluvchi odamlar nomzod bo'ladi. Oddiy xalq esa adolatni kutadi, ammo aldangan, hukmga qat'iy bo'ysungan holatda bo'y ko'rsatadi.

Xojajon Xo'ja Rojij Marg'iloniy Muqimiy an'anasini davom ettirib, saylovdagi amaldorlar hiylasini hajv qiladi. Nodim Namongoniy saylov jarayonida xalqning aldanganligini ochib beradi, boy va beklar qo'lidagi “saylov”ni istehzo qiladi. Bunday saylovlar “rishva”, ya'ni poraning oldi-berdisi asosida amalga oshayotganligini keskin fosh qiladi. Shoir “G'alati” radifli muxammasida Namangan hududidagi saylovning g'alati jarayonlarining salbiy tomonlariga alohida diqqat qaratiladi:

El etib mansab uchun bir-birga jangu talosh,
Yorilib fursati saylovda ko‘p ko‘z ila qosh,
Beribon rishva bo‘lur qoziyu alloma tarosh,
Pul olib makru hiyal birla qilar ayshi maosh,
Bo‘ldi ahvoli tamomiy Namangon g‘alati [Нодим, 1964: 14].

Shoirning mazkur muxammasida ko‘tarilgan asosiy mavzu o‘z davrining ijtimoiy muammolariga qaratilgan bo‘lib, uning yozilish tarixi va uning yuqoridagi bandining mazmuni haqida bo‘lib, 52 banddan iborat ushbu manzumaning 11-bandini Nodim soxta saylov mojarolariga bag‘ishlaydi. Saylov mojarosi va nayranglarini, saylovda hamma ishni adolat va insof emas, balki “rishva”, ya’ni pora hal qilishini ko‘rgan shoir bu holni qattiq tanqid ostiga oladi.

Rishva vositasi bilan rasmiy lavozimlarni egallagan shaxslarning kirdikorlari keng omma manfaatlariga qarshi qaratilgan bo‘lib, xalq ulardan norozi edi. “Dar shikoyati qozi” asarini Nodim xuddi shu mavzuga bag‘ishlaydi. Asarda hajv tig‘i qaratilgan qozi amalparast, takabbur, andishasiz shaxs, adolatsiz va zolim mansabdor sifatida satira tig‘i ostiga olinadi”, deya izoh beriladi.

Ubaydulla Zavqiy o‘tkir satirik ruh bilan saylovning asl mohiyatini ochadi, bu jarayonni xalq manfaatidan tobora yiroqlashib borayotganligini ta’kidlaydi. Shoir asarida ijtimoiy adolatsizlik va amaldorlarning buzqligini tanqid qiladi, bu ham saylov mavzusiga hamnafas ruhdur. Zavqiyning “Voqiai qozi saylov” nomli voqeaband usulda bitilgan masnaviysida saylov mavzusi o‘z davrida xalqning siyosiy ongini uyg‘otish vositasi bo‘ldi. Masnaviyda qozilik mansabiga o‘tirmoqchi bo‘lgan o‘z davrining realistik qahramonlari mulla kamol, Shokir qora, Hasanjon a’lam kabilar prototip bo‘lib kelgan. Shoir mazkur she’rida o‘z davrida jamiyatda tobora urchib borayotgan poraxo‘rlik va zinokorlik kabi salbiy illatlarni fosh qiladi. Asosiy voqealar Qo‘qon shahrining Xo‘jand dahasida bo‘lib o‘tadi:

Shahri Qo‘qonda, Xo‘jand dahasi,
Saylov hangomasi bo‘ldi basi.

Qoziyi vaqt ismi mulla Kamol,
O‘rnida qolmog‘ig‘a xom xayol.

Tutubkim jahonni tashvish-u g‘ami,
Forig‘ o‘lmayin bu g‘amdin dami.

Berib ellikboshiga o‘n ming so‘m,
Dedi: aylang na bo‘lsa rasm-rusum [Завкий, 1960: 55].

Masnaviyda ko‘tarilgan keyingi mavzu zinokorlik haqida bo‘lib, bir ayolning amri ma’ruf tilab qozining oldiga borib ushbu salbiy illat haqida savol berishi hamda uning “zohirida do‘zax azobini so‘zlaydigan, botinida fisq-fujur ishini ko‘zlashi” ayon bo‘ladi.

Natija

Lirik asarlari tahlil doirasiga tortilgan shoirlar xalqqa adolatli jamiyatni orzu qilishi, toza saylov istagini qumsash, ular xalq manfaatiga xizmat qilishi lozimligi haqidagi g‘oyalarini badiiy yo‘sinda yetkazdilar. Natijada saylov sikli orqali satira ijtimoiy kurash quroliga aylanib bordi. Mazkur mavzu ostidagi an’anaviy siklda lirik asarlarning badiiy-estetik ahamiyati satirik tiplar – poraxo‘r oqsoqol, sotqin qozilar, manfaatparast boylarni tanqid qilgan bo‘lsa, pozitiv obraz sifatida oddiy xalq, haqiqiy adolat izlovchilar namoyon bo‘ldi. Bu kabi hajviy asarlarda badiiy vositalardan esa mubolag‘a, istehzo, xalqona hazil, realistik tasvirlar ustuvorlik qiladi.

Milliy uygʻonish davri sheʼriyatida saylov sikli mavzusini ifodalash orqali xalqning adolatga intilishi, siyosiy ongining oʻsishi va satira qudrati kuchayib bordi. XIX asr oxiri – XX asr boshlarida Turkiston oʻlkasida yuz bergan ijtimoiy-siyosiy jarayonlar oʻzbek adabiyotida ham keng aks etgan. Shu davr shoirlari, xususan, Muqimiy va uning zamondoshlari xalq hayotining dolzarb masalalarini badiiy asarlarda ifodalab, ijtimoiy satiraning yangi yoʻnalishini shakllantirdilar. Ana shunday muhim mavzulardan biri saylov sikli boʻlib, u adabiyotimizda alohida poetik turkum sifatida shakllandi.

Iqtiboslar/ References/ Kaynaklar/ Сноски:

1. Халилбеков А. Наманган адабий муҳити. – Тошкент: Рухафзо, 1998. – 176 б.
2. Асрлар нидоси. Мумтоз ўзбек адабиётидан намуналар. Таҳрир хайъати: В. Зоҳидов, А. Қаямов, А. Ҳайитметов. – Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1982. – 327 б.
3. Нодим Намангоний. Танланган асарлар / Нашрга тайёрловчилар: Турсунов А., Халилбеков А. – Тошкент: Бадий адабиёт, 1964. – 88 б.
4. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 80000 дан ортиқ сўз ва сўз бирикмаси / Мадвалиев А. таҳрири остида. – Тошкент: “Ўзбекистон миллий энциклопедияси” Давлат илмий нашриёрит, 2008.
5. Завкий. Танланган асарлар / Нашрга тайёрловчи: Раззоқов Ҳ. – Тошкент: Бадий адабиёт, 1960.

O‘ZBEK VA TOJIK TILLARIDA FRAZEMALARNING SEMANTIK XUSUSIYATLARI

XIDIROV Rajab Gulmatovich,

Denov tadbirkorlik va pedagogika instituti o‘zbek tili
va adabiyoti kafedrası dotsenti, PhD (Denov, O‘zbekiston)

 E-mail: rajabhidirov@mail.ru

 ORCID: [0000-0002-3291-7169](https://orcid.org/0000-0002-3291-7169)

BO‘RONOVA Mekkamtosh Xoliqulovna,

Denov tadbirkorlik va pedagogika
instituti katta o‘qituvchisi (Denov, O‘zbekiston)

 E-mail: mexkamtoashb@gmail.com

 ORCID: [0009-0008-2107-9500](https://orcid.org/0009-0008-2107-9500)

 DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.18327393>

Annotatsiya: Maqolada o‘zbek va tojik xalqlarining maqol, hikmatli so‘z va frazemalarining tilda keng qo‘llanishi va shakllana borishi, til egalarining madaniyati, tarixi, urf-odatları, ichki his-tuyg‘ulari, orzu-umidlari, hamiyatini aniqlashda iboralarning beqiyosligi haqida ma‘lumot beriladi. O‘zbek va tojik tillarining parema va frazemalarga boyligi, ularning xilma-xilligi, leksikologiyada tutgan o‘rni va o‘ziga xos xususiyatlarini o‘rganish tillarning nafaqat lug‘aviy zaxirasining takomillashuviga, shuningdek, bu xalqlarning uzoq tarixiy do‘stlik ildizlari, hayotiy tajribalari va kuzatishlari, tafakkur qonuniyatlarini yorqinroq dalillash, tillardagi ayrim frazemalarning omonimik, sinonimik, antonimik va boshqa xususiyatlarini yoritishga xizmat qiladi. O‘zbek va tojik tillarining maqol, hikmatli so‘zlar va frazemalarining biri ikkinchisiga tematik o‘xshashligi, bir-birini to‘ldirish xususiyatlari, semasiologik jihatdan uyg‘unligi bu ikki xalq o‘tmishining ijtimoiy, iqtisodiy, siyosiy va ma‘naviy aloqalari natijasi ekanligi bayon etiladi.

Kalit so‘zlar: *maqol, hikmatli so‘z, parema, frazema, omonimiya, sinonimiya, antonimiya, majoz.*

СЕМАНТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ФРАЗЕМ В УЗБЕКСКОМ И ТАДЖИКСКОМ ЯЗЫКАХ

ХИДИРОВ Раджаб Гульматович,

доцент кафедры узбекского языка и литературы
Денауского института предпринимательства и педагогики, PhD
(Денау, Узбекистан)

БУРОНОВА Меккамташ Холикуловна,

старший преподаватель Денауского института
предпринимательства и педагогики (Денау, Узбекистан)

Аннотация: В статье представлена информация о широком использовании и формировании пословиц, мудрых изречений и фразеологизмов в языках узбекского и таджикского народов, о незаменимости фразем в изучении истории, культуры, традициях, внутренних переживаниях, надеждах и стремлениях носителей языка. Изучение богатого фонда узбекской и таджикской фразеологии, их разнообразия, места в лексикологии и специфических особенностей служит не только для насыщения лексического запаса языков, но и для более наглядного изображения давних исторических дружеских связей,

жизненного опыта и наблюдений этих народов, законов мышления, а также для уточнения омонимических, синонимических, антонимических и других особенностей некоторых идиом в этих языках. Утверждается, что тематическое сходство, взаимодополняющие особенности и семасиологическая общность пословиц, мудрых изречений и идиом узбекского и таджикского языков являются результатом социальных, экономических, политических и духовных связей в истории этих двух народов.

Kalit so‘zlar: *Пословица, мудрое изречение, парема, идиома, омонимия, синонимия, антонимия, образность.*

SEMANTIC FEATURES OF PHRASES IN THE UZBEK AND TAJIK LANGUAGES

Rajab KHIDIROV,

Associate Professor, PhD

Denov Institute of Entrepreneurship and Pedagogy

(Denov, Uzbekistan)

Mekkamtaash BURONOVA,

Senior Lecturer at the Denov Institute of

Entrepreneurship and Pedagogy (Denov, Uzbekistan)

Abstract: The article examines the widespread use and formation of proverbs, wise sayings, and idioms of the Uzbek and Tajik peoples in the language, cultural history, traditions, inner emotions, values, and identity. The article examines the richness of the Uzbek and Tajik languages in proverbs and idioms, their diversity, the theoretical challenges of determining their place in lexicology and identifying their semantic and functional characteristics. It also focuses on not only the enrichment of the lexical resources of these languages, but also on the deep historical roots of intercultural interaction and long-standing friendship between the two peoples, as well as on the life experiences and observations that have led to a clearer understanding of the laws of thinking, semantic relations such as homonymy, synonymy, antonymy, and figurativeness of certain idioms in these languages. It is argued that the thematic similarities, semantic complementarity, and semasiological harmony of proverbs, wise sayings, and idioms in the Uzbek and Tajik languages are the result of the historical social, economic, political, and spiritual ties between these two nations.

Key words: *proverb, wise saying, paremia, idiom, figurative meaning, homonymy, synonymy, antonymy, semantic relations, Uzbek language, Tajik language.*

Ma’naviyatimiz ravnaqi ko‘p jihatdan tilimiz taraqqiyotiga: so‘zlarni me’yorida, to‘g‘ri va o‘rinli qo‘llash, tilni toza saqlash, kishilar bilan ongli muomalada bo‘lish kabilarga bog‘liqdir.

Xalqlarning maqol, hikmatli so‘zlar va frazemalarining tilda keng qo‘llanishi va shakllana borishini o‘rganish til egalarining madaniyati tarixi, urf-odatlar, ichki his-tuyg‘ulari, orzu-umidlari, hamiyatini aniqlashga yordam beradi. “Frazelogik birliklar har qanday milliy tilning yuragidir, unda hayratlanarli darajada millatning ruhi va o‘ziga xosligi ifodalanadi” [Маслова, 2004: 11].

O‘zbek va tojik tillarining parema va frazemalarga boyligini, ularning xilma-xilligini, leksikologiyada tutgan o‘rni va o‘ziga xos xususiyatlarini keng qamrovli o‘rganib chiqish tilshunoslarning oldida turgan dolzarb muammo hisoblanadi. Parema va frazemalarni tadqiq etish o‘zbek va tojik tillarining nafaqat lug‘aviy zaxirasining takomillashuviga, shuningdek bu xalqlarning uzoq tarixiy do‘stlik ildizlari, hayotiy tajribalari va kuzatishlari, tafakkur

qonuniyatlarini yorqinroq dalillashga imkon beradi. O‘zbek va tojik tillarining maqol, hikmatli so‘zlar va frazemalarining biri ikkinchisiga tematik o‘xshashligi, bir-birini to‘ldirishlik xususiyatlari, semasiologik jihatdan uyg‘unligi bu ikki xalq o‘tmishining ijtimoiy, iqtisodiy, siyosiy va ma’naviy aloqalari natijasidir. Rus tilshunosi, frazeologiya sohasining yetuk mutaxassisi, Moskva frazeologiya maktabi asoschisi Veronika Nikolaevna Teliya frazemalar tarkibi haqida shunday baho beradi: “Tilning frazeologik tarkibi – bu lingvokultural jamoaning milliy o‘ziga xosligini aniqlaydigan ko‘zgudir” [Телия, 1996: 104]. Darhaqiqat, bu xalqlar og‘zaki ijodi namunalarini o‘rganish orqali psixolingvistika, etnolingvistika, sotsiolingvistika, lingvokulturologiya va kognitolingvistika sohalari uchun yetarlicha manbalarga ega bo‘lish mumkin. Masalan: Mahmud Koshg‘ariyning “Devonu lug‘ati-t-turk” asarida **“O‘kuz azaqi bo‘lg‘incha, buzag‘u bashi bo‘lsa yik”** (Ho‘kizning oyog‘i bo‘lguncha, buzoqning boshi bo‘lgan yaxshi) maqoli bor. Maqolda **“o‘kuz azaqi bo‘lg‘incha”** (ho‘kizning oyog‘i bo‘lguncha) va **“buzag‘u bashi bo‘lsa yik”** (buzoqning boshi bo‘lgan yaxshi) qismlari bir-biriga nisbatan antiteza shaklida birikib, vazifadoshlik (funksional) yo‘li asosida paydo bo‘lgan. Ma’nolaridan biri: **“o‘kuz azaqi bo‘lg‘incha”** katta korxonaning oddiy ishchisi bo‘lguncha, **“buzag‘u bashi bo‘lsa yik”** kichik korxonaning rahbari bo‘lish yaxshi, shunga o‘xshash ma’nolarni keltirish mumkin, umuman, “mustaqillik – bo‘ysunishdan yaxshi” degan ma’noda qo‘llanadi [Қошғарий, 1963: 412]. Yoki **“Tavg‘ach xanning to‘rqusi telim, tenglamazib bichmas”** (Qoraxitoy xoqonining ipak gazmoli ko‘p, lekin o‘lchamay kesilmaydi). Bu maqol metonimiya yo‘li asosida yuzaga kelgan, **to‘rqusi telim**, ya’ni *gazmoli* – boyliklaridan biri; ular **tenglamazib bichmas** – *o‘lchanmay, aniqlanmay* sarflanmaydi. Bunda ishni boshida puxta o‘ylash, ehtiyotkor bo‘lishga undab, isrofgarchilikka yo‘l qo‘ymaslik uqtirilgan [Қошғарий, 1963: 422]. Tojik tilida **“Be pir marav tu dar amoniy, harchand Iskandari zamoniy”** (Sen qanchalik kuchli, baquvvat va dono bo‘lsang ham, tajribali keksalar maslahatisiz, rahbarisiz biror ishni boshlama). Bu maqol metonimiya yo‘li bilan **pir** so‘zi *ota, keksa, rahbar* so‘zlarini qayta nomlash asosida paydo bo‘lgan. Yoki **“Ba joygahi xud nigoh karda, poy daroz kun!”** (Ko‘rpangga qarab oyoq uzat), ya’ni har kim o‘z moliyaviy sharoitga qarab ish qilishi, ortiqcha isrofgarchilikdan saqlanishi aytiladi. Maqolda **joygah** – *ko‘rpa* lug‘aviy birligi kishini yomon kunlardan asrovchi narsa ma’nosida kelgan, sinekdoxa yo‘li bilan hosil bo‘lgan [Фозилов, 1976: 187]. Ya’ni uxlashda, faqat oyoqlar *ko‘rpa* bilan yopilmaydi, butun tana yopiladi. Ko‘chma ma’noda: kichik (kam) yoki katta **maosh** (butun) bilan yashash mumkin, oilada o‘sha maoshga qarab chiqim qilinadi.

Parema va frazemalarda lisoniy birliklarning ifoda va mazmun jabhalari nomutanosiblikka asoslanadi. Frazemaning ifoda jabhasi, uning mazmun jabhasiga qaraganda, murakkabroqdir [Бердиалиев, 2013: 68]. Masalan, **Kampirning dardi – g‘oza** lisoniy birligini olaylik. Bu – frazema, ya’ni frazeologik ibora, grammatik shakllangan uch leksemadan **kampirning, dardi, g‘ozadan** tuzilgan. Biroq shu ibora tarkibida ulardan birortasi o‘z nominativ (lug‘aviy) ma’nosini saqlagan emas, **maqsad** degan ma’noga ega. Grammatik jihatdan shakllangan bu uch leksema o‘zaro semantik bog‘lanishga mutlaqo ega bo‘lmagan **maqsad** ma’nosidagi sememaga tenglashgan. Bu frazeologik birlikning tojikcha ko‘rinishida – **Dardi kampir g‘oza** o‘zbek tilida yuzaga kelgan hodisa singari uch leksema o‘zaro birikib, umumtilda **maqsad** lug‘aviy ma’no ifodasi uchun rasmiylashgan: **Kampirning dardi – g‘oza. – Dardi kampir g‘oza**, ya’ni har kim o‘z maqsadiga ega. O‘zbek tilining izohli lug‘atida g‘oza so‘ziga quyidagicha ta’rif berilgan:

G‘oza [f. – ayollar yuziga suradigan qizillik, elik] esk. Yuzga suriladigan, qizil rangli pardoz buyumi; elik. Gapga tushmas tamizi yo‘q bemaza, Suluvning betiga yarashar g‘oza. “Oysuluv”. Buncha yuzga g‘oza surib, Zeb berasan o‘zingga. Uyg‘un. Kampirning dardi g‘ozada

Har kim o‘z tashvishi, o‘z istagi, maqsadi haqida o‘ylaydi yoki qayg‘uradi, degan ma’noda ishlatilgan matal (O‘zbek tilining izohli lug‘ati, 2008: 453).

Oddiy ko‘rinishdagi frazemalarning ham ma‘nolari ancha bo‘ladi, chunki iboralar hammasi majoziy ma‘nolarda qo‘llanadi, shuning uchun ham frazemalarda *bir ma‘noli* va *ko‘p ma‘noli* atamaları qo‘llanmaydi. Masalan: **osmon bilan yercha** frazemasi “nihoyat baland narsa”, “juda katta narsa” kabi ma‘nolarni anglatadi.

Frazemalarda omonimiya, sinonimiya, antonimiya hodisalari va boshqa ko‘rinishlari ko‘p uchraydi. Masalan: omonimiya o‘zb. **gapga solmoq** – 1) *yaxshi gap bilan yo‘lga solmoq*; 2) *gap bilan band qilmoq*; 3) *tilga kirdirmoq*; 4) *rozi qilmoq*; 5) *turli savollar berib bilib olmoq* va b.; toj. **ba gap andoxtan** – 1) *bo gapi xub ba roh andoxtan*; 2) *ba guftugo‘ darovardan*; 3) *bo gap band kardan*; 4) *zabonashro go‘yo kardan*; 5) *savolhoi gunogun doda fahmida giriftan* va b.; 2) sinonimiya o‘zb. **gap sallada emas, gap kallada** – *aql bo‘yda emas, aql o‘yda*; **ahmoq o‘zi so‘zlab, o‘zi kular** – *ahmoq o‘zin bildirar, to‘garagin kuldirar*; toj. **bo yak tir du nishon zadan** – *az du chashma obno‘sh shuda mondan*; **gap parrandon** – *luqma dodan*; 3) antonimiya o‘zb. **kishi yurtida shoh bo‘lguncha, o‘z yurtida gado bo‘l**; **elga qo‘shilgan moy yutar, eldan ayrilgan qon yutar**; toj. **dar javoniy mastiy, dar piriy sustiy; dar har zarare, naf‘e hast** [Калонтаров, 1989: 320].

O‘zbek va tojik tillaridagi parema va frazemalarning semantik doirasida yuzaga kelgan o‘zgarishlar bo‘yicha quyidagicha tasnif keltirish mumkin:

1) o‘zbek va tojik tillarida omonimiya, sinonimiya, antonimiya va boshqa hodisalarning paydo bo‘lishining asosiy sababi, bu tillarda majoziy ma‘nolarning ko‘pligidir;

2) o‘zbek va tojik tillarida majoziy, metaforik va ko‘chma ma‘nolarining doirasi ma‘lum vaqt oralig‘ida susayib (torayib) qolishi: (**qora pul** – mayda pul, kichik, tanga-chaqa pul);

3) o‘zbek va tojik tillaridagi majoziy ma‘nolar faollashib, keng qamrovli darajada shakllanib borishi (**uyda qoling** – ishlarigizni uyda turib bajaring, tashqariga chiqmang, o‘zingizga va oila a‘zolarigizga, boshqalarga kasallikni yuqtirmang kabilar; masofaviy (onlayn) darslar);

4) mazkur tillardagi eski, nutqdan chetda qolgan majoziy ma‘nolarining qayta, yangicha ma‘nolarda tiklanishi hodisasi: (**hol-ahvol so‘rab turish** – xabar olish yoki telefon, internet, elektron pochta va boshqa usullar orqali so‘rash).

Xulosa, bugungi kunda o‘zbek va tojik tillarining parema va frazemalari qamrovi hodisalarini ko‘proq tadqiq etish, turli tizimdagi tillar bilan aloqalarni izchil o‘rganish zamon talabi deb o‘ylaymiz.

Iqtiboslar/ References/ Kaynaklar/ Сноски:

1. Маслова В.А. Лингвокультурология: учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений. 2-е изд., стереотип. – М.: Издат. Центр Академия, 2004. – 208 с.
2. Телия В.Н. Русская фразеология (Семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты). – М., 1996. – 288 с.
3. Махмуд Кошғарий. Девону луғатит турк. Том 2. – Тошкент, 1963. – 427 б.
4. Махмуд Кошғарий. Девону луғатит турк. Том 3. – Тошкент, 1963. – 468 б.
5. Фозилов М. Фарҳанги зарбулмасал, мақол ва афоризмҳои тоҷикию форсӣ. – Душанбе: Ирфон, 1976. – 200 с.
6. Бердиалиев А., Хидиров Р. Ҳозирги ўзбек адабий тили. Лексикология. Фразеология. Лексикография. – Хўжанд, 2013. – 150 б.

7. Калонтаров Я.И. Мудрость трех народов. Панду ҳикматҳои се халқ (Уч халқнинг ҳикматлари). – Душанбе: Адиб, 1989. – 348 б.

Ўзбек тилининг изоҳли луғати. – Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2008. – 591 б.

O‘ZBEK TILSHUNOSLIGIDA LEKSEMANING LINGVISTIK TADQIQI

O‘RAZOV Alisher Doniyorovich,

Guliston davlat universiteti

O‘zbek tilshunosligi kafedrası o‘qituvchisi

(Guliston, O‘zbekiston)

 E-mail: orazovalisher96@gmail.com

 ORCID: [0009-0006-3924-4231](https://orcid.org/0009-0006-3924-4231)

 DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.18327205>

Annotatsiya: Ushbu maqolada o‘zbek tilshunosligida so‘zga xos xususiyatlar va uning tadqiqi masalasi uzoq davrlardan beri o‘rganib kelinadi. Bu bizga o‘zbek tilshunosligining tarixidan ma’lum. Tilimizning yaqin o‘tmishiga nazar tashlasak, zamonaviy o‘zbek tilshunosligida leksikologiya bo‘limining jiddiy tadqiqi XX asrdan boshlanganligining guvohi bo‘lamiz. Leksema bo‘yicha A.Hojiyev, Sh.Rahmatullayev, I.Qo‘chqortoyev, B.Mengliyev, R.Sayfullayeva, A.Nurmonov, M.Mirtojiyev, H.Ne‘matov kabi tilshunos olimlarning tadqiqot ishlarida talqin qilingan. Leksema va so‘z munosabati til va nutq bog‘liqligining o‘zaro aloqadorligining muayyan birliklardagi aniq ko‘rinishi ekanligi, o‘zbek tilida leksema va uning lisoniy tabiati va nutqiy voqelanishi, leksemaning til qurilish birligi sifatidagi mavqeyi, yasama so‘zning lisoniylashib leksemaga aylanishi, o‘zbek tilining o‘z tabiati bo‘yicha leksema va morfemaning bir-biridan farqi (yetakchi morfema va ko‘makchi morfema), leksemaning alohida til qurilish birligi ekanligi haqida o‘zbek tilshunos olimlari tomonidan olib borilgan ilmiy-tahliliy tadqiqotlar, shuningdek, leksemaga oid ayrim qarashlar va fikrlar tahlilga tortilgan.

Kalit so‘zlar: *leksikologiya, leksik sath, so‘z, leksema, til sistemasi, dialektika, til birligi, morfema.*

ЛИНГВИСТИЧЕСКОЕ ИССЛЕДОВАНИЕ ЛЕКСЕМ В УЗБЕКСКОЙ ЛИНГВИСТИКЕ

УРАЗОВ Алишер Дониёрович

Гулистанский государственный университет

Преподаватель кафедры узбекского языкознания

(Гулистан, Узбекистан)

Аннотация: В данной статье на протяжении длительного времени изучаются особенности слов и их исследование в узбекском языкознании. Это известно нам из истории узбекского языкознания. Если мы посмотрим на недавнее прошлое нашего языка, то увидим, что серьезное изучение лексикологии в современном узбекском языкознании началось еще в XX веке. Лексема интерпретируется в исследованиях таких лингвистов, как А. Ходжиев, Ш. Рахматуллаев, И. Кочкортеев, Б. Менглиев, Р. Сайфуллаева, А. Нурмонов, М. Миртоджиев, Х. Неъматов. То, что взаимосвязь лексемы и слова является ярким проявлением взаимосвязи языка и речи в отдельных единицах, лексема и ее языковая природа и речевая реализация в узбекском языке, положение лексемы как языковой строительной единицы, лингвистическое преобразование искусственных слов в лексемы, отличие лексем и морфем по природе узбекского языка (базовая морфема и аффиксная морфема), Научно-аналитические исследования, проводимые узбекскими лингвистами о лексеме как самостоятельная языковая единица, а также анализируются некоторые взгляды и мнения о лексемах.

Ключевые слова: лексикология, лексический уровень, слово, лексема, языковая система, диалектика, языковая единица, морфема.

LINGUISTIC RESEARCH OF LEXEMA IN UZBEK LINGUISTICS

URAZOV Alisher

Gulistan State University

Teacher of the Department of Uzbek Linguistics

(Gulistan, Uzbekistan)

Abstract: In this article, the specific features of words and their research in Uzbek linguistics are examined from a historical perspective. This can be observed from the history of Uzbek linguistics. When we look at the recent past of our language, we can see that the systematic study of lexicology in modern Uzbek linguistics began in the 20th century. The lexeme is interpreted in the research works of such linguists as A. Hojiyev, Sh. Rakhmatullayev, I. Kochkortoyev, B. Mengliyev, R. Sayfullayeva, A. Nurmonov, M. Mirtojiyev, and H. Ne'matov. The article analyzes scientific and analytical studies conducted by Uzbek linguists on the lexeme as a distinct language-forming unit, including the relationship between lexeme and word as a manifestation of the interaction between language and speech, the linguistic nature of the lexeme and its realization in speech in Uzbek, the position of the lexeme as a structural unit of language, the linguistic transformation of artificially created words into lexemes, as well as the distinction between lexemes and morphemes (base morphemes and affixal morphemes) in accordance with the typological features of the Uzbek language. Some scholarly views and interpretations of the lexeme are also discussed.

Key words: *lexicology, lexical level, word, lexeme, language system, dialectic, language unit, morpheme.*

Kirish. Ma'lumki, til sathlari orasida leksik sathning o'rni nihoyatda ahamiyatli ekanligi keyingi tadqiqotlarda yanada oydinlashdi. O'zbek sistem tilshunosligi taraqqiyotining dastlabki davrida leksema til birligi sifatida sanab o'tilmadi, lekin ma'lum bo'ldiki, leksema til qurilish birligining eng asosiy tipik birligi ekan. Bu haqida Ferdinand de Sossyurning ham mulohazasini keltirib o'tish o'rinli, ya'ni "Til –tushunchalarni ifodalovchi belgilar sistemasidir", – deb ta'rif berib, fonema, morfema, leksema (so'z), so'z birikmasi va gapni sanaydi. Shu til belgilari orasida eng tipik lisoniy belgi – leksema (so'z) hisoblanishini aytib o'tgan edi. "Bu xulosa shuning uchunki, insoniy bilimlarning barchasi va predmetlarning obrazlari orqali bilish ajdodlarning fikrlash jarayonining natijasi sifatida so'zlarda o'z ifodasini topgan. Shunday qilib, so'z birligi akumlyativ ma'noga ega, u ya'ni ilgaridan jamlanib kelinayotgan axborotlar yig'indisidan iborat" (Mengliyev, 2002: 26). E'tibor bersak, yuqoridagi fikrlar mustaqil ma'noli tushuncha anglatadi oladigan leksemalar (so'zlar) bo'lib, ular tavsiflovchi, ta'riflovchi belgilarga ega. Til sistemasi va strukturasida leksik sathning tutgan o'rnini ochib berish, unga xos bo'lgan umumiy hamda xususiy qonuniyatlarni aniqlash, leksemalarning paradigmatic (ichki), syntagmatic (tashqi) va pragmatic (nutqiy-uslubiy) xossalari asosida o'zbek tilining leksik sathidagi semantik maydonlarni topish hamda tadqiq qilish bugungi kunda o'zbek tilshunosligining oldida ko'ndalang bo'lib turgan asosiy masalalardan biridir. "Til egasi ongida borliqdagi ma'lum bir voqelik bilan bevosita aloqada bo'lgan lisoniy birlik sifatida qarash lozim" (Mengliyev, 2002: 16).

So'z-leksema muayyan mazmunning, ma'noning, sememaning shakli, formasidir. Shuningdek, morfemalar (asos va affikslar) ham muayyan ma'noni, mazmunni ifodalash shakli

(formasi) hisoblanadi. Bunda yetakchi morfema leksik ma’noning, ko‘makchi morfema esa grammatik ma’noning formasi, ifodalovchisi bo‘lib keladi. Demak, morfemalar ham shakl va mazmun munosabatini o‘zida tashiydi [Rasulov, 2006: 29].

Tadqiqotning obyekti va qo‘llanilgan metodlar. Borliqdagi muayyan moddiy va nomoddiy narsa, hodisa, voqeliklarni ushbu yo‘llar orqali qabul qilishi haqida o‘z munosabatini bildirib quyidagilarni yozadi, ya’ni I.P.Pavlov ta’limoti bo‘yicha inson obyektiv borliqni ikki xil yo‘l bilan qabul qiladi:

a) predmet - hodisalarning kishi sezish (eshitish, ko‘rish, ta’im bilish) a’zolariga bevosita ta’siri orqali - birinchi signallar istemasi;

b) so‘zlarning ta’siri orqali - ikkinchi signallar sistemasi [Rasulov, 2006: 43].

Ikkinchi signallar sistemasi insonlar tomonidan yaratilgan shartli belgi bo‘lib, so‘z-leksema ifodalaydigan tushuncha signifikat deb ataladi. Leksema vositasida nomlanuvchi, ataluvchi narsa-buyum yoki hodisa denotat hisoblanadi Denotat bilan bog‘liq, uni bevosita bildiruvchi ma’no esa denotativ ma’no deb yuritiladi. Demak, inson mana shu denotativ ma’no orqali ataluvchi narsa-buyum yoki hodisani tasavvur qiladi, anglaydi.

Professor R.Rasulov til sistemasida o‘ziga xos mikrosistemaga, leksemaga, quydagicha ta’rif beradi: “Muayyan birlik bo‘lgan so‘z (leksema) ikki planli belgi sifatida tovush va ma’no, ifoda va mazmun tomonlarining dialektik bog‘liqligidan iborat bo‘lib, nominativ birlik holatida ijtimoiy vazifa bajaradi. So‘z (leksema) muayyan birliklar ichida ham shaklan, ham mazmunan – sifat jihatdan mukammal bo‘lib, tilning ijtimoiy vazifa bajarishida semantik – funksional yetakchilik qiladi, qudratli vosita – mikrosistema hisoblanadi” [Rasulov, 2006: 43].

Olingan natija va ularning tahlili. Leksemalarning ifoda va mazmun rejaları orasidagi munosabat antonim, sinonim, omonim, paronim deb nomlanuvchi leksik mikrosistemalarni belgilashda ham hisobga olinadi. Sistem-struktur tilshunoslikda esa bevosita kuzatishda berilmagan, faqat nutqqa tayanilgan holda aqliy yo‘l bilan ochiladigan til birliklarining tabiati dialektik umumiylik, imkoniyat va mohiyat sifatida tushuniladi hamda bu tilshunoslik dialektik umumiylik, imkoniyat va mohiyatni ochish usullari – dialektik, radionalistik (aqliy) tahlil metodologiyasiga asoslanadi. Dialektik tahlil metodologiyasi falsafiy va boshqa ilmiy adabiyotlarda nazariy bilimlar metodologiyasi deb ham ataladi [Me’matov, 1993].

XX asr fanidan mustahkam o‘rin ola boshlagan dialektik usulning mohiyati shunda ediki, bu usul tadqiqotchilarni narsa va hodisalarning bevosita tashqi kuzatilishida (ko‘rish, eshitish, o‘lchash kabilarda) aks etadigan xususiyatlarini tavsiflash bilan aralashtirmaslikka, balki bu xususiyat va xossalarning zaminida yotgan mohiyatni aqlanf anglashga hamda tushuntirishga undadi. Dialektika, mentalfizikadan farqli o‘laroq, borliq va ongning rangbarang xususiyatlari har doim o‘zaro aloqadorlik, bog‘liqlikda olib o‘rganilmog‘i lozimligini ko‘rsatadi.

Tilning turli qirralarini uzviy tarzda birlashtirib, uni yaxlit bir butunlik, bir sistema sifatida o‘rganuvchi tilshunoslik asrimizning XX yillarida shakllandi va sistem-struktur tilshunoslik nomi bilan mashhur bo‘ldi. Shuni ham aytib o‘tish kerakki, Ferdinand de Sossyur asos solgan XX asr sistem tilshunosligi bag‘rida o‘nlab yangi lingvistik oqim va maktablar vujudga keldi, ularda ulkan zamonaviy yutuqlar qo‘lga kiritildi.

Istiqlol hamma fan, hamma soha bo‘yicha jiddiy ilmiy tadqiqot olib borishga keng yo‘l ochdi. O‘zbek tilshunosligini Yevropa, ayniqsa, rus tilshunosligi andozasi ta’siridan chiqardi. Endi o‘zbek tilshunosligi mustaqil tarzda, asosan, o‘zbek tilining o‘ziga xos xususiyatidan kelib chiqqan holda til hodisasini baholash yo‘lini tanladi. Albatta, tadqiqot ko‘lami kengaydi. Ular ishlarida leksema va so‘z, leksemaning mazmun-mundariyasi va uning tarkibiy

qismlari, birikuvchanlik imkoniyatlari, paradigmatic qatorlari va munosabatlari kabi masalalar atroflicha tekshirila boshlandi.

Leksema va soʻz umumiylik va xususiylik dialektikasi bilan bogʻlangan boʻlib, soʻz xususiylik sifatida umumiylikning – leksemaning amaldagi koʻrinishi, harakati, muayyan vazifa bajarishidir. Leksema va soʻz munosabati aslida til va nutq bogʻliqligining, oʻzaro aloqadorligining muayyan birliklardagi aniq koʻrinishi, tasdigʻidir. Xullas, leksema termini “tilning lugʻat tarkibiga mansub soʻz”, “lugʻaviy maʼnoli soʻz” degan maʼnoda, soʻzning bir vazifasidagina qoʻllanadi. Qolgan hollarda “soʻz” oʻrnida “leksema” qoʻllanmaydi. Masalan, soʻz yasalishi, soʻz shakli, soʻz urgʻusi, soʻz birikmasi, soʻzlarning paydo boʻlishi, lugʻatning soʻzligi v. h. [Hojiyev, 2010; 19].

Professor H.Neʼmatov: “Tilning nomlash, ifodalash, koʻrsatish uchun xizmat qiladigan ideal xotira birligi leksemadir”, – deya leksemaning asosiy xususiyatlarini koʻrsatib oʻtadi [Neʼmatov, 1993: 8].

Oʻzbek tilida leksema nima ekanligi nuqtayi nazaridan aytganimizda, bilamizki, Yevropa tillari Hind-Yevropa til oilasiga mansub boʻlib, Oltoy tillar oilasiga kiruvchi turkiy boʻlgan oʻzbek tilidan har tomonlama farq qilishi maʼlum. Bu farq, masalan, ishimizga taalluqli boʻlgan leksema misolida koʻrib oʻtsak. Oʻzbek tilshunosligida sistem tilshunoslikning taraqqiy etayotgan dastlaki paytlarida leksema til birligi sifatida sanab oʻtilmagani shu davrda yaratilgan tilshunoslik adabiyotlaridan maʼlum, masalan, H.Neʼmatov va R.Rasulovlarning “Oʻzbek tili sistem leksikologiya asoslari” kitobida til birliklari sifatida asosan quyidagilarni sanab oʻtilgan:

- 1) fonema;
- 2) morfema;
- 3) qolip (konstruksiya, qurilma, model) [Neʼmatov, Rasulov, 1995: 12-22].

Shu davr oʻlaroq, hali leksema til birligi sifatida koʻrilmay yuqorida sanab oʻtilganlar muayyan moddiy koʻrinishda nutqda voqelashib, namoyon boʻluvchi – oʻzgarmas birliklar [Neʼmatov, Rasulov, 1995: 22] tushinilishi, nazarda tutilishi aytiladi va tilshunoslar tomonidan toʻlalagicha til birligi sifatida hali qabul qilinmagan edi. Leksema toʻlaqonli til qurilish birligi sifatida oʻzbek tilining tabiatini hisobga olgan holda tadqiq qilgan akademik A.Hojiyev, professor B.Mengliyev kabi olimlar flektiv boʻlgan tillaridagi leksema talqini bilan agglyutinatativ tillardagi leksema talqinida katta farq borligi, leksema nazariy tilshunoslikka tayangan hind-yevropa tillari leksemalari bilan qanday munosabatda degan muammoning qoʻyilishi va hal etilishi mazkur masala yechimiga olib keluvchi asosiy omil ekanligini keltirib oʻtadi. Lisoniy birlikka oid boʻlgan morfema va leksemani chegaralab, turkiy tillar uchun oʻzak va morfema bir-birini qoplovchi hodisalar emasligini [Mengliyev, 2002; 20] taʼkidlab oʻtadilar. Professor B.Mengliyev ularni bir-biriga oʻzbek tilining tabiatidan kelib chiqib ikki til birligini (leksema va morfemani) solishtirar ekan, dastlab oʻxshash tomonlari haqida quyidagilarni keltiradi:

- ikkalasi ham tilning eng kichik maʼnoli boʻlagi;
- ularning bu jihati bilan fonema bilan ziddiyatda boʻlishi;
- oʻzak ham, morfema ham yaxlitlik, umumiylik, tayyorlik, majburiylik, takrorlanuvchanlik xossalari ega.

Shuningdek, olim farqli tomonlari haqida ham fikr bildirib, har ikkisi boshqa-boshqa til birligi ekanligini ularning ilmiy taʼrifdagi tafavut orqali bilib olish mumkinligini keltiradi. Masalan:

- leksema kishi ongida aniq denotativ maʼnoga ega boʻlib, borliqning biror boʻlagi bilan aloqador holda idrok qilinishi;

– morfema mustaqil denotativ emas, nisbiy ma’noviy mustaqillikka ega bo‘lib bog‘lanishlarsiz real ma’no kasb etmasligi.

Shuningdek, bu borada, ya’ni morfema va leksema talqiniga doir ilmiy izlanishlar olib borgan akademik A.Hojiyev ham o‘z munosabatini bildirib o‘tadi. Morfema haqida ikki xil fakt mavjud ekanligini aytadi olim, ya’ni:

1) so‘zning ma’noli qismlarini morfema deb qarash va shunday qismlarning mohiyatini o‘rganish;

2) morfemani til birligi, til qurilishining asosiy birliklaridan biri hisoblash va shunday birlik sifatida uning, u bilan bog‘liq hodisalarning mohiyatini tadqiq etish [Hojiyev, 2010; 23]. Olimning ta’kidlashicha, morfemani bunaqa ikki xil tushinish, uning tahlilida ham turli xatoloklarni, noto‘g‘ri xulosalarni keltirib chiqaradi. Olim morfema bilan bog‘liq chalkashlikning kelib chiqishi ayrim tilshunoslikka, jumladan, rus tilshunosligiga oid adabiyotlarda morfema yuzasidan bildirilgan fikr-mulohazalar o‘zbek tilshunosligiga ko‘chirilyapti hamda “morfema” deb atalayotgan til birligi o‘zbek tilining tabiatidan kelib chiqib belgilanmaganligini [Hojiyev, 2010; 24] ketirib o‘tadi. Akademik A.Hojiyev morfema masalasi bo‘yicha “asos morfema” va “affiks morfema” kabi terminlar noto‘g‘ri ekanligini aytib, shu terminlarni qo‘llaganlarni ham tanqid qilib o‘tadi va ushbu misol orqali o‘z munosabatini keltiradi. Masalan, ish – so‘z, leksema, *-chi*, *-par*, *-imiz*, *-ga* morfemalar hisoblanadi, ya’ni bu morfemalar esa faqat ish so‘zining morfem tarkibini hosil qiluvchi, faqat ish so‘zi bilan qo‘llanuvchi birliklar emas, balki ular tilda mavjud bo‘lgan so‘zlardan yasama so‘z va so‘z shakllarini hosil qiluvchi tayyor birliklar morfemalardir.

Bundan tashqari, akademik A.Hojiyev o‘zbek tilida leksema talqiniga tanqidiy-tahliliy yondashib, uni til birligidagi aniq o‘rnini belgilashni maqsad qilib oladi. O‘zbek tilida kuzatilayotgan ayrim holatlarga e’tiborini qaratadi. Aytaylik, “leksema” va “so‘z” terminlari yoma-yon ishlatilib kelingani (birining o‘rnida birining qo‘llanilishi), masalan, “so‘zning shakl va ma’no jihati”, so‘zning atash (nomlash) vazifasi”, “yasama so‘z” kabilarda “leksema” terminini emas, “so‘z” terminini qo‘llash, hozircha, umumiy holat hisoblanishini [Hojiyev, 2010; 79] keltirib o‘tadi. Akademik A.Hojiyev leksemaga oid yaratilgan tadqiqotlarga ham o‘z munosabatini bildirib, tadqiqotchilarning talqinlarga e’tiborini qaratadi. Shulardan biri sifatida professor Sh.Rahmatullayevning “Til qurilishi birliklari” kitobida qo‘llangan “tub leksema” va “yasama (hosila) leksema” terminlariga o‘z mulohazasini bildirib o‘tadi. Akademik A.Hojiyevning ta’kidlashicha, yasama so‘z lisoniylashib barcha uchun tushunarli holatga o‘tgandan keyin, ya’ni leksemaning asosiy xususiyati bo‘lmish tayyorlik, umumiylik, majburiylik kabilarni o‘zida mujassam etgan “yasama so‘z” leksema bo‘lishini aytadi (“yasama so‘z” lisoniylashmaguncha leksema bo‘la olmasligi haqidagi ta’rifni H.Ne’matov va R.Rasulovning “O‘zbek tili sistem leksikologiya asoslari” risolasida ham kuzatish mumkin).

Keyingi tadqiqotlardan ma’lum bo‘ldiki, leksema tub so‘zlar yoki “yasovchi va yasalishga asos bo‘luvchi o‘zaklarning birikmasi”ga mos ko‘rinsa-da, ammo leksemadagi tayyorlik belgisi va dialektik holati uning asosiy xususiyatidir. Umuman olganda, yasama so‘zlar, o‘zlashgan so‘zlar va tilning ichki imkoniyati orqali paydo bo‘lgan so‘zlar hamma uchun tushunarli bo‘lib ommalashgandan keyin lisoniy tus oladi va leksemalashadi. Professor Sh.Rahmatullayev ham leksema va morfema terminlariga o‘z munosabatini bildirib, leksema o‘z turkumi nuqtayi nazaridan grammatik tavsif olganidan keyingina butun holatiga o‘tadi va nutqqa chiqadi. Morfema ham odatda o‘zi mansub turkum leksemasiga qo‘shilgan holda nutqqa chiqadi deya ta’rif berib o‘tadi va shu misol bilan tushintiradi, masalan, *keldim* birligining oxiridagi qismi morfemaga teng;

uning ifoda jihati bo‘lib *m* fonemasi xizmat qiladi; mazmun jihati esa I shaxs birlikka nisbat berish ma’nosidan iborat [Rahmatullayev, 2002: 125].

Umuman olganda, professor Sh.Rahmatullayevning tadqiqotlari bilan tanishganimizda, leksema bo‘yicha o‘z munosabatini quyidagicha bayon qiladi. Masalan, olimning “Til qurilish birliklari” nomli ilmiy risolasida leksemaning nutqiy ko‘rinishini “leks” termini bilan nomlab, ammo leksemaning nutqiy ko‘rinishi “so‘z” bo‘la olmasligini ta’kidlaydi, shuningdek, “Hozirgi adabiy o‘zbek tili” asarida (2010) leksemani “leksosema” termini bilan nomlaydi. Professor Sh.Rahmatullayev boshqa tilshunoslardan farqli o‘laroq, “leksemashakl” terminini ham qo‘llaydi. Olimning yozishicha, leksemaga morfemalarning birikishidan lisoniy leksemashakl yuzaga kelishini aytib, shunday izohlaydi, ya’ni miyadagi til xotirasi qismida “leksemashakl”ni qanday tuzish haqida axborot bor va shu tilda gapiruvchi har bir kishi amal qiladi, masalan, *qo‘llarimda* o‘rniga *qo‘ldalarim* yoki qo‘limlarda kabi shaklda tuzish mumkin emas, deya tushuntirib, miyadagi til xotirasida ramz sifatida leksema morfema va shulardan foydalanish qoidalari turadi [Rahmatullayev, 2010: 136] (til xotirasida modellar mavjud bo‘lib, shu modellar orqali tuziladi va nutqiy reallashishini keltirib o‘tadi olim). Leksema va morfema yuzaga kelgan “leksemashakl”ni tuzma til birligi deb nomlaydi. Olim morfemani modelning leksema qismini to‘ldirishga xizmat qiluvchi til birligi sifatida ko‘radi. Shuning bilan birga professor Sh.Rahmatullayev leksema va morfemani alohida-alohida til birligi deb hisoblaydi. Masalan, til birligi uchun muhim jihat – mazmun jihatidir [Hojiyev, 2010: 79]. Shu nuqtayi nazardan til birligi sifatida leksema va morfema bir-biridan keskin farq qiladi. Professor Sh.Rahmatullayevning talqinicha leksema til birligi sifatida fonemalar tizimiga ma’lum bir mazmunni yuklash bilan yuzaga keladi [Rahmatullayev, 2010: 136-137]. Olimning leksema bo‘yicha ilmiy izlanishlari keyingi tadqiqotlarlar uchun yo‘l ochib berdi.

Xulosa. Yevropa tilshunosligi yutuqlaridan keng foydalangan holda o‘zbek ilmiy tilshunosligini ham dunyo tilshunosligida o‘z mavqeyiga ega tilshunoslikka aylantirish uchun samarali tadqiqotlar olib borilmoqda. Zamonaviy o‘zbek ilmiy tilshunosligining yaqin o‘tmishidan ma’lumki, tilning o‘z xususiyatidan kelib chiqqan holda uning sathlarini ajratish, sathlararo munosabatini tekshirish va ularga to‘g‘ri ta’rif berish maqsad qilib olindi. Shu jumladan, lug‘at sathi bo‘yicha ham o‘zbek tilshunosligida ko‘plab tadqiqotlar olib borildi, olib borilmoqda. Bu tadqiqotlarda sistem leksikologiya bo‘yicha ham, ananaviy leksikologiya bo‘yicha ham har tomonlama mukammal tadqiqotlar yaratildi, fikr-mulohazalar o‘rtaga tashlandi, muammolarga yechim izlandi. Shunday muammolardan biri o‘zbek tilida leksema masalasi bo‘ldi. Leksema talqini bo‘yicha A.Hojiyev, Sh.Rahmatullayev, I.Qo‘chqortoyev, B.Mengliyev, R.Sayfullayeva, A.Nurmonov, M.Mirtojiyev, H.Ne‘matov kabi tilshunos olimlar leksemaning ta’rifi, lisoniy xususiyati, til birligi ekanligi, nutqiy reallashishi, leksemaning so‘zdan farqli tomonlari haqida yirik tadqiqot ishlarini yaratishdi va bu orqali o‘zbek tilshunosligida leksema haqida, so‘z haqida ilmiy asoslangan nazariyalar maydonga keldi.

Iqtiboslar/ References/ Kaynaklar/ Сноски:

1. Mengliyev B. Lisoniy tizim yaxlitligi va unda sathlararo munosabatlar: Filol. fan. dok... diss. avtoref. – Toshkent, 2002. – 46 b.
2. Rasulov R. Umumiy tilshunoslik. –Toshkent: O‘qituvchi, 2006. – 256 b.
3. Ne‘matov H., Bozorov O. Til va nutq. –Toshkent: O‘qituvchi, 1993. – 32 b.
4. Hojiyev A. O‘zbek tili morfologiyasi, morfemikasi, so‘z yasallashining nazariy masalalari. – Toshkent: Fan, 2010. – 261 b.

5. Ne'matov H., Rasulov R. O'zbek tili sistem leksikologiya asoslari. – Toshkent: O'qituvchi, 1995. – 127 b.
6. Rahmatullayev Sh. Hozirgi adabiy o'zbek tili. – Toshkent: Mumtoz so'z, 2010. – 297 b.
7. Rahmatullayev Sh. Til qurilish birliklari. – Toshkent: Universitet, 2002. – 27 b.

**BULLETIN OF THE
INTERNATIONAL JOURNAL
“TURKOLOGICAL
RESEARCH”**

In order to implement programs and projects developed to accelerate the relationship envisaged at the summit of the Organization of Turkic States held in Samarkand, as well as to coordinate and highlight the research work carried out in the field of Turkic studies, the International Journal “Turkological Research” at Samarkand State University named after Sharof Rashidov passed the state registration. The journal is intended to publish the results of scientific research in the field of Turkic languages and dialects, the history of linguistic and literary relations of the Turkic peoples of Central Asia, the socio-cultural field. There are such headings as a young researcher, memory and our anniversaries. Articles written in Uzbek, Turkish, Russian, English and all Turkic languages are accepted.

The scientific journal is based on the decision of the Higher Attestation Commission of the Ministry of Higher Education, Science and Innovation of the Republic of Uzbekistan dated May 8, 2024 and numbered 354/5; It is included in the list of scientific publications that are recommended for candidates to receive the Doctor of Philosophy (PhD) and Doctor of Science (DSc) academic degrees in the fields of history and philology to publish their scientific results due to their theses.

**THE JOURNAL PUBLISHES ARTICLES
IN THE FOLLOWING AREAS:**

- ✓ History of socio-cultural relations of the Turkic peoples;
- ✓ Research of the Turkic World;
- ✓ Dialectology of Turkic languages;
- ✓ Geopolitics of the Turkic World;
- ✓ Folklore Studies;
- ✓ Comparative Linguistics and Literary Studies;
- ✓ Literary Relations and Translation Studies.

CONTACT ADDRESS:

Mailing Address:

140104, University boulevard, 15,
Samarkand, Uzbekistan,
Research Institute of Turkology under
Samarkand State University named after
Sharof Rashidov

Phone:

+998 91 527 68 22

+998 99 596 35 69

+998 97 911 93 81

Telegram ID:

@turkologiya2025

Email:

turkologiya.samdu@gmail.com

Website:

<https://turkologiya.samdu.uz>

REQUIREMENTS FOR ARTICLES:

- The article is presented on 8-10 pages;
- Article structure:
 1. The text of the article should be prepared in Times News Roman font, size 14, left: 3 cm, right: 1.5 cm, top and bottom: 2 cm; in A4 format in 1.15 intervals.
 2. The title of the article, surname, name and patronymic of the author (authors) are indicated in full and written in capital letters.
 3. Position, academic title, place of work (study), region, republic, telephone number, email address and ORCID number of the author (authors) are indicated in full.
 4. The abstract should consist of a brief content and importance of the article, results.
 5. At the beginning of each article, there should be an annotation in 2 other languages (optionally selected from Uzbek, English, Russian and Turkish) in addition to the language in which the article is written.
 6. The abstract should be no more than 120-150 words.
 7. At the bottom of the abstract, 7-10 keywords should be given that illuminate the content of the article.
 8. The article should be prepared in the following form:
 - a) Introduction;
 - b) Main part;
 - c) Results and Discussions;
 - d) Conclusions;
 - e) List of literature (References) – in alphabetical order;
 - f) Citations are given in brackets in the form of the author's surname - date of publication - page (Muminov, 2020: 25);
 - g) Figures, drawings, tables, diagrams are designated in Arabic numerals as “Figure”. Signs or pointers are placed under the figure, in the next line, in the middle and highlighted in bold.
- The topic of the scientific article submitted by the author (or co-authors) must correspond to the journal's columns.
- Articles can be submitted in Uzbek, English, Russian, and all other Turkic languages
- The author(s) are responsible for the scientific validity, reliability and plagiarism of the information and evidence presented in the article;
- Articles will be considered. The journal publishes only articles recommended by experts;
- Articles not requested will not be published and will not be returned to the authors;
- Only 1 article of the author is published in 1 issue of the journal.

“TURKOLOGIK TADQIQOTLAR” XALQARO JURNALINING AXBOROT XATI

Davlatimiz tomonidan olib borilayotgan ijtimoiy-ma'rifiy, ilmfanni rivojlantirishga qaratilgan siyosat, Turkiy Davlatlar Tashkilotining Samarqandda o'tkazilgan sammitida ko'zda tutilgan o'zaro aloqalarni jadallashtirish bo'yicha ishlab chiqilgan dastur va loyihalarni amalga oshirish hamda turkologiya sohasida olib borilayotgan ilmiy-tadqiqot ishlarini muvofiqlashtirish va yoritish maqsadida Sharof Rashidov nomidagi Samarqand davlat universitetida “Turkologik tadqiqotlar” xalqaro jurnali ta'sis etildi. Jurnal turkiy til va shevalar, Markaziy Osiyo turkiy xalqlari lisoniy va adabiy aloqalari tarixi, ijtimoiy-madaniy sohalarda amalga oshirilayotgan ilmiy-tadqiqot ishlarining natijalarini e'lon qilishga mo'ljallangan. Jurnalda muharrir minbari, tadqiqotlar, ilmiy axborot, taqriz va e'tirof, ilmiy anjuman, yosh tadqiqotchi, xotira, yubilyarlarimiz kabi ruknlar mavjud. O'zbek, turk, rus, ingliz va barcha turkiy tillarda yozilgan maqolalar qabul qilinadi.

Ilmiy jurnal O'zbekiston Respublikasi Oliy ta'lim, fan va innovatsiyalar vazirligi huzuridagi OAKning 2024-yil 8-maydagi 354/5-sonli rayosat qarori asosida tarix, filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD) va fan doktori (DSc) ilmiy darajasiga talabgorlarning dissertatsiya ishlari yuzasidan dissertatsiyalari asosiy ilmiy natijalarini chop etish tavsiya etilgan ilmiy nashrlar ro'yxatiga kiritilgan.

JURNAL QUYIDAGI YO'NALISHLARDAGI MAQOLALARNI NASHR QILADI:

- ✓ Turkiy xalqlarning ijtimoiy-madaniy aloqalari tarixi
- ✓ Turk dunyosi tadqiqotlari
- ✓ Turkiy tillar dialektologiya
- ✓ Folklorshunoslik
- ✓ Qiyosiy tilshunoslik va adabiyotshunoslik
- ✓ Adabiy aloqalar va tarjimashunoslik.

MUROJAAT UCHUN MANZIL:

Pochta manzili:

140104, Universitet xiyoboni, 15-uy,
Samarqand, O'zbekiston,
Sharof Rashidov nomidagi Samarqand
davlat universiteti huzuridagi
Turkologiya ilmiy-tadqiqot instituti

Telefon:

+998 91 527 68 22

+998 99 596 35 69

+998 97 911 93 81

Telegram ID:

@turkologiya2025

Elektron pochta:

turkologiya.samdu@gmail.com

Veb-sayt:

<https://turkologiya.samdu.uz>

MAQOLALARGA QO'YILADIGAN TALABLAR:

- Maqola 8-10 sahifa hajmida taqdim etiladi;
- Maqolaning tarkibiy tuzilishi:
- 1. Maqola matni Times News Roman shriftida, 14 kattalikda, chap: 3 sm, o'ng: 1,5 sm, yuqori va quyi: 2 sm; 1,5 intervalda, A4 shaklida tayyorlanishi lozim.
- 2. Maqola sarlavhasi, muallif(lar)ning familiyasi, ismi va otasmi to'liq holatda katta harflar bilan yozilishi kerak.
- 3. Muallif(lar)ning lavozimi, ilmiy unvoni, ish (o'qish) joylari, viloyat, Respublika, telefon raqami, elektron pochta manzili va ORCID raqqami to'liq keltirilishi kerak.
- 4. Annotatsiya, maqolaning qisqacha mazmun va ahamiyati, natijalardan iborat bo'lishi lozim.
- 5. Har bir maqola boshida maqola yozilgan tildan tashqari yana 2 tilda (o'zbek, ingliz, rus va turk tillaridan ixtiyoriy ravishda tanlanadi) annotatsiya bo'lishi lozim.
- 6. Annotatsiya 120-150 so'zdan ko'p bo'lmagan shaklda bo'lishi kerak.
- 7. Annotatsiyaning pastki qismida maqola mazmunini yorituvchi 7-10 ta tayanch so'zlar keltirilishi kerak.
- 8. Maqola quyidagi shaklda tayyorlanishi kerak:
 - a) Kirish (Introduction);
 - b) Asosiy qism (Main part);
 - c) Natijalar va muhokama (Results and Discussions);
 - d) Xulosalar (Conclusions);
 - e) Adabiyotlar (References) – alifbo tartibida keltiriladi;
 - f) Havola(snoskalar)lar qavsda muallif familiyasi – nashr sanasi – sahifasi (Mo'minov, 2020: 25) shaklida keltiriladi;
 - g) Rasm, chizma, jadval, diagrammalar «Rasm» deb arab raqamlari bilan qayd etiladi. Belgi yoki ishoralar – rasm ostida, keyingi qatorda, o'rtada joylashtiriladi va qoraytirilgan shrift bilan belgilanadi.
- Muallif (yoki hammualliflar) tomonidan taqdim etilayotgan ilmiy maqola mavzusi jurnal ruknlariga mos kelishi shart.
- Maqolalar o'zbek, ingliz, rus va barcha turkiy tillarda taqdim etilishi mumkin.
- Maqolada keltirilgan ma'lumot va dalillarning ilmiy asoslanganligi, ishonchli va ko'chirmachilik holatlari uchun muallif(lar) mas'uldir;
- Maqolalar ekspertiza qilinadi. Ekspertlar tomonidan tavsiya etilgan maqolalargina jurnalda chop etiladi;
- Tavsiya etilmagan maqolalar chop etilmaydi va mualliflarga qaytarilmaydi;
- Jurnalning 1 ta sonida muallifning faqat 1 ta maqolasi chop etiladi.

**БЮЛЛЕТЕНЬ
МЕЖДУНАРОДНОГО ЖУРНАЛА
“ТЮРКОЛОГИЧЕСКИЕ
ИССЛЕДОВАНИЯ”**

В целях реализации программ и проектов, разработанных для ускорения взаимоотношений, предусмотренных на состоявшемся в Самарканде саммите Организации Тюркских Государств, а также координации и освещения научно-исследовательской работы, проводимой в области тюркологии, Международный журнал Самаркандского государственного университета имени Шарофа Рашидова «Тюркологические исследования» прошел государственную регистрацию. Журнал предназначен для публикации результатов научно-исследовательских работ в области тюркских языков и диалектов, истории языковых и литературных связей тюркских народов Средней Азии, социокультурной области. Есть такие рубрики, как молодой исследователь, память и наши юбилеи. Принимаются статьи, написанные на узбекском, турецком, русском, английском и всех тюркских языках.

Научный журнал на основании решения Высшей аттестационной комиссии (ВАК) Министерства высшего образования, науки и инноваций Республики Узбекистан от 8 мая 2024 года под номером 354/5; Он включен в перечень научных изданий, рекомендуемых кандидатам на получение ученых степеней доктора философии (PhD) и доктора наук (DSc) в области истории и филологии для публикации своих научных результатов по своим диссертациям.

**В ЖУРНАЛЕ ПУБЛИКУЮТСЯ
СТАТЬИ ПО СЛЕДУЮЩИМ
НАПРАВЛЕНИЯМ:**

- ✓ История социально-культурных отношений тюркских народов;
- ✓ Исследования тюркского мира;
- ✓ Диалектология тюркских языков;
- ✓ Геополитика тюркского мира;
- ✓ Изучение фольклора;
- ✓ Сравнительное языкознание и литературоведение;
- ✓ Литературные отношения и переводоведение.

КОНТАКТНЫЙ АДРЕС:

Почтовый адрес:

140104, Университетский бульвар,
15, город Самарканд, Узбекистан,
Научно-исследовательский
институт Тюркологии при
Самаркандском Государственном
Университете имени Шарофа
Рашидова

Телефон:

+998 91 527 68 22

+998 99 596 35 69

+998 97 911 93 81

Telegram ID:

@turkologiya2025

Электронная почта:

turkologiya.samdu@gmail.com

Веб-сайт:

<https://turkologiya.samdu.uz>

ТРЕБОВАНИЯ К СТАТЬЯМ:

- К публикации принимаются статьи объемом 8-10 страниц;
- Структура статьи:
 1. Текст статьи должен быть выполнен шрифтом Times News Roman, размером 14 пунктов, слева: 3 см, справа: 1,5 см, сверху и снизу: 2 см; с межстрочным интервалом 1,15, формат листа A4.
 2. Название статьи, фамилия, имя и отчество автора(ов) должны быть написаны заглавными буквами в полном регистре.
 3. Должность, ученое звание, места работы(учебы), регион, Республика, номер телефона, адрес электронной почты и ORCID-номер автора(ов) должны быть указаны полностью.
 4. Аннотация должна состоять из краткого содержания и важности статьи, результатов.
 5. В начале каждой статьи, помимо языка, на котором написана статья, должна быть аннотация на 2-х других языках (на выбор – узбекский, английский, русский и турецкий).
 6. Аннотация должна содержать не более 120-150 слов.
 7. Внизу аннотации должно быть 7-10 ключевых слов, освещающих содержание статьи.
 8. Статья должна быть подготовлена в виде:
 - a) Вступление (Introduction);
 - b) Основная часть (Main part);
 - c) Результаты и обсуждение (Results and Discussions);
 - d) Выводы (Conclusions);
 - e) Литература (References) – в алфавитном порядке
 - f) Ссылка(сноски) приводится в скобках в виде фамилии автора – дата публикации – страница (Муминов, 2020: 25);
 - g) Рисунки, чертежи, таблицы, схемы нумеруются арабскими цифрами и обозначаются как «Рисунок». Знаки или указатели размещают под рисунком, в следующей строке, посередине и выделяют жирным шрифтом.
- Тема научной статьи, представленной автором (или соавторами), должна соответствовать рубрикам журнала.
- Статьи могут быть представлены на узбекском, английском, русском и всех других тюркских языках.
- Автор(ы) несут ответственность за научную обоснованность, достоверность и плагиат информации и доказательств, представленных в статье;
- Статьи рецензируются. В журнале публикуются только статьи, рекомендованные экспертами;
- Нерекомендованные статьи не публикуются и не возвращаются авторам;

“TÜRKOLOJİ ARAŞTIRMALARI” DERGİSİNİN BÜLTENİ

Özbekistan Cumhuriyeti devletinin sosyal-eğitimsel ve bilimsel gelişme politikasının başarılı şekilde uygulanmasına yardımcı olmak amacıyla, Semerkant’ta düzenlenen Türk Devletleri Teşkilatının zirvesinde öngörülen karşılıklı ilişkilerin hızlandırılması için geliştirilen program ve projeleri uygulamak, bilimsel çalışmaları koordine etmek, Türkoloji alanında yürütülen araştırma çalışmaları Şeraf Reşidov adına Semerkant Devlet Üniversitesi, Uluslararası “Türkoloji Araştırmaları” dergisini tescil etmiştir. Dergi, Türk dili ve lehçeleri, Orta Asya Türk topluluklarının dil ve edebiyat ilişkileri tarihi, sosyo-kültürel alanlardaki bilimsel ve araştırma çalışmalarının sonuçlarını yayınlamayı amaçlamaktadır. Dergimizde editör kürsüsü, araştırma, bilim dünyasından, inceleme ve tanıma, bilimsel konferans, genç araştırmacı, hatıra, yıldönümleri gibi sütunlar yer almaktadır. Özbekçe, Türkçe, Rusça, İngilizce ve tüm Türk lehçelerinde yazılmış makaleler kabul edilmektedir.

Bilimsel dergi, Özbekistan Cumhuriyeti Yükseköğrenim, Bilim ve İnovasyon Bakanlığı’na bağlı Yüksek Kabul Komisyonu’nun 8 Mayıs 2024 tarihli ve 354/5 sayılı kararına esasen; tarih, filoloji alanlarında Felsefe Doktoru (Doktora) ve Bilim Doktoru (DSc) akademik derecesini almaya aday kişilerin tezleri dolayısıyla bilimsel sonuçlarını yayınlaması tavsiye edilen ilmi yayınlar listesine dâhil edilmiştir.

DERGİ AŞAĞIDAKİ ALANLARDA MAKALELER YAYINLAMAKTADIR:

- ✓ Türk Dünyasındaki sosyo-kültürel ilişkilerin tarihi;
- ✓ Türk Dünyası araştırmaları;
- ✓ Türk Lehçeleri diyalektolojisi;
- ✓ Türk Dünyasının jeopolitiği;
- ✓ Folklor çalışmaları;
- ✓ Karşılaştırmalı dilbilim ve edebiyat çalışmaları;
- ✓ Edebi ilişkiler ve çeviri çalışmaları.

İLETİŞİM ADRESİ:

Posta adresi:

140104, Üniversite Bulvarı, 15,
Semerkant şehri, Özbekistan, Şeraf
Reşidov adına Semerkant Devlet
Üniversitesine bağlı Türkoloji
Araştırmaları Enstitüsü

Telefon:

+998 99 582 93 81

+998 97 911 93 81

Telegram ID:

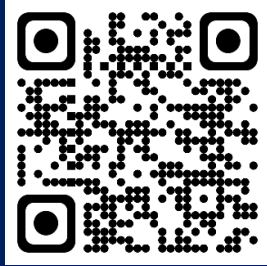
@turkologiya2025

E-posta:

turkologiya.samdu@gmail.com

İnternet sitesi:

<https://turkologiya.samdu.uz>

MAKALE YAZIM KURALLARI:

- Makale 8-10 sayfada sunulur;
- Makale'nin yapısı:
 1. Makale metni Times New Roman yazı tipinde, 14 punto büyüklükte, sol kenarından 3 cm'lik, sağ kenarından 1,5 cm'lik, üst ve alt kenarından 2 cm'lik boşluk bırakılarak, tek sütun olarak, 1,15 satır aralığında, A4 boyutunda hazırlanmalıdır.
 2. Makalenin başlığı, yazar(lar)ın soyadı, adı ve baba adı tam olarak büyük harflerle yazılmalıdır.
 3. Yazar(lar)ın pozisyonu, akademik ünvanı, çalıştığı (öğrendiği) yer, bölgesi, cumhuriyeti, telefon numarası, e-posta adresi ve ORCID numarası eksiksiz olarak verilmeli.
 4. Özet, makalenin amacını, önemli bulgularını ve sonuçlarını içermelidir.
 5. Her makalenin başında, makalenin yazıldığı dilin yanı sıra 2 dilde de (isteğe bağlı olarak Özbekçe, İngilizce, Rusça ve Türkçe arasından seçilecek) açıklama bulunmalıdır.
 6. Özet, 120-150 sözcüğü geçmeyecek şekilde yazılmalıdır.
 7. Özeti alt kısmında makalenin içeriğini tanımlayacak en az 7, en fazla 10 anahtar kelimeye yer verilmelidir.
 8. Makale, aşağıdaki formatda hazırlanmalıdır:
 - a) Giriş (Introduction);
 - b) Ana bölüm (Main part);
 - c) Sonuçlar ve tartışma (Results and Discussions);
 - d) Sonuçlar (Conclusions);
 - e) Kaynakça (References) alfabetik olarak sıralanmalıdır;
 - f) Bağlantılar (dipnotlar) yazarın soyadı - yayın tarihi - sayfa şeklinde parantez içinde verilecektir (Muminov, 2020: 25);
 - g) Resim, çizim, tablo, diyagramlar “Resim” olarak Arap rakamları ile kaydedilir. İşaretler resmin altına, bir sonraki satıra, ortaya yerleştirilir ve koyu yazılır.
 - Yazarın (veya ortak yazarların) sunduğu bilimsel makalenin konusu dergi sütunlarıyla örtüşmelidir.
 - Makaleler Özbekçe, İngilizce, Rusça ve tüm Türk dillerinde gönderilebilir.
 - Makalede sunulan bilgi ve kanıtların bilimsel dayanağı, güvenilirliği ve intihalinden yazar(lar) sorumludur.
 - Makaleler hakemli olacaktır. Dergide sadece uzmanlar tarafından tavsiye edilen makaleler yayımlanır.
 - Talep edilmeyen yazılar yayınlanmayacak ve yazarlarına iade edilmeyecektir.
 - Derginin 1 sayısında yazarın sadece 1 makalesi yer alacaktır.

TURKOLOGIK TADQIQOTLAR

XALQARO ILMIY JURNALI

INTERNATIONAL SCIENTIFIC JOURNAL OF “TURKOLOGICAL
RESEARCH”

ULUSLARARASI “TÜRKOLOJİ ARAŞTIRMALARI” BİLİMSEL
DERGİSİ

МЕЖДУНАРОДНЫЙ НАУЧНЫЙ ЖУРНАЛ “ТЮРКОЛОГИЧЕСКИЕ
ИССЛЕДОВАНИЯ”

Muharrir:

Musahhih va texnik muharrir:

Norxo‘ja Choriyev

Rahmatulloh Shokirov

2025-yil 24-dekabrda tahririy-nashriyot bo‘limiga qabul qilindi.

2025-yil 27-dekabrda original-maketdan bosishga ruxsat etildi.

Qog‘oz bichimi 60x84.1/16. «Times New Roman» garniturası.

Offset qog‘ozi. Shartli bosma tabog‘i –11,25.

Adadi 15 nusxa. Buyurtma №765

SamDU tahririy-nashriyot bo‘limi bosmaxonasida chop etildi.

140104, Samarqand sh., Universitet xiyoboni, 15.

ISSN 2992-9229

9 772992 922004